

Վազգեն Ղազարյան

ՀԱՄԱԿՈՎԿԱՅԱՆ ԱՅԲՈՒԺԲԵԼԻ

Вазген Казарян

ПРОЕКТ ОБЩЕКАВКАЗСКОГО АЛФАВИТА

4 (47)
2-15

Վազգեն Ռաֆայելի Ղազարյան

ՀԱՍՏԱԿՈՎԿԱՅԱՆ

ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ

ԱԱԽԱԳԻԾ

ԴՐԱՄԱԿԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ
ՅԵՐԵՒԱՆԱԿԱՐԻՆ հրատարակություն
2012

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագիր՝

բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Մարգարիտ Խաչիկյան

ՀՏԴ 801.4
ԳՄԴ 81-1
Ղ 158

Դագարյան Վազգեն Ռաֆայելի

Դ 158 Դամակովկասյան այրութենի Նախագիծ / Վ.Ռ. Դա-
գարյան. – Երևան: Յեղինակային հրատարակություն,
2012. – 336 էջ:

Յեղինակը, թնելով հյուսիսկասյան լեզուների հնյու-
նաբանությունը, վեր է հանում դրանց բաշտիկ հարուստ
բարձրամասնական համակառքերի և այդ լեզուների ներկային
ոլուսուածականությունը և շեշտում մեծանասար վանդակներուն
այս լեզուների համար մեփական և անկախ գրային համա-
կարգերի ստեղծման անդամաշխատությունը:

Տա արևմտա- և արևելակովկասյան 37 լեզուների համար
առաջարկում է տառ-հնյուն փոխվարօներությամբ օժոյած
միանալանան նոր և ընդհանրական արքենայաբա՞հմնամաշ՝ հիմնած
Քարագային Կովկասի և Քայլական Լեռնաշխարհի երեք
կաստմական այրութեների շահնակերտման մեջությունի և
գրաֆիկական տարրերի ձևաբանական կիրառության վրա:

Գիրքը բաղկացած է հայերեն և ռուսերեն համարժեք մասե-
րից և ավարտվում է անգլերեն ընդարձակ անհորիմաբ:

ISBN 978-9939-0-0603-1

ՀՏԴ 801.4

ԳՄԴ 81-1

Տպագրված է «Փրկինթինֆո» տպագրատանը

© Դագարյան Վազգեն, 2012 թ.

Դայրիկիս՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Ռաֆայել Ավետիսի Դագարյանի (1924-2007)

Իշխանակին

ԲՐԱԿԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	9	
Մաս Ա. Կովկասյան լեզուների հնյունաբանությունը	14	
§1. Ներածություն այրութեանի	14	
§2. Ներածություն հնյունաբանության. Միջազգային հնյունական այրութեան	18	
Բառաձայներ	20	
Զայնապրոներ	25	
§3. Կովկասյան հնյունաբանության համառոտ ակնարկ	27	
§4. Արևմտակովկասյան լեզուներ	32	
§5. Արևելակովկասյան լեզուներ	37	
§6. Վեցուները գրաբանության համատեքստում	42	
Մաս Բ. Հարավկովկասյան այրութենների գրաֆիկական վերլուծությունը	51	
§1. Գրի ավանդույթը Կովկասում	51	
§2. Հարավկովկասյան ընդհանրացված նշանակարգ	60	
Ծնորըներ	61	
Մեանցյալ ձևեր	64	
Եզրակացություններ	71	
Մաս Գ. Կովկասյան այրութեան	73	
§1. Յուսիկովկասյան լեզուները և հարավկովկասյան («մաշտոցյան») ընդհանրացված նշանակարգը	73	
§2. Նոր այրութեններ	80	
§3. Արևմտակովկասյան այրութեան	82	
Տառերի այրութեական հերթակարգը	90	
Արմագերեն և արագերեն	93	
Աղբերեն	98	
Կաբարդերեն	101	
Ուրցիւերեն	104	
§4. Արևելակովկասյան այրութեան	106	
Արևելակովկասյան այրութեական հերթակարգը	109	
Ավար-աւնյան ճյուղ. ավարերեն	111	
Ավար-աւնյան ճյուղ. ամսերեն	114	
Ավար-աւնյան ճյուղ. ախվախերեն	117	
Ավար-աւնյան ճյուղ. կարատերեն	119	
Թեզյան ճյուղ. ցեղերեն	120	
Թեզյան ճյուղ. խաչշերեն	124	
Թեզյան ճյուղ. իհևուներեն, հունգերեն, թէժուներեն	125	
Լեզյան ճյուղ. լեզգերեն	127	
Լեզյան ճյուղ. թարմակամերեն	129	
Լեզյան ճյուղ. ռուսուցերեն և ծախուցերեն	131	
Լեզյան ճյուղ. աղովերեն	133	
Լեզյան ճյուղ. քրօնժերեն և բուղուժերեն	135	
Լեզյան ճյուղ. աղշերեն	137	
Լակերեն առանձնակ	139	
Դարզյան բարբառախոսմը. դարզերեն	141	
Նախյան ճյուղ. չեչեներեն	144	
Նախյան ճյուղ. ինգուշերեն	146	
Խինազը առանձնակ	147	
§5. Ալանաց (օսական) այրութեան	149	
§6. Ուրիերենի «աղվամից» այրութեան	152	
§7. Հաշվարացման սկզբունքները	158	
Ամփոփում	161	
Проект общекавказского алфавита	163-324	
A Proposal for Pan-Caucasian Alphabet (Synopsis)	325-336	

ՆԱԽԱԲԱՆ

Երախսուհես ԵՄ հայունում ընկերոցս՝
Դրանու Տէր-Արքահամանին, որի հետ
միասին ենք մոռահղացել Ներկա Նա-
խագիծ, ինչպես նաև բոլոր կրանց,
ովքեր մասնակցություն են ունեցել
գորի մշակման, խմբագրման և հրա-
տարակման գործում:

Կովկասյան տարածաշոշանք լեզուների խոտպայամբ և
բազմազանությամբ աշխարհում գրավում է առաջևային
դիրքերի Մելքոն: Այս բազմազանությունը դեռ վաղ միջնադարից
իր արտացոլում է գտնել հունա-հռոմեական ադրբեյլուում,
հայկական «Աշխարհացոյց»-ում, արար ճանապարհորդների և
աշխարհագիրների տարեգրություններում: Դիմինիս տեղեկու-
թյունների համաձայն՝ օդինակ Դիմինիս գործարական քաղաքում (հուն.
Ճայոսկուրած, ժամանակակից Սովորություն) հօսմեագիները գործու-
վարությունն իրականացնում էին 130 թարգմաների օգնու-
թյամբ, իսկ XIV դ. արար ճանանակիր Արտ-ՀՖիդան Կովկասն
անվանում է Ջարզ ալ-Վսուն Լեզուների Ըեռ: Ներկայումս այս-
տեղ կողք-կողք կենտրոնացած են հիսունից ավելի մեծ ու փորոր
ազգեր և եթևկ խմբեր, Ներկայացված են հինգ խոշոր լեզվա-
ընտակիրներ, որոնցից չորսը՝ առկա հետազոտություն այս-
երեք՝ պատմականորեն պարփակված միայն Կովկասում, երկու-
սը՝ Վտանգված, Մելքոն անհետացման եզրին:

Գտնվելով հնդկուածական, սեմական և ալյաջան խոշոր լեզ-
վարուածիրների տարածման, շիման և վերածանուածիրների առաջնա-
կովկասը, Ենթադրաբար պայմանակորուած ռեկիեֆի առածնա-
հատկություններով և լեռնային շրջանների հարաբերական մե-
կուսացվածությամբ, կարողացել է պահպանել սեմական երեք
մինչ լեզվաընտակիրների որոշակի Ներկայացուցչականությունն
և բավարար բազմազանությունը խուսահեղով անհետացումից
կամ վերածումից լեզվական տասնակի (language isolate):

Ծանոթագրություն. Լեզվական առանձնակեր են այն լեզուները, որոնց
գենետիկ կապերն այլ՝ ասցուի ծառում ունեցող լեզուների հետ բավարար
հիմնայինվաճությամբ չեն ուրվագծվուն:

Լեռնայինի լեզուներ կամ մենց լեզվոց բարկացած «լեզվաընտակիրներ» են
բարեկենք, այնունց կորենուց, Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Ասիայի միշտաք
ցորեալին լեզուներ:

Կամ նաև հայութական առանձնական համարվող լեզուներ, որուք, պատմա-
ներով հաւորեք որևէ լեզվաընտակիր, ընդգրկված չեն վերջինիս հուշերուն:
Յնդիայուպական լեզվաընտակիրները նաև կարգավիճակ ունեն հայութեան,
հոււարեւը և պարանենը, որուց երբեմն անվանում են «նոդիայուպական
առանձնակեր»:

Ներկայում հաշվում են կովկասյան 41 լեզուներ¹, որոնք տվյալ տարածաշրջանները սեպարադում են որպես թիվ կերպի առևտնան 4000 տարիների կորիգածքով և, համաձայն առավել տարածված է լեզուաբանության, խմբափորում են ցան հետևյալ լեզվանանակիների².

1. Հյուսիսարևմտյան կողմանային (արխագ-աղօրեական, չերքեզական, արևմտակոլիզայան) էճպարտաւահը. Այս ընտանիքն են պատկանում արխագերենը, արագերենը, չերեցերենը (արևմտյան՝ աշբերեն և արեւյան՝ կարարերեն տարրերեականը) և այժմ մեռած թուրքերենը, որի վերջին կողմը՝ Թե՛քիկ Խենչեն, փախանակել է 1992թ. Թուրքայում: Այս էջուների կողունքի մեծագույն հասկածը 19-րդ դարի կեսերից հ Վեր ըսկալուն է Կովկասի սահմաններից դուրս՝ ուսական և վաճառմերի հետևանքով վտարվելով կամ զանգվածարար գաղթելով Օսմանյան կայսրության տարածք, ինչի աղյուսաբուլ քազմալեզու և համաստ վահումար այս էճպարտաւահը այժմ բաշխակել է փոքրաքանակ Բնակչությամբ Մի քանի մեկուսի անկյալների: Այս հյորությունը մեծապես վայսագույն և հարցականի տակ է դնում հնդոր առավակ էօպուների զարգացման հարաբերությունները և անձա՞ն որուած ասաման:

2. Դյուսիարքեյան կովկասյան (դաշտուալյան, նախ-դաշտուալյան, արևելակովկասյան) լեզվաբնակչությունը Ուկրաինական մեծ քաղաքացիությունն է: Ազգական լեզվունը բաժնեկան է նախան, ավար-անյան, լեզյան, ժեղյան (դիդյան), դարպան հյուրեկի (որոնք իդուն հերթուն բաժնակուն են առանձին լեզվակերպ կամ ըստրաշային խմբերի) և երկու արանձնանակերպ՝ յակերեսն և խի-

¹ Կողովների թվաքանակից վերաբերյալ տվյալները մոտավոր են՝ հիմնած ըստ համարժ գնահատականների վրա:

² У. Սուսաննարինը և Ա. Կիլյանման առաջ են բարդ միասնական հյուսիս - կովկասյան սահմանագործ պատմահարք, թարգմանութեան ամենամասնաւոր շրջանուն: Старостин С. А., Николаев С. Л. Североавказийские языки и их место среди других языковых семей Передней Азии. Сб. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. М., 1984; Sergei Starostin & Sergei Nikolayev. *A Comparative Dictionary of North Caucasian Languages*. 1994. Preface (<http://starostin.net.ru/Texis/caucoref.pdf>)

საერთოდან: აյս ცნობას ჩვენ ათასადის წლილისტე აქმდ ისახა ეს- ძალას მი გასა ხავთ კირი ს, აურგავასტე მძა ტოსტ კავ კი კულტურულ უსახას სტრუქტურას (www.unesco.org/culture/languages-atlas), საქართველოს ხასახა ს ხუნდ ჭობას დამატე კავ მზარი წლილი კავი კავი კავი კავი:

3. Պարավողվասյան (բարեգելական) լեզվացնուանիք: Տարածված է կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ և Ներառում է Վրացերեւ, Մերքելերեւ, Ավաներեւ և լագերեւ լեզուները:

Հյուսիսային և Հարավային Կովկասում պատմականութեալ լայն տարածում ունեն Նաև հեղեղոպական և աշբախն Եզզվարտա-
Նիթենդը. առաջինը՝ Ներկայացված հայերն, պարսկերն, հու-
նարն, օսերն, ուստերն, ուկանիներն, քրիդեն, քաթերն և
թայիչերն, իսկ Երկրորդ՝ աղքածաներն, թուրքերն, կամիկ-
երն, կումիկերն, քականյերն, կարաբայերն և Լողայերն Եզո-
Ներով: Մեմական Եզզվարտանիթը Ներկայացնում է ասորերնը
(որ առանձնական ասուրենքն):

Հյուսիսկովկասյան լեզուների Ներկայի վուանգված վիճակը և դրանց ապագայի անորոշությունը պայմանավորված են ոչ միայն Կովկասի պատմաբարաքական և կրօնաշակրթային հրոդույթուններով, այլև Քրիստոնեական համրության իմբռութան ձևավորման կարևորագույն բաղադրիչներոյ մեջ՝ Դարավոր գրային ավանդություն և Ժառանգության բացակայությամբ, ինչը խոցելի է դարձնում տվյալ փոքրաբանակ համրությերը բաղադրանքն որոշական և մշակութային Եսայանսիսի առջև:

Կովկասյան թիվ երեք լեզվացնուամիւների լեզուներից միայն վրացերենն է, որ ունի բազմադարյա շարունակական գրավոր մշակույթ՝ սկզբանվորված, ըստ տիրապետող կաթողիկ, մ.թ.-5-րդ դարում տեխնական այրութենի ստեղծմաբ: Կովկասյան մասցայլ լեզուներից տեխնական գիր և գրականություն (առևկազմ՝ թարգմանական) ունեցել է ևսուա և մշշարյան Աղվանիքի պետական լեզուն՝ աղվանէներն (լեզգան լեզվանորու անուան), որի ուղղակի ժառանգործն է համարվու ժամանակակից ուղղերենը: Արևելյան կովկասյան որոշ լեզուներում հյամական մշակույթի ազդեցությամբ միջնադարում երեմն կիրառվել է արարական

այրութելի ծևափոխված և հարմարեցված տարրերակը՝ պահպան, որը, սակայն, պատճենական զանազան գործոնների հետևանքով տիրապետող չի դարձել տվյալ լեզվային մշշավայրում:

Յուրաքանչյուրական լեզուների համար կամունակարգված գրային համապատճեն Ներութելու են միայն 20-րդ դրամում սկզբանաւում՝ լատինագիր, ապա՝ 30-ականների վերջից պավոնագիր հարմարեցված այրութելների տեսքով, որոնք, համակարգային իմաստով լինելով քացարիկ թերի, չայած այս լեզուներից մի բախիսի գրական գրագույնությանը գործում ունեցած դրական համապատճեն՝ միևնույն օրու լեզվային խոցմոդու են հյուսիսիրկանական լեզուների գրառության ոչ միայն գեղագրական, Ներշանչական, այլև պարզագույն կիրառական և գործառական տեսանկունմերից, քանիզ Ներկային ռուսական այրութելներում այն ասահճան են տարածված քազմատար գուգորդումները, որ հանգեցնում են այրբեսականության սկզբունքների համատարած խաթարման:

Բացի գրային համակարգերի ամենատարությունից, կովկասյան թիվի լեզուների գավառայնացման, աստիճանական արտադրման և մոռացության գործում իր դերի ունի նաև ոռուաց լեզվի պետականական ու գրեթշխոր եթևուշակարգային ազդեցությունը: Մի շաբաթ լեզուներ, որոնցից շատերը համաշխարհային մասշտառով քացարիկ են իրենց հնագրերական կառուցվածքներում, կամ արդեն անհետացել են, ինչպես ուրեմն իրենց, կամ հասել մոռացության երին և նվազեցող հանգել մի քանի հարյուր կամ հազար կրողի, ինչպես օրինակ արշերենը, ուղիերենը, բցութերենը, ախվախերենը, հինուխերենը, բռուխերենը, դորուերենը, խւարշերենը², թժմուերենը, հուևերենը, ցեղերենը, արագերենը և այլն:

Ստեղծված կացությունից հնարավոր ելքն այս լեզուներին զարգացման նոր աղյուսերի և հնարավորությունների նընծույնը է, որի միջոց որպես մեզ պատկերանում է տվյալ լեզուներին հարմարեցված նոր և կատարյալ այրութելների մշակումը:

² Գրիշ շարադրանություն «Համամինը կիրառվում» մասմինը զարավում է ա ծայթու շրջանացած վերաբային նայի համար:

գերծ բարաքական և լեզվամշակութային որևէ ներառելեասից կամ պարտադրող ու ստրատասոր աղբեցությունից և օժուած հնցունային լիարժեք Ներկայացուցականությամբ: Դրա լավագույն օրինակն են Ներկային Հարավային Կովկասի երկու մեծ ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների (իսկ միջնադարում նաև՝ աղվանների) երկիազարային թնություն անցած անխաթար և կատարյալ այրեւական համապատճեն իրենց տառհցուն վիխսմարդեռության բարձրագույն աստիճանուն:

Վեցիններու կովկասյան տարածաշրջանի մշակութային ժառանգության բացարիկ նմուշներից են և իրենց եռաբազմությամբ միավորել են Հարավային Կովկասի և Հայկական Լեռնաշխարհի երեք պետություններու միասնական, ասկայն միևնույն ժամանակ փոխադարձարար ամկախ և յուրօնինակ գրավոր մշակույթի ոլորտում: Աղվանից զիյ անհետացումից և մոռացումից հետո այդ եռամիասնությունը վերկանգնելու մի փորձ է գրային այս հևագույն արեայից դրա մասցած հյուսիսորվասյան լեզվուրդությի անհամ մրցն լեզուների համար հարավկովկասյան⁴ այրութենական տառաստեղծ հիմքով, ուստի գրաֆիկորդներ նաևն, բայց և՝ ինքնատիպ, ճամաչելի և ամենակարևորը՝ լիարժեք հնցունային գրային համակարգերի ներուժման զարաֆարը՝ հարավային արդի հնցունաբանության և գրաքանության նվաճումների վրա:

⁴ «Հարավկովկասյան» եղու ունի երկամի կիրառություն՝ լեզվաբանական բարգվածական լեզուները և աշխարհագրական (հարավային Կովկաս), որոնք ծագումնային իմաստով կապված են միայնաց: Ներկա շարադրանությունը գործածիւմ է գերազացած աշխարհագրական իմաստով:

ԱՎԱ Ա. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԴՆՇՅՈՒՆԱՐՄԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տ1. Ներածություն այբուբենի

Ցաղաքակրորդայան պատմության ընթացքում լեզուների պրակտիկ գործածան և ապահով կիրառվել են բազմաթիվ և տրամարանորեն միանալամայն բազմազան գրային համակարգեր՝ գաղափարագիր, վանկա-գաղափարագիր, վանկագիր, արուգիդա, արջա (բաղաձայնագիր), այրուբն, սալիդ և այլն, որոնք ըստ ձևաբանության կորից են բաժանվել երկու հիմնական խմբերի՝ հմատային և հնյունային տիպի համակարգերի⁶: Հարկ է նշել, որ գրի նշյալը երկու խմբերում է առավել կամ պակաս չափով օգտագործվում են մյուս խմբին պատկանող նշաններ: Օրինակ՝ ճապոնական գիրն օգտագործում է ինչպես ցինարենից փոխառված ու ճեւփոխված բառային և իմաստային նշաններ՝ գաղափարագրեր (կամչի), այնպէս էլ տեփական մոդիֆիկացիայի երկու վանկագիր (հիրագանա և կատունական): Դին Եգիպտական «Քիերոգլիֆ» (սրբազնագիր) գաղափարագրությունը և մշագոյացած մեպագիր և ապրունակում են ինչպես գույն հնյունային, այնպէս էլ հմատային նշաններ (բառեր, երեական ածանցներ, որոշչիներ): Տեղի ունի և հակառակը: Գույն հնյունային համակարգերը (ապրեն, վանկագիր) կարող են գործածել հմատային գրի տարրեր՝ թվանշաններ, կապրություններ, տարրեր նշանակության գաղափարագրեր (օրինակ՝ %, \$, §):

Գրի այս բոլոր ձևերում իր առավելագույն պարզությամբ առանձնանալում է այրուեցեց՝ սահմանվող այն սկզբունքով, ըստ որի՝ լեզվի առանձին հնյուններն արտահայտվում են տառերով կամ դրանց համակցություններով, որում միարժեք և կամքա-ստեղծիք հարաբերություններ են հաստատում գրված տառերի և արտասանվող բառերի միջև: Լիարժեք կամ գույն հնյունային են այս այրուեցները, որոնցում տառ-հնյուն համապատասխանությունը վիշխմարժեք է:

Ընդհանրապես, այրուեն ասելով նկատի ունեն երկու հիմ-

նական գրային համակարգեր: Առաջինը գույն բաղաձայնայինն է կամ արցադը (Ֆեղը՝ արարական գրի առաջին յորս տառերի անվանումների համարդումից), որը ստեղծվել և մինչ այժմ էլ լայն տարածում ունի սեմական լեզվային միջավայրում: Այս գրատեսակներն ի սկզբան են ձախակիրների համար առանձին տառեր չեն ունեցել և միայն հետագա դարերում են զարգացրել որոշակի կանոններ ու վերևասար (դիմակիրների) նշանների օճախական համակարգը, որըն ստավել կամ պակաս ճշգրտությամբ արտացոլում են ներկի ճապանակիրները: Երկրորդը՝ յիշործեա այրուեցն է, որն ունի տառաշշակների համամատաքար լիդվ համակարգ բաղաձայների և ճանապարհների գրառման համար⁷: Այս գրի հնագույն տարրերակները մշակվել են 3-ին Քունաստանում և Փոքր Ասիայում մ.թ.ա. 1 հազարամյակի սկզբներին և ուղարկիրեն կամ միջնորդավորված կերպով (լատինական և սլավոնական վերածումներով) հիմք են հանդիսացել ելորդական բոլոր հին և ժամանակակից այրուեցների համար:

Բարաձայնան գիրը երկան է եկել և տարածում գտնել դեռևս բրուգեարար (մ.թ.ա. II հազարամյակ) Միջիայի և Պատեստինի տարածքում ընկածող արևմտասեմական ժողովուրիների միջավայրում: Այրուեցն ի հայտ գալու պատճառակումը յիշվին պարզված չեն, և դրա վերաբերյալ կարծիքները տարածիտում են: Ըստ առավել տարածված տեսության՝ արևմտասեմական այրուեցն ծևագործվել է եգիպտական գաղափարագրության և նրանում դեռ մ.թ.ա. 27-րդ դարում առաջացած զուտ հնյունային բառած ճանական համակարգի ազդեցության ներքո: Ոչ բրուգեարարում կիրառությունը է գտնել այրենական գրի երկու տարատեսակ՝ գային (բոլոր հետագա այրուեցների նախադիմայից) և սեպանձ (որով գրի է առևել Ուգարիթ բաղարի արևմտասեմական լեզուն՝ ուգարիթակերենը): Վերջինս ուղարկից սեպանձն տեսք է ծնոր բերել միջագտույթայի գաղափողների գործածման, մասնակիրապես՝ տառաշշակներոց հով այսուհետ եղենյա գրածայրով:

⁶ Coulmas, Florian. *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*. 1996.

⁷ Himelfarb, Elizabeth J. *First Alphabet Found in Egypt*, Archaeology 53, 1, 2000.

փորագրելու հետևանքով⁸ և ծագումսային կապ յունի բռն միջադարության սեպագրի հետ: Գծային գիրը հետազոյւմ բաժանվել է երկու տարրերակի՝ հյուսվային (դիունիլյամ) և հարավային (ինչ հարավադարակամ): Վերջինս իր գոյության ողջ ընթացքում (մինչև մ.թ. 7-րդ դար) մասեց է մաքուր բաղաձայնային արշադի սահմաններում, իսկ առաջինը ժամանակի ընթացքում զարգացրել է ձախակորների գրառման տարրեր հետարևու (բաղաձայների ձախակորնեցում, վերևատարերի մշակում)՝ նախապատրաստելով հետազոյւմ հոյելների կողմից փյունիկան գրի փոխառման և հետազոյւմ հոյելների կողմից փյունիկան գրի փոխառման և մշակման ընթացքում լեզվի ծայսակոր հետյունների լիարժեքությունը:

Եթե սեմական գրի փյունիկան տեսակի տարածումը դժվար արևմտաբար չին Հյուսասարքությունում է հետազոյւմ հոյալիա, արտօնություն կենտրոնական Եվրոպա և անդր), գերազանցած պայմանակիրքական է եղել Միջերկրականի ողջ ավագանում փյունիկացների ծովային բանուկ առևտորվ, ապա արևելքում այն գերիշխող է դարձել մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին արաբակորներին՝ իրեն տարածաշրջանային հաղորդակցության լեզվի սփռմամբ: Արաբակորներն սու, ձևափոխելով և կրթանու փյունիկան գիրը, սկիզբ է դրեւ մերձավորարևելյան մի շարք գրային հայկան գիրը, սկիզբ է դրեւ մերձավորարևելյան մի շարք գրային հայական գրերի՝ աստրական, արտարական և երայական այրություններին, պահանջական գրին, ապա մուտք է գործել հնդկական և ենալայականար որպես Բրահմի գիր՝ իր հերթին նույն տարրությունը հայության մեջ մտնելու համար:

Եվրոպայում այրությունը տարածվել է երկու հիմնական ճյուղերում՝ հոյելներին և լատինական, որոնցից վերջինը, սկզբնապես պայմանավորվելով լատիներենի, իսկ ապա ժառանգաբար՝ իսլամական գրերին, ֆրանսերենի, անգլերենի՝ իրենցին միշտագոյացնելու համար:

⁸ J. Friedrich, *Geschichte der Schrift (The History of Writing)*, Heidelberg, 1966.

⁹ Այս գրի հոյական ճրադավորումն է Եղովական արտադրյան (վահակարի տեսակ), որում միևնույն բառաձայնային հիմքով վակերն առանձանվում են նորու և նախնին մասնիկների հավելմամբ, որը փուլս այս է լիրակացնելու մասնակիր և բրոդրայի լեզուների գրառման համար:

դակցության լեզուների կարգավիճակով, աստիճանաբար ծովը բերել համաշխարհային տարածում ու կարևորություն և հիմք ծառայել արդի բազմաթիվ այրությունների:

Դուսական գիրը, առաջնապես հիմք համայնապարզ լատինական գրի համար, ավելի ոչ՝ բրուգամական ժամանակաշրջանում բրիստոններության տարածմանը գուգահեռ, ծովուն է տվել նաև արևելյան Եվրոպայի որոյ լեզուների այրություններին ուղղակիորն ժոխառվելով և հարմարեցվելով սեփական հնցկանային համակարգերին զարդիներ, գրերի, բալկանան սականների կողմից, կամ Մերոպական սեփեծման մողել ծառայելով նոր սորտ այրությունների ստեղծման համար, որպիսիք են հայոց, վրաց և առվանդական այրությունները:

Փոխառոյալ այրությունները, սակայն, ստեղծված և մշակված լինելով ադրբյու լեզվի հնցկանակարգը (հնցուային համակարգը) արտահայտելու համար, ոչ միշտ են լինելով վայրուղոյ լեզվի հնցկանագին և բազմաթիվ հատկապես միշտադարձում հարմարեցված լինելու դեպքերում որոյ մոտավորությամբ են միայն արտահայտում փոխառոյ լեզուների հնցուակարգերը: Այրուղությունը դրական է՝ որ փոխառոյ լեզուն ունի պակաս կամ ավագանուն դեպքում համարական բառակարգամբ հնցույթերը: Այս կերպ ստացված այրություն ինտու է լիարժեք հնցուային, հնցանին և ֆիններենի, հայաներենի, հուաներենի լատինատառա այրությունները, որոնցից առաջին երկու լեզուները պարմանական են լատիներենից պակաս թվով հնցուների, իսկ վերջիններին ուղղակիորն լատիներենի շարունակությունն են՝ համարելի հնցանագմերով: Սակայն, մեծագ մասամբ, լատինատառ այրությունների առաջին կամ պակաս անլիյարժեքություն, այնուամենայնիվ, կրում են: Ցայտուն օրինակ են ֆրանսերենը, անգլերենը, ինգաներենը, հայաներենը և այլն, որոնց լատինատառ ուղարկությունը տրամաբանությունն այն աստիճան է տարերիվ լիարժեք հնցուային այրությունի փոխարժեքությունից, որ զգալի բարդություններ է հարուցում գրակա տառանշաների տառածին հնցուային արծերենի և իրականում արտաքրվող բառերի հնողության տրամաբանության տեսանկյունից:

ՀՀ 08

Նմանատիպ իրավիճակի ծայրահետ օրինակ կարելի է համարել ռուսական գրի հեղուզ կովկասյան լեզուների համար այրութելների մշակումը: Եթե լատինական գիրը, ին բոլոր թերություններով հանդերձ, դարերի ընթացքում հարմարեցվելով մեծ բաևակրթամբ լեզուների կողմից, ծեռք է բերել հավելյալ տառածերի և օճառակ լշաների թի թշ շատ փոխհամաձայնեցված (կոնվենցիոնալ) համակարգ, ապա ռուսական այրութել կովկասյան յուրաքանչյոր լեզվի պարագայում կիրառել է լշաների տարրեր հավաքածուներ՝ հաճախ անտրամաբանական միացույթուններով: Լեզուների ուղղագործությունն էլ ավելի է խճճում բազմատար անքանական կոմինացիաներով (հայե, եւե, վեւե, հեյե, լուե, բնե, եւե, եւե, եւե, եւե, եւե, եւե, եւե, յու) այլ պարզ պատճառով, որ կովկասյան լեզուները հիշպես կունենան ստորև, իրենց մեծամասնությունում պարունակում են սլավոնական գրի ընծառած գրաֆիկական հևարաբորություններից բազմապատճեկ ավելի բաղադայներ:

Նշենք սակայն, որ լատինական գրով և այս հիմքով լինելով սահմանափակ, 20-րդ դարի սկզբներին կովկասյան տարրեր լեզուների համար լատինատար գրի ստեղծման փորձերում, միևնույն է, լիովին ջի բավարպե որանց հեցունային հարսության լիակատար արտահայտման և համաժամանակյա պրակտիկ գրառության պահանջները՝ հետաքյուր իր դիրքերն արագ գիշելով ուսայնացնան բաղաքականության արդյունքում ներ - մուծված ոչ պակաս թերի ռուսատար համակարգերին:

§2. Ներածություն հեցունաբանության. Միջազգային հեցունական այրութեն

Որևէ լեզվի համար այբբենական համակարգի ստեղծման հաջողությունը մեծապես կախված է թվության առարկա լեզվի հեցունական կառուցվածքի և առանձնահատկությունների հևարաբորին խորը և ճշգրիտ ուսումնասիրությունից¹⁰: Այս իր վեր-

նական արտահայտությունն է ստանում լեզուների հեղակազմերի հատկեցման և բազային լշանային որևէ համակարգի միջոցով ճշգրիտ արտապատկերման արդյունքում:

Լեզուների հեցունաբանության¹¹ գրառման արավել ժամանակակից բազային համակարգը Միջազգային Հեցունական Այրությունն է¹² (International Phonetic Alphabet), կրօնա՛ՄՇԱ կամ IPA¹³: Այս հիմնվում է Միջազգային Հեցունաբանական Կողմանակայի կողմից մշակված համակարգային և եզրութաբանական ժամանակակից հոլովույշի վրա և թույ և տախում ճշգրտությամբ և համեմատական պարզությամբ ներկայացնել աշխարհի լեզուների հեցունային պարուցվածքները: Դիմեված լինելով լատինական գրի լշանային հիմիից վրա այս ունի միմիների հարուստ համակարգ և հիշույթների երանգավորումներն արտահայտելու նպատակով օգտագործում է դիմարիխիկ (օժանդակ) լշաններ:

Ի շրջանցումն կովկասյան լեզուների համար ուսայելու գրականության մեջ ներկայացնել հնացած, խառնաշխիր և իրարամերժ համակարգերի հարուցած բարդությունների՝ ստորև բերվող ողջ շարադրանքը կմերկայացի ՄՇԱ հիմքով: Գիտական գրականության մեջ և համացանց ՄՇԱ համակարգը և արդի հեցունաբանությունը ներկայացված են ողջ խորությամբ, մանրամասնությամբ և բոլոր հևարակոր մեկնաբանություններով, ուստի տեղի ինայողության նկատառմամբ համակարգի լիակատար նկարագրությունը կը թողնենք ընթեցողովին, իսկ ստորև միայն համարուսարար կորպագծենք կարևորագործ դրույթներն ու եզրերը՝ հետագա շարադրանքում կովկասյան լեզուների հեցունակարգերը դյուրորը ընկալելու դարձնելու համար:

¹¹ Շարադրականությունը տարբերակվում էն հեցունաբանություն (phonetics) և հեցանություն (phonology) եզրերը: Առաջինն ուսումնասիրում է խորի հեցուների ֆիզիկական առաջանակ, արտապերևման և ընթառման խնդիրները, իսկ երրորդը նկարագրությունը լեզուներում դրանց դիրքականությունը: Roger Lass: *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge University Press, 1984.

¹² International Phonetic Association (1999). *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*.

¹³ http://en.wikipedia.org/wiki/International_Phonetic_Alphabet.

¹⁰ John Laver. *Principles of Phonetics*. New York, 1994.

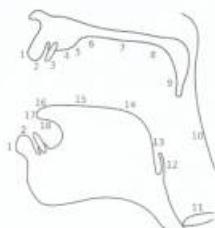
Բաղաձայներ

Բաղաձայները խոսքի այլ հայուսներն են, որոնք առաջաւառ են թրամի խոտքի որևէ հատվածում ձայնարտաբերման ուղիների մասնակի կամ լրիվ փակման (մերին և ստորին ծնոտի որշակի համան) արդյունքում որի խոտորվող հոսքում առաջանած մշշան աճի հետևանքով։ Դասակարգվում են ըստ արտաքերման տեղի, արտասանության միջոցի և ձայնավորման եղանակի։

Արտաքերման տեղը ցոյց է տալիս, թե ձայնարտաքերման ուղիների որ հատվածում է տեղի սևելում որի հոսքի խոտորումը։ Ստորև թրպոն նկարում ուրվագծված է մարդու թքական խոտքը, որում թվականներով ցոյց են տրված արտաքերման տեղերը հայերն և մշշացային անվանումներով։ Բաղաձայներն իրենց անվանումը ստուգում էն արտաքերման պահիվ և ակտիվ միջոցների՝ արտաքերչիների (articulator) անվանումների բառադիր համակցությամբ։ Օրինակ, ակտիվ ստորին շրջուներն արտաքերման ընթացքում կարող է հայել վերին տատանաշարին՝ առաջացնելով գ հնոյնը (որը կամածավակ որպես շրթնառանային՝ labiodental), կամ վերին շրջուներին՝ առաջացնելով գ հնոյնը (որն է կամածավակի որպես երկշրջանային բևաբիալ)։

Ընդհանուր առամբ տարերերում են հինգ հիմնական արտաքերիներ և դրանցով արտահայտվող բաղաձայնական խմբեր։

Բաղաձայների արտաքերման վայրերը

1. Արտաշղթանային (Exo-labial), 2. (Վեր-կըրպանային (Endo-labial), 3. Ալումանային (Dental), 4. Կասպանային (Alveolar), 5. Ետկասպանային (Post-alveolar), 6. Լախաքանին (Pre-radical), 7. Բալային (Palatal), 8. Վերպանային (Velar), 9. Եզզականին (Uvular), 10. Ընկասանին (Pharyngeal), 11. Կոլորդային (Glossal), 12. Ասկա-լոլորդային (Epiglossal), 13. Արևադային (Radical), 14. Ետկանեզզանին (Postero-dorsal), 15. Միջաւեզզանին (Antero-dorsal), 16. Շերպային (Laminal), 17. Կատապանին (Apical), 18. Եւրականարային (Sub-apical):

Չըթունքներ՝ շրթնայիններ (labials), լեզվի առաջնային հատված՝ պասկայիններ (coronal), լեզվի միջնանուին հատված՝ տևողականներ (dorsal), լեզվարման և մակուորոյի արժևություններ (radical), հազար (լուրջորակոյոյ)՝ հազարայիններ (laryngeal): Պատկայինների դեպքում հնարավոր է երեք տիպի արտաքերում։ Կապարային (apical), երբ լեզվի ծայրը է հավակնվում պահիվ արտաքերջում։ Հարթին (flat), երբ լեզվի ծայրը է հավակնվում պահիվ արտաքերջում է հայուն լեզվի շերպ (flat, լ. չը), և ենշակառարային (sub-apical) կամ տևողաձավ (retroflex), երբ պահիվ արտաքերջում հավելվում է դեպի ԾԱ (անգլերէնի Ի հնոյնը):

Կան դեպքեր, երբ բառաձայները կազմվում են երկու կամ մի քանի անդիվ արտաքերիչների միաժամանակակի գործադրմամբ։ Այդորինակ բաղաձայներն անվանվում են երկրորդային արտաքերման կամ այլ կերպ՝ համարուարերվող (coarticulated) բառաձայններ։ Դրանց առավել տարածված տեսակներն են։ Շրթնայներում են շրթնալեզվում (lembrialization), երբ ձայնարտաքերման ժամանակ կլորացվում են շրթնալեզվում (ինչպես անգլերում quick քառում ի տարերություն կի քառի)։ Բայց անցում (retalization), երբ լեզվի միջնամասը մոտեցվում է բիմին (հմմու, ուստերեն և այլն)։ Վերապայնացում (velarization), երբ լեզվի տևողաձավում է բյուկի վեղարին (ներարդարար այդպիսին է գրաբարյան վերապային Ի հնոյնը՝ դ-ն, որը հետագայում մերածվեց ծայտել նորվակային շխամանի¹⁴)։ Ծմավանացնացում (pharyngealization), երբ ձայնարտաքերման ընթացքում սեղմվում է կոկորդակողի ըմպանային հատվածը։ Խնցես դասական արարերէնի օ (օ՝), օ (օ՝), ե (է՝) հնոյններում։

Արտասանության միջոցը կամ ծևճ ցոյց է տալիս, թե խոսք օղակներն ինչպես են մասնակցում ձայնարտաքերմանը։ Արտաքերման միջնույն տեղում հնարավոր են բազմաթիվ միջոցներով արտասանվող բաղաձայներ։ Առաջին հատկանիշը նեղվածքն է հնցած դասական արարերէնի օ (օ՝), օ (օ՝), ե (է՝) հնոյններում։

¹⁴ Bert Vaux. *The phonology of Armenian*. Oxford: Clarendon Press, 1998; Benjamin W. Fortson N. *Indo-European Language and Culture: An Introduction* (Blackwell Textbooks in Linguistics), 2004.

որը ցույց է տալիս, թե որքափ են իրար մոտենում ծայնարտաբերման օրգանները: Դասակարգվում են որպես:

պայթականներ՝ կամ փակվածիք բաղաձայներ (plosive), երբ օդի հոսքը լիովին ընթառվում է արտաքերիչների կողմից (զրյական բազմաձեռք), ինչպիսին են օրինակ՝ պ, տ, կ բաղաձայները;

շիհականներ՝ կամ ներվածիք բաղաձայներ (fricative)՝ շատ նեղ բազմաձեռք դեպքով, երբ արտաքերիչները գտնվում են միմյանց հետ հնտեսնիկ շիհակներում, որում կայուն են միմյանց տառապահութեանը:

կիսաշփականներ (affricate), որում գոյանում են սկզբանական փակվածիք ակնթարթային վերածնամբ ներվածիք: Այսպիսիք են, օրինակ, հայերենի ծ, ց, ճ և կ, չ շ շարերը, որում կայուն են բազմաձեռքների կարելի է ներկայացնել որպես ակնթարթային տ>ս, թ>ս, դ>գ և տ>շ, թ>ժ դ>ժ անցումներ:

ծանոթողներ (sonorant)՝ նեղ, բայց արտաքերիչների շիռում չտառապահութեանը բազմաձեռք դեպքով (բ, յ):

և իհարկէ սովորական ծայնավորներ (vowel), երբ օդի հոսքը չի արգելափակվում (ա, ե, ի, ո, ու, ը):

Չայնորդներն իրենց հերթին բաժանվում են հետևյալ տեսակների, ոնցային (nasal), երբ օդի հոսքը թրախի փոխարեն արտապահպակվում է ոնզերից (մ, ն); համան (tær), երբ օդուղիների փակվածիք տեղի է ունենում թերևն և ակնթարթային վերապ, ինչպիսին է, օրինակ, հապաներենի բ հնյունը; թթօռուն (trill), երբ օդի հոսքը առաջացնում է ակտիվ արտաքերիչ թթօռի (ռ); նայ (approximant), երբ պահիվ և ակտիվ արտաքերիչները մոտ են իհար, բայց ոչ ամիջական շիմնան աստիճանի. այդպիսին են լ, յ հնյունները:

Կրտաքերման ընթացքում օդի հոսքը կարող է շրջութել լեզվի կողային մասերով: Այդ կերպ առաջացած բաղաձայները կոչվում են կողային (lateral): Կողային է հայերենի լ ձայնորոր (ատաման-յին կամ կապճային կողային նայ):

Զայնավորումը ընդուղութ է արտաքերմանը ծայնալարերի մասնակցության եղանակը: Լինում են բազմահիվ տարրերակներ, որոնցից ներկա շարադրանքի համար կարևոր են հետև-

յամեները. խովեր (voiceless), երբ օդի հոսանքը չի շարժում ծայնալարերը (օրինակ՝ պ, ֆ), և ծայնեներ, երբ ծայնապարերը մաս նակառում են՝ առաջանալունով տուսակին (spirited) ծայն (օրինակ՝ թ): Խովերը լիովում են երկու տեսակի՝ շնչեր (aspirated), ինչպիսին են, օրինակ, հայերենի փ, թ, թ, ք և ս. անզերենի թ, տ, կ հնյունները (ՄՀԱ Նշանակամերով՝ թ^h, թ^h, ք^h), և շնչազորութ (tenuis), ինչպիսին են հայերենի պ, տ, կ, ծ, ճ հասպատերենի թ, տ, կ և ռուսերենի ռ, թ, կ):

ՄՀԱ Նշանակամերով՝ բաղաձայների հիմնական համակարգը (առանց երկրորդային տարատեսակ արտաքրումների ողջ բազմազանության ընդգրկման) բերված է հաջորդ էջում. դրանում բաղաձայները գուգորդվում են ըստ ծայնավորման եղանակի (խուկ-ձայներ): Եթե հասունը չի նշվում, ենթադրվում է խովերի շնչեր արտասանություն, ինչպիսին անզերենում է:

Բաղաձայների որոշ առավել տարածված երկրորդային արտաքրումներ և ծայնավորման աստիճաններ գրապիսում են հետևյալ օժանդակ Նշանների օճուղերամբ.

՞	շրջանայցում	՞	շնչերացում
՞	բախանացում	՞	շնչազորութ
՞	վերաբախացում	՞	ինացում
՞	ըմպանայնացում	՞	ոնգայնացում

Կրտաքրումների վերոնշյալ բոլոր դեպքերում օդի հոսքն առաջացնում է թոքերում և օդուղիներում մղվում է դուրս, ինչ հետևյալով արտաշնչման այս բաղաձայները կրում են թոքային (pulmonic) անվանումը:

Սակայն հնարավոր են նաև օդամբման այլ մէխանիզմներով պայմանավորվող հնյուններ, ինչպիսիք են արտամիջման (ejective), ներլոյման (implosive) բաղաձայները և կոսուոցերը (click):

Տվյալ շարադրանքի համար կարևոր են արտամիջման բաղաձայները, որոնք առաջանում են, երբ օդի հոսքը սկզբանավորվում է ոչ թե թոքերում, այլ կուկրդափողում՝ դրա դեպի վեր ուղղված կորուկ շարժմամբ: Կրտամիջման բաղաձայները լիովում են միայն

Միջազգային հեղուկանվաճակների բարչութեմնի բարչապահնական համակարգը (առանց հանդուսաբերությունից)

Հերցո	Տիր՝ Երեցըն- այնը	Ծրջան- տառի	Առան- ալին	Կամա- պարի	Համար- ական	Ենթադրություն	Վրանացա- լիք	Ենթադրություն	Վրանաց- լիք	Կամա- պարի
Պատասխան	p b	v	t d	t	dz	ts dz	ts	t	d	c
Կիմուր- ական	rɸ bɸ	pɸ ɸv	tɸ ɸd	tɸ	dɸ	tsɸ dzɸ	tsɸ	cɸ	ɟɸ	gɸ
Կորախին			H dH					kɸ	gɸ	
Վիճակու- մական	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʒ ʂ	ʃ ʐ	χ	χ	χ
Հերցական			t ʈ	tʂ ʈʂ	tʃ ʈʃ	tʃ ʈʃ	tʃ ʈʃ	tʂ ʈʂ	tʂ ʈʂ	tʂ ʈʂ
Վարական		v	j	ɾ	ɾ	ɾ	ɾ	ɾ	ɾ	ɾ
Նայ	Կորպութի			l	l	l	l	w	w	w
Հայութի								r	r	r
Թիգուն										
Ռուզման	m	nj	ɳ	n	ɳ	ɳ	ɳ	ɳ	ɳ	ɳ

ԱՍՍ Ա. ԿՈՎԿԱՎՅԱՆ ԼԵՀՈՒՆԵՐԻ ԴԵՇԱՅԻՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

25

Խոլ, բանի որ օտահոսի՞ թթերում չձևավորվելու պատճառով ձայնալարերը չեն մանակցում պողոսին:

Արտամյան բաղածայները պատկերվում են «*» նշանի կցմամբ՝ թ՝ թ՝, կ՝, զ՝, տ՝, թ՝, դ՝, կ՛՝ և այլն:

Վերոբերյալ համակարգի բացի հատուկ նշաններ գոյություն ունեն համայն համելիպու որոշ համարտաբերվող բաղածայների համար. օ (խոլ բայանացած շեղային ետկապճային շփական՝ ուստիրեմի և հնչյունը պես), չ (ձայներ բայանացած շեղային ետկապճային շփական), ա (ձայներ շրթնայնացած վեղարային և այ՝ պ՝, ինչպես անզերեմի *weer* բառում), կ (շրթնայնացած բայանին նայ՝ յ՝) հնչյունները:

Զայնակորներ

Զայնակորները լեզվի հնչյուններ են, որոնք արտասանվում են բաց ծայնափողով այսպես, որ կոկորդից վեր ոչ մի տեղ ողի մնչման աճ տեղի չի ունենամ: Սա ծայնակորների հիմնական տարրերակի հատկանիշից է բաղածայներից, որոնց դեպքում, ինչպես ասացինք, ձայնայն ուղղությունը կտը կտը կտը անպայմանորեն տեղի է ունենալ օդի հոսքի մնչման աճ ծայնարտերման ուղիների ներացման կամ փակման հետևանքով:

Զայնակորների հիմնական հատկանիշներն են բարձրությունը, ոհմայնությունը և կրորությունը:

Դասակարգումը ըստ այս հատկանիշների պատկերված է աղյու:

Բարձրությունը ըստությունը է լեզվի ուղղահայաց դիրքը թիմի համեմատալույամբ: Լինում է վերին, միջին կամ ստորին: Ժմանակակից եղողութաբնությամբ Նախընտրելի են փակ, փակ-միջին, միջին, բաց-

Պիմսական ծայնակորները

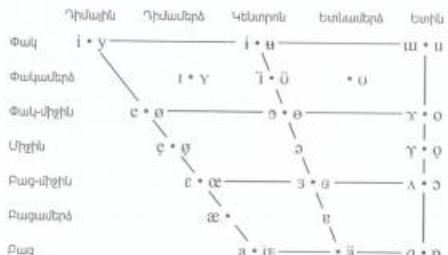
միջին և բաց եղբերը (ավելի նույր բաժանումը տես ստորև թրվող այլուսակում): Փակ է, օրինակ, ի ձայնավորը, որի դեպքում լեզուն մոտ է թիմին, և որի հոսքի ճեղքը նեղ է: Բաց է ա ծայնալորց, որի դեպքում լեզուն մոտ է ստորին ծնուտին, իսկ ուղաճեղքն առավելագույն բազմաթիւ է:

Դիմայնությունը ցոյց է տախ լեզվի հորիզոնական դիրքը: Լինում են՝ դիմային, կենտրոնական և ետին: Միևնույն բարձրության պարագայում դիմային է ի ձայնավորը, որի դեպքում լեզուն ուղղված է դեպի թրակի առաջնամաս, և ետին է ու ձայնավորը, երբ լեզուն դիրքավորվում է թրակի խոռոչի ետևամասում:

Կորուրությունը մատունաշուր է ծայնավորի արտօնաթրման ընթացքում շուրջերի կորաւար (օ. ու): Միևնույն բարձրությամբ և դիմայնության դեպքում լինում են հասարակ (կորորացած) և կորորացած տեսակի: Օրինակ, փակ դիմային ձայնավորն ունի երկու հիմնական արտօնանություն՝ պարզ ի (ՄՐԱՌ ի) և կորորացած ն (ՄՐԱՌ ն):

Ձայնավորները կարող են համարուարելին ունգայնացած, ցմկանայնացած, մակընկորդայնացած և այլն:

Ձայնավորների նկարագրման ՄՐԱ համակարգը (առանց երկորորդային արտօնաթրությունից) թերված է ստորև: Չույզ տարբերակների ձախ կողմում պարզ, իսկ աղում՝ կորորացած ձայնավորներն են:

Ժամանակակից հեղունաբանության հիմնական համակացությունների ներկայացում այսպանով կիամարենք քավարար կովկասյան լեզուների վերլուծությունն արդի և գիտականորեն ճշգրիտ եզրութաբանությամբ նկարագրելու համար:

3. Կովկասյան հեցունաբանության համառոտ ակնարկ

Լեզվաբանների շղանում ընդիանուող տարածումը ունի այն տեսակետոց, ըստ որի՝ կովկասյան լեզուները ընութագրվում են բարձածայնային համակարգի բացարկի հարսուությամբ և հակառակ՝ ձայնավորների ասկականությամբ¹⁵:

Այս պնդումը, սակայն, բացարձակ առումով ճշմարտացի է միայն հյուսաբառամյաս լեզվանուանից համար, որի լեզուներից մեկը՝ ուրիշերենը, օրինակ, պարունակում է 86 բառածայն 2 ձայնավորի առկայությամբ: Արխագերենի բզբա բարձրան ունի 68 բառածայն և կրիկն՝ 2 ձայնային, միւսենա գրական արխագերենի համար հիմք է ընդունել 58 բառածայն ունեցող արժանարքացած, որում, որոշ լեզվակայիններին զուգահեռ, բացայնում է ետևականային շաբերից մեկը: Գրական աղդրենում (զարգացված ճնշմու կամ թեմիդրում) բարձրացած հիմք վկա) առկա է 56 բառածայն, թշրիւցան բարձրացած՝ մոտ 70, գրական կամ աղդրենում՝ 48 և այլն:

Յյուսաբառնեյան կովկասյան լեզուները, ինչևէ, միջինում բարձայների համեմատաբար համեստ քանակությունը են պարունակում, սակայն ձայնավորների առումով առավել բազմազան են: Այս լեզվանուանիրում ծայրահետ բացառություն է արջի լեզուն՝ արջերեն (7 գյուղակ, մոտ 1200 կողող), որն ունի 81 բառածայն և 26 ձայնավոր: Վերջիններին բազմազանությամբ կովկասյան բոլոր լեզուների շաբերում առաջնային դիրքում է չեղներենը, որը, համեմատաբար պարզ բացածայնային համա-

¹⁵ J. C. Catford. *Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus*, Ann. Rev. of Anthropol., 6 (1977) (<http://www.jstor.org/stable/2949334>); G. Hewitt, North West Caucasian, Lingua 115 (2005).

կարգին գուգահե (40 կիմական բաղաձայն), պարունակում է 44 ճայխակոր և 5 երկարքառ: Այսպիսով, հյուսիսարևելյան լեզուներից ուրդիշենք, իսկ հյուսիսարևելյաններից՝¹⁶ արշեթերը, իրենց հեյցունակարգերի բազմազանությամբ հարստագույնն են աշխարհի բոլոր լեզուների շարքում¹⁷:

Բայաձայների նմուն հարստագույնը պայմանակորպած է այն հանգամանքով, որ կովկասյան լեզուներում հեյցուները տարբերվում են ոչ միայն ըստ կազմակրոնակ տեղի և միջոցի, այլև՝ երկրորդային արտաքրենան (ջրթանացում, ըմայնացում, ըմպանայնացում, ըստ որում վերջինս կարող է հանդուն գալ նաև առաջին հետ գուգորդված՝ շրթնամբանացած):

Բոլոր կովկասյան լեզուներում պայմանականներն ու կիսաշփականներն են հանդիսավոր հանդես են գալիս ծայսակրոնակ երեք աստիճանով՝ ձայնեղ, խով (շնչեղ) և արտամղման (ռուսացեղու գրականության մեջ՝ անրուտիսնակ): Առանձին դեպքերում հանդիպում են նաև արտամղման շփականներ շրթնային, կապճային կամ ետկապճային դիրքերում:

Կովկասյան բոլոր լեզուներում թույլ և ուժգին (ռուսակեզդու գրականության մեջ՝ ուրբուտիսնակ) պարզ և բառադիր (երկրորդային արտաքրենամբ), շնչեղ, ձայնեղ և արտամղման բաղաձայներն իմաստագալ են (ֆոնտմիլ):¹⁸ Միևնույն դիրքի բաղաձայները կարող են հանդուն գալ նաև կատարային և շեղբային տարրերակներով: Այսպիսին են ուրցեներնի, արխագերներնի քզզակ և աշդուերներնի թժեռույան բարբառների կիսաշփականների և շփականների շարքերը, որոնցում ետկապճային («շ»-ի գոյացման) տիրուպթում առկա է արտաքրենան 3 տարրերուակ՝ կատարային (թթեւ, վեղարայնացմամբ), շեղբային (թթեւ, ըմպանայնացմամբ) և փակ շեղբային (թթեւ, ըմպանայնացմամբ): Վերջինս արևմտակովկասյան լեզուների բացառիկ առանձնա-

¹⁶ Խորը վերաբերում է այն լեզուներին, որում չեն պարունակում կոսուուցք (click):

¹⁷ Օդիակա՞ հայեթենի ձախ և ցախ բառերը, որոնցում, արտաքրենան միևնույն դիրքի բառաձայնը (կապճային կիսաշփական) նայանդրման եղանակի կառավագ (ձայնեղ՝ ձ և շնչեղ՝ ց), փոխնկում է բարի հմաստու:

հատկություններից է՝ Գրականության մեջ¹⁹ այն ընթագրվով է որպես շշող-ուղղող (hissing-hushing) բաղաձայն և արտաքրերվում է հետևյալ կերպ: Լեզվի ծայրը դիրքավորվում է ստորին ատամաշաբարի կապճային հատվածում, իսկ շեղը, կորանալով, շփվում է վերին ծնոտի նուկանային հատվածին («շ»-ի տիրոպյայ): առաջացնելով շփական կամ կիսաշփական հեղումներ՝ կախված արտաքրեման ընթացքում նեղվածին տրամաչափից և գործողության մեջավագ:

Կովկասյան լեզուների այլ տարրերից առանձնահատկություններից է կորային շփականների և կիսաշփականների մեծ հոլովույթը առկայությունը: Այսպես, ավարտ-անոյան լեզուներից պահպաներները պահպանել են կորային կապճայինների ողը բազմազանությունը՝ պարունակելով շնչեղ և արտամղման կիսաշփականներ թույլ և ուժգին տարրերակներով՝ հ, ի, ի՛, ի՛՛, շնչեղ շփականներ թույլ և ուժգին տարրերակներով՝ կ, է, հնազան նաև սովորական և (թ ձայնորոր, ընդհանուր առման 7 կորային կապճային): Բազմազանության առումին հետաքրքրագույն օրինակ է արշեթերն, որում հանդիպում են աշխարհի լեզուներում բացառիկ հազվագյուղ նախավելարային կորային շփականներ և կիսաշփականներ՝ ձայնեղ, շնչեղ և արտամղման ձայնավորման աստիճաններում, թույլ և ուժգին, պարզ և շրթնայնացած տարրերակներով (է, է՛, է՛՛, է՛՛՛, է՛՛՛՛, կ՛, կ՛՛, կ՛՛՛, կ՛՛՛՛):

Գրավոր մշակույթից զգոյնության հետևանքով հյուսիսկովկասյան լեզուները միայն վերջին հայուրամյակի ընթացքում են ներարկել հեղումնա-և լեզվաբանական թիզ թե շատ բավարար ուստամասիրության և վերլուծության: Դեռև մոյք են դրանց պատմական զարգացման օրինաշափությունները, աշխարհի այլ լեզվանուանիթերների հետ հեռավոր ազգակցության հասեցը, բռն կովկասյան լեզուների կապերը միմյանց հետ և ներին նույզակրման բառաձայնի խնդիրները: Բամբար ճշգրտությունը յունեստ անկամ հյուսիսկովկասյան մի շաբթ առանձին լեզուների հեղակամերի նկարագրությունները:

¹⁸ Catford, 1977, էջ 290.

Ուսասարա այրութենի ներմուծումը ևս ունեցել է իր բացասական ազդեցությունը, քանի որ դրանք, սահմանափակ իներվ բուև տառաքանակում և չլունենալով բավարար ճնշումություն տառածների տարձեւումների (մոդիֆիկացիաների) համար, թույլ ընտեղեւ միարժեքրեն արտահայտել կովկասյան լեզուների հնյունային ողջ բառապատճենումը. իրենց ընդունով միանգամայն տարբեր հնյուններ պայմանագիր այրութենումը ստուգել են միևնույն Նշանակում՝ լրացրից խառնաշխոր մոցելով հնյունական առանց այդ է բարդ համակարգում:

Սակայն ամենամեծ խոցընդուները, որուք առաջանում են հյուսիսկովկասյան լեզուների հնյաքանակությունն ուստամափրելիս, կապված են գրականության մեջ (հատկապես՝ ռուսական) միասնական եղութաբանության բացակայության և անգամ հնագա և հնյունաբանական վերլուծության բացահայտ միավաների հետ: Որպես ակնարկ օրինակ կարելի է մատուցնել կովկասյան լեզուների մինչ ամժ դրություն ունեցող ամենածագություն կարագրությունը՝ «Կակազակա լեզու» (1998) ժողովածու¹⁹, որի առանձին գլուխմերում (հեղինակված տարբեր հետազոտողների կողմից), նույն լեզվականակի և անգամ նույն լեզուների հնյունային ներկայացման համար օգտագործվում են միանգամայն տարբեր նշաններ և եղբեր. երբեմն իրար հետ չեն են համեմելում անգամ բռն համակարգերը:

Ուսաւեզու գրականության մեջ շփորփած են հազարային ների՝ «Կարինգամերի» շարբեր (որանցույն չեն տարբերակվում կոկորդային, մակոկորդային և ըմպանային բարձածայները²⁰), եռնաբեզմայինները (բայինների, վերարայինների և լեզվակայինների խառնաշխոր համատարած ընույթ է կուում), խօճած և շփորփած են ատամային և կապճային շարբեր, կապճային են ալվանիված եռկասամայինները, եռկապճային՝ բայինները և այսպես շարունակ, խառնված են թույլ և ուժգին եռնալեզվային -

¹⁹ յանականական լեզուների» շարբեր (որանցույն չեն տարբերակվում կոկորդային, մակոկորդային և ըմպանային բարձածայները²⁰), եռնաբեզմայինները (բայինների, վերարայինների և լեզվակայինների խառնաշխոր համատարած ընույթ է կուում), խօճած և շփորփած են ատամային և կապճային շարբեր, կապճային են ալվանիված եռկասամայինները, եռկապճային՝ բայինները և այսպես շարունակ, խառնված են թույլ և ուժգին եռնալեզվային -

²⁰ L. Trigo. On Pharynx-Larynx Interactions. Phonology, Vol.8, No.1 (1991). (<http://www.jstor.org/stable/4420026>).

ները, այդուսակներում բայց են թողնված բազմաթիվ հնյուններ: Երկրորդային արտաբերումները երեմն չեն տարբերակվում որպես այդպիսին: Օրինակ՝ ըմպանայնացած լեզվակայինները երբեմն դասվում են այսպես կոչված «լարինգայների» շարքը: Մինչև վերջ հստակեցված չեն լեզվակային և վեղարային կիսաշփականների գոյություն հարցը հյուսիսարևելյան որոշ լեզուներում:

Նման հյանաշփական պարագայում ցի կարելի միաժմտերուն երաշխավայրեր որում լեզվի ստորև ներկայացվող հնյուննական ճշգրտությունը կամ լիակատարությունը: Փոքր ենք արդ բազմաթիվ այդուների համադիր ըննությամբ հնարավորին ճշտել հնդիր առարկա լեզուների հնյուննակարգերը, լրացնել տարբեր այդուներից տեղեկաբարուներուն: Խոկ անհատական պարագայում նախապատվությունը երեմն տալ առավել վստահելի գնահատվող այդուներին: Ուստի միանգամայն հնարավոր են բարդողումները ու պայմանը հատկապես սակավաթիվ կրողներ նետերը և որպես հետևակը՝ պայման օտաւումնակարգերի ժողով այդուսամերում:

Այս դիտարկումը կամ անզամը թերությունը, սակայն, չի հարցում այն գրաքանական բարդությունները, որոնք առկա են սականագիր կամ լատինագիր դեպքում, քանզի երեկ մոտեցմամբ հնդիրն ցուցաբերվել է համակարգային, ընդհանրական և դեղուկտիպ մոտեցու:

Ցուրաքանչյուրը լեզվանատական համար ի սկզբան կառուցվել է համահավաք և ընդլայնված բազային կազմակարգությունների և տառածների բոլոր հնարավոր տարբերակներով (որոնցից շատերն անզամ կարող են երթև շնանդիպել որում լեզվում), Նշանատեղենան հստակ տրամադրամությամբ և օրինացականություններով, ուստի հնդրահարուց հնյուննակարգերում վիճելի կետերը պարզելու դեպքում կարելի է հեշտորեն ուղղել եռկարգավան միայնը՝ ընթացնելու բազային համակարգի վեցունեղու համապատասխան դիրքի ճիշտ տառածմ, որը տրամադրամական և կանխատեսելի կերպով կապված կլիմի ամրողոջի հետ և երթև նշանների անհարկի խառնաշխոր, համընկում կամ կրկնություն ցի հարուցի:

§4. Արևմտակովկասյան լեզուներ

Հյուսիսկովկասյան լեզուների հեյունային կազմերի ստորև բերվող նկարագրությունը գերամասամբ ընդհանրական ընույթ կլիի, ուկ ալտուարծ առանձին լեզուների ամբողջական հեյունակարգերին կվատարվի առաջակցու այլրութենքի գրաֆիկական նկարագրության հատվածում:

Այսպիսով, արևմտակովկասյան լեզվաշնուրից պարունակում է հինգ լեզու՝ արխագերելեն, արագերելեն, ուրբյերելեն և չորեգերելեն²⁷ (գրական աղջորերելեն և կարարություն տարրերակներու): Հյուսիսային կազմերով այս լեզուները բավականին մոտ են իրար և ենթարկվում են միասնական վերլուծության: Բայսի որ այս շարքում առավելագույն բազմազանությամբ և համակարգային լրիվությամբ օժտված է այժմ մեռած ուրբյերելենը, որի հեյունակազմը իր հիմնական գծերում ընդհանրական և ներկայացուցական ընույթ ունի մասնայի բոլորի համեմատությամբ, մեր նկարագրությունը կիրամենք այս լեզվի հնարանության վերլուծության վրա:

Ուրբյերենը, արդեն նշվեց, ունի 86 բաղաձայն, ինչը բացառիկ ցուցանիշ է աշխարհի բոլոր լեզուներու: Այս հարստությունը հետևակը է ինչպատճ արտաքրեման գրեթե բոլոր տեղերի և միջոցների բաղաձաների գոյության, այնպես է, երկրորդային արտաքրեմանը լայն կիրառման: Գրեթե բոլոր բաղաձաներն ունեն շրթնայնացած, իսկ եռնաբեզզայիններում և շրթնայիններում՝ նաև ըստամախացած ու բմախացած տարրերակեր: Ընկամանացումը կարող է հանդիսանալ գալ ոչ միայն առանձին, այլև շրթնայնացածն հետ գուգորդված:

Այսպես, լեզվակային բաղաձաների շարքում հնարավոր է յորս տիպի համարտաբրում՝ շրթնայնացած (‘), բմախացած (‘), ըմպանայնացած (‘) և շրթնմթպանայնացած (‘‘): Լեզվակային

²⁷ Շերեգների հնարանվակառակ է Աղջոր, որը ներ ինասուով վերաբերում է միայն արևմտական խմբին, դրանից է արտացոլվում է այստեղ՝ տարրերակերու երկու լեզուների իրենց ուղղագրությամբ: Ընդհանրական ինասուով գործածում ներ Շերեգ արտասնակամ:

շփականներում, օրինակ, որուղ հայերենն ունի ընդամենը երկու բաղաձայն՝ շնչեղ իւ (շ) և ծայնեղ դ (Ձ), ուրցիւրենն ունի տասը՝ հինգ շնչեղ՝ չ, չ՛, չ՛՛, չ՛՛՛, և հինգ ծայնեղ՝ և, և՛, և՛՛, և՛՛՛:

Առանձնահատուկ են ենթապային շփականների և կիսաշփականների շարքերը, որոնք իրականանուած են ակտիվ արտաքրություն (լեզվի) երեք տարրեր դիրքերում արդյունաբար տասը շփականներով և տասներեկու կիսաշփականներով՝ կատարային շփականներ (յ, չ) և կիսաշփականներ (յ՛, ձ՛, յ՛՛), շեղային շփականներ (շ, չ, չ՛, չ՛՛) և կիսաշփականներ (տ՛, ձ՛, տ՛՛, տ՛՛՛, տ՛՛՛՛), ինչպես նաև փակ շեղային շփականներ (ժ, չ՛, ժ՛՛, չ՛՛՛) և կիսաշփականներ (ժ՛, ձ՛, ժ՛՛):

Դամեմատության համար նշենք, որ հայերենում կա ենթապային ընդամենը երկու շփական՝ կատարային արտաքրեմամբ՝ շ (՛) և ժ (՛՛), և երեք կիսաշփական՝ շեղային արտաքրեմամբ՝ ճ (՛՛՛), չ (՛՛՛՛) և շ (՛՛՛՛): Ուստեղնին պարագան բիշ այլ է լեզվում առայս միայն մեր ենթապային կիսաշփական՝ շեղային դիրքի Կ (՛), և երեք շփական՝ եռնածած լլ (՛՛), չշ (՛՛՛) և շեղային լլ (՛՛՛՛): Այսպիսուն՝ 22 բաղաձաններում ունենք ընդամենը 1 հնյունային համապատասխանություն: Ըսդհամուր առամամբ, ուրցիւրենի թվով 86 բաղաձաններու ռուսական այրութենուու ունեն միայն 21 լրիվ կամ կորմսակի գուգահետերու, ինչն այնառու կերպով ի ցոյց է դնուու արևմտակովկասյան լեզուների գրառության խնդրում սլավոնացի կիրառական ներուժի սահմանափակությունը:

Պայթականներն ու կիսաշփականներու բաշխված են ձայնավորման երեք աստիճաններով՝ շնչեղ, ծայնեղ և արտամինան: Վերցիւն որոշ բացառիկ դեպքերում հանդիպում են նաև շփականներում այսպէս, արևմտակովկասյան գրեթե բոլոր լեզուների կազմային կողային շփականների շարքում առայս է արտամինան անդամը (ի, ՛, է): Աղքիւրենում այն ի հայր է զայս նաև ենթապային շփականներում (ժ, ՛, չ, չ՛, չ՛՛, չ՛՛՛, չ՛՛՛՛), իսկ արագերենում և կարարությունում՝ շրթնապատասխան շփականներում (յ, յ՛, յ՛՛): Դարձնելով դրամ եռաստիճան:

Ընդամանային շփականների ամենամեծ հարստությունն ունի

արագերենը, որում նրանք հանդիպում են շեշտ և ձայնեղ, սովորական և շրջանայացած տարբերակներով՝ հ, Շ, Շ՛, Շ՛՛:

Այլ յուրահատուկ հատկանիշ է բաղաձայների թռվությունը (*lenis, lax*) և ուժգնությունը (*fortis, tense*), ինչը ցույց է տալիս, թե արտասանության մամասակ հիմքափի յարկածությամբ է գործարկում ակտիվ արտաքրիչը: Ուժգնությունը երթևն ընկայում է իրու կրկնակրությունը (*gemination*), ինչն այլըն է Ծիշտ չ, քանի որ վերջին ունի միայն մուլտորեզալ, այլ ո՛չ արտաքրիչ ուժգնության հմատ: Ուժգնի բաղաձայները կրկնակ արտաքրում կարող են ծոյր երեխ միայն միջնայնակորային դիրերուա: Բաղաձայների ուժգնությունը արևմտակովկայան լեզուներին ընդոր ընդհանրական հատկանիշ չ է հանդիպում է միայն առդերենի շափուռյան և թթերույան քարքարուերում, որոնցում, ըստ դրա, տարբերակվում են ապարակաների և կիսաշփականների միայն խուզ ալտամերը՝ [թ, թ՛], [է, է՛], [կ, կ՛], [տ, տ՛], [թ՛, թ՛՛] և այլն, որոնցում ուժգնացումն ուղեկցվում է համաժամանակային շեղարկվածք: Այս արտաքրումը ուսաբեր գրավանության մեջ ստացել է քրեպուտիվ անվանումը, ինչից, սակայն, մեւը կիրածագույնը՝ հօգուտ միջազգայնորեն ընդունված ուժգնին (*fortis*) տերմինի, քանի որ, ի տարբերություն արևմտակովկայան լեզվաընտանիքի, արևելակովկայան լեզուներում այս մեծի մասմար ընդհանրական ընույթ ունի և իմաստազատ է ձայնավորման ոչ միայն շեշտ, այլև արտասանման աստիճաններում:

Ի տարբերությունն բաղաձայնային այսուհեակ բացաղիկ հարստության՝ արևմտակովկայան լեզուների ծայսավորային համակարգը, ըստ առավել տարածված կարծիք, «երկաստիճան» է՝ կա երկու ծայսավոր միայն՝ ա (ա) և ի (իհակ թ): Դարձ է նշել, որ գիտական գրականության մեջ արևմտակովկայան լեզուներում ծայսավորների քանակի վերաբերյալ կամ բազմաթիվ տեսակետներ: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ գործ ունեմք միաստիճան ծայսավորային համակարգի հետ (մեկ բազային ծայսավոր, որը «երանակադրված» է նախորդող բաղաձայնի ազդեցությամբ), այլը՝ երկ-, եռաստիճան և անզամ անելի:

Չինելով հաջոյ մասնագետ՝ մենք կը քաջանցներ գիտական այս

վեճը՝ ցուցաբերելով յնդիրին ընդհանրական մոտեցում: կառաջարկենք Նշանների գրաֆիկական համակարգ ծայսավորների լրիվ համախմբի համար՝ բոլոր հիմնական (իսկ ավելի ճիշտ՝ անհիմանական) տարբերակներով և դրանց երանակավորումներով:

Մամա մոտեցումն արդարացված է այլ լեզուներից փոխառայաբառներում ծայսավորների բազմազանությունն ակնկիրությունուն արտահայտելու կարուության տեսանկյունից, քանի որ, եթե արևմտակովկայան լեզուների բաշածայնական համակարգի հարստությունը թույլ է տալիս քառեր փոխառաջ գրեթե զանկացած լեզվից՝ առանց սկզբնական բաղաձայների նշանակայի խոտրումն, ապա ծայսավորների սակավության պատճառով նման առավելությունն էրորդը: Այս հիմունք բոլոր կամունական այրութեաներում լրելայն ներառվում են ա, ե, ի, օ, ս ծայսավորները:

Ամբողջացնելով համար արևմտակովկայան լեզուների հնյունային համակարգերի նկարագրությունը՝ հաջորդ էջին ներկայացնուած ենք ուղղված բաղաձայնական համակարգը, որում արտաքրեման յուրաքանչյուր տեղի դեպքում սյունակները բաժանված են ըստ շրթնայնացման, բայսացման, զմկանացման և շրջնըմպայնացման հատկանիշների:

Այդուսակում տեղի խնայողության նկատառումով բաց ենք յորեւ մայիսի շաբաթ, իսկ ձամետ եւայն և այլը (յ) ներառել ենք շերպային («բամաւածած») եւոկաճային սյունակնում: Վեհարային պարզ պայթականները (կ, կ՛, գ) ներկայացված են ստիբրված քշիչներում, քանի որ դրանք ուղղված են բնիկ բարացաներում լինելու առևտն եւ օտարապետու փոխառություններում:

Ընդհանուր առմամբ Նշենք, որ կովկայան բոլոր լեզուներում առաջնաշեգվային պայթականներն ատամային են, չիմականները՝ կապճային և կամ ենկապճային, կիսաշփականները՝ ատամային և կամ ենկապճային: Նշանակեն, եթե հատուկ չի նշվում, շրթնային պայթականները երկշրթնային են, իսկ շփականները՝ շրթնատամային: Ուստի ստորև ամենուր դրանց միավորումն ընդհանրական «շրթնային» և «կապճային» սյունակներում արտասանական խառնաշփոր չի կարող առաջացնել:

ՈՐՈՇՄԱՆՔԻ ԲԱՌՋԱՏԱՄԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ձև	Հրամանի սպառություն	Խոհանորոշումների						Փաստական շնորհման ամենամեծ չափանիշը	Այլընդունակ հարցումների ամենամեծ չափանիշը	Այլընդունակ հարցումների ամենամեծ չափանիշը	Այլընդունակ հարցումների ամենամեծ չափանիշը	Այլընդունակ հարցումների ամենամեծ չափանիշը	Այլընդունակ հարցումների ամենամեծ չափանիշը	
		C	C ^w	C ^t	C	C ^w	C ^t							
Ժամ	P	P ^v	P ^t	f ^w				k	k ^w	k ^t	q	q ^w	q ^t	C ^w
Դաշտավայր	b	b ^v	b ^t	d ^w				g	g ^w	g ^t	q ^w	q ^t	?	?
Կողմանական	p	p ^v	p ^t	f ^w				k [*]	k ^w	k ^t	q ^w	q ^t	q ^w	C ^w
Համարակալիք	շէմ				js	tʃ	tɕ	tɕ ^w	tʂ ^w					
Համարակալիք	պր.				ʐ	dʒ	dʐ	dʐ ^w	dʐ ^t					
Համարակալիք	պր.				ɛs'	tʃ'	tʂ'	tʂ ^w	tʂ ^t					
Համարակալիք	շէմ	f	f ^v	s	t	tʃ	ɸ	ɸ ^w	ɸ ^t	x	x ^w	x ^t	h	
Համարակալիք	պր.	v	v ^v	z	z	z	z ^w	z ^t	z ^w	y	y ^w	y ^t		
Համարակալիք	պր.					t'								
Ուղարկում	ող	m ^v	n											
Համարակալիք	նախ.	w	w ^v											
Համարակալիք	գրառում				r									

Տ5. Արևելակովկասյան լեզուներ

Դյուսիարևակալովկասյան լեզվալուսանիբը շատ ավելի լայն է և բազմանդամ: Պարունակվում է 7 լեզվաճյուղ՝ 29 լեզուներով, ինչի հետևանքով այս իր ամբողջության մեջ ունի ինչյունային մեծ բազմազանություն ինչպես բարձածայների, այսպիս է ծանապարերի պարագայում և ներառյալ յահանարագվում են հետևյալ լեզվաճյուղերով (անվանությունը բաց է թողնված «Երեսն վերջածանցը»):

Ավար-անշյան ճյուղ

Ավար (Գ) (790,000)

Անշյան խումբ

Անշյան (Վեւանաք) (21,800)

Արմավաշ-Տինդի

Արմավաշ (6500)

Կարստա-Տինդի

Կարստա (6400)

Բուղիս-Տինդի

Բուղիս (5500)

Ղողորերի (3000)

Ճամալ (5000)

Բաղվաշ-Տինդի

Բաղվաշ (6500)

Տինդի (5000)

Խախվախին Ասամուր

Լեզգան ճյուղ

Ծայրամասային խումբ

Արշի (7200)

Կենտրոնական (Սամուկի) խումբ

Արևելյան Սամուր

Թաքասարան (Գ) (128,900)

Լեզգի (Գ) (450,000)

Արշի (17,400)

Ռուժի (5700)

Չարավախին Ասամուր

Եղրոժ (6000)

Բուղուլս (1000)

Արևելյան Սամուր

Ռութուլ (20,000)

Ծախուր (20,000)

Խինալըգ առանձնակ

Խինալըգ (1500)

Լակ առանձնակ

Լակ (9) (150,000)

Ցեղան (Դիդոյան) ճյուղ**ՏԵՐ-ՂԻՄԵՐԻ**

Տօն (Դիդոյ) (15,400)

Դինուլու (550)

ԲԵՇԻԱ-ԴՊԵՂԻ-ԽԱՐՋԻ

Բժժուա (Կաստուա) (6200)

Չոնզի (1840)

Խարջի (1870)

* Փայտածնորմ թշքաման է կրողեղի բաևակ մոռապիր գլախառառամանը:

** Գորուսն տարբերակներ ունեցող թշքունքը նշված են որպես (Պ):

Այս լեզուների յուրաքանչյուրում իր հերթին ճյուղավորվում է մի շարք բարբառների, որոնք իրենց հեցուսային կազմերով կարող են գրական լեզվից տարբերվել նույնքան, որքան խնդրո առարկա լեզուն՝ իր ազգակիցներից: Դիմական լեզուների հեցուսաբառները կրութեն իրենց տեղում, իսկ այստեղ սահմանափակվեն միայն թրամաց ընդհանուր ընթացքությամբ:

Այսպիս, արևելաբնական լեզուների կարևորագույն տարբերակին է արտաքրեման զրեթ բոլոր դիրքերում ուժգույն (fortis) և թույլ (lenis) բարձավայրեղի հմաստաքատ տարբերակումը՝ համեմատ էլեղող ձախավրդման շնչել և արտամիջման աստիճաններում: Այս լեզուների հարուստ են կրողայիններով, որոնք առկա են կապահային (ավար-անշյան և տեղան լեզուների) և նախավեղարային (արշերենի) դիրքերում:

Դիմական տարբերությունը հյուսիսարևմտյան լեզվաշնուանիքց այն է, որ այստեղ չեն տարբերակված ետկապահայինների արտաքրեման դիրքերը. շիմականները հիմնակարությ կատարային են, կիսաշիմականները՝ շեղային (ինչպես և հայերենում, որում չ. ճ. չ շարբեց շեղային են, այսինքն՝ թթել քմայնա - մամք, իսկ ճ. ճ շարբէ կատարային):

Երկրորդային արտաքրեման ամենաստարածված տեսակը շրթնախցումն է (կա լեզուների զրեթ կետու), որը կարող է հանդիպել արտասանության բոլոր դիրքերում բացի շրթնայիններից և բուն կոկորդայիններից: Առանձին լեզուներում համե-

պում են նաև ցմպանայնացած բաղաձայններ, իսկ մի քանի առանձնահատուկ դեպքերում, օրինակ՝ ցեզան, լեզգան որոշ լեզուներում և արշերենում, կամ շրթնը պահանջանացած արտաքրեմանը լեզուների լեզվակայինների շաբթում (զ^{նա}, ց^{նա}, զ^{նա}, չ^{նա}, չ^{նա}, է^{նա}):

Արմատայինները ի տարբերություն արմատակովկայան լեզուների, արտաքրեմում են ոչ թե ցմպանային, այլ մակարկորդային դիրքում (Չ, Ա, Ֆ, հայակական բացառություն են ցեզան լեզուները, որոնք արդյունների մի մասում կարագրվում են ցմպանային շաբթուով):

Զայնակորման աստիճանները և նույն են՝ շնչեր, ծայսեղ և արտամդման՝ պայթականների և կիսաշիմականների համար, և շնչեր ու ծայսեղ՝ շփկանների:

ԾԱԼԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ Բացառություն է լեզվենց, որը կմարդարության տրված է բաստափին հանկարգում՝ խուլ (վեցագույն) տարբերակի ամելացման՝ թ. թ. թ. թ. (http://petrelin.rilezzez/leezgi_sounds.html), որուն թ. անուան շնչառության խուլ է Այլ արդյունքների (Cattford, Anekecevəs և այլն) հասկանի թևնություններ, սակայն, պարզ է ուստինու, որ շնչառությունը շնչելուն ուժը արտասանության առանձնահատություններուն է, և [թ. թ.] դպրու իրավանություն պետք է լիդարանդեն որպես [թ. թ.]:

Բաղաձայնի նկարագրության տեսակետոց խնդրահարուց են վեղարային և լեզվակային կիսաշիմականների (ԿԿ, զՀ) վերաբերյալ տեղեկությունները, որոնք ըստ արդյունների, գոյություն ունեն անոյն, ցեզան և լեզգան լեզուների մի մասում:

Այսպես, ըստ TITUS-ի (Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien’ <http://titus.fkdg1.uni-frankfurt.de>) կարատեր-նում, օրինակ, կան Ա՝ վեղարային, Ա՝ լեզվակային կիսաշիմականներ, ըստ որում միայն ուժգույն տարբերակներով (ԿԿ, ԿԿ, զՀ, զՀ), իսկ ուժությունների նկարագրության մեջ (Anekecevəs) լեզվակային կիսաշիմականները թթվում են ծայսավորման երեք աստիճաններով և շրթնայնացած, ցմպանայնացած ու շրթնը-պահանացած արտաքրեմաններով (զՀ, ԱԿ, զՀ; զՀ^{նա}, ցԲ^{նա}, զՀ^{նա}; ցԲ^{նա}, զՀ^{նա}; զՀ^{նա}).

Այլ արդյունքները (Catford) համարվում են, որ կիսաշիմական հեցումը պայթականների ուժգնացման ածանցյալ յուրահատկու-

թյունսերից է, որև իր հերթին այս լեզվառութանիրի որոշ լեզու-
ներում ուժեղվում է շշապարկմամբ, կիսաշփականացմամբ կամ
կրկնակամամբ (միջամտածությունը)։ Այս տեսակետը կարծու-
ահաստավոր է դարձերենի ընթացքամբ, որում լեզվակայինները,
ըստ TITUS-ի, պայտականներ են (գ. 6. գ), ըստ Ալեքսանդրի՝ կիսա-
շփականներ (ց. ա. ց. ց).

Ինչպիսից, քանզի այրութենող մշակելու ցուցաբերվել է դեղուակիվ (ընդհանուրից դեմք մասնակոր) մտացում և ստեղծվել են տառաշախաներ արտաքրման բլոց դիրքեր և միջոցների հնայնութերի համար, տառածեմքի վերջնական մնարդարվության կարգի է կասությ հարցի հասնակամամա պարագայում՝ առաջմ ներկայացնելով նույնագույնին կիսաշխամաներով պայթական սերից անցան և վերջիններից տարբերվող նշաններով:

Արևելյան լեզվականութանիքը հարուստ է ձայնավորներով, որի լուրացանցույրը եղու։ Վիշինոս պարունակում է 6-8 պարզ ձայնավոր (առ, ա, օ, ե, ի, յ, օ, ո), որոնք հերթին կազող են ոճավորվել։ Կարծ, եղբար, ունգախն և ըստախնին տարբերակվերով, հետաք նաև՝ դրանց տարբեր համադրություններուն։

Այս իմաստով ամենաքաղաքանը չէնթերեն է իր 44 ծայլավորներով, որուր գոյակում են 11 «պարզ» ծայլավորներից՝ Երևանացմանը և Շնօվանացմանը. Վերջինս ազդում է հնագետ կարծ, այսպէս է Երևան ծայլավորների մոտ:

Ինչպես բարձայմերի, այսպես է ձայնավորների հմասով քաջակի է արշերեմը, որում, չենթերևում առկա հավականշերին զգուշացն, ձայնավորները ոճավորվում են նաև ցատ տուխային բարձրությամբ։ Աս տոների օգտագործման միայն դեպքեն կրկնապահ էցունեցուում։

Առանձին լեզուների ճաևավորային համակարգերին մասնաւում անդրադարձ կարփի՝ ընդհանրական այբուբեն ներկացնենք, իսկ այժմ, ամբողջով շարտարար քր. հայող էջն պատկերում ենք արքակալվածային լեզուների համախառարարականակարգը: Դակը է չետ, որ այս ընդհանրական է, մի թիվնացանձ, և դի արտահայտում որում ֆիւնած էօվի հումանում:

Անսովորագույն զոհագույն պահությունից դժուար է առաջընթաց կազմակերպել

Այլուսակում, պարզության և կատառումներից Ենթով, բայց Ենթովնակած Երկրորդային արտաքրման տեսակները (Հրթնայ-նացում, Բանացում, Ընկանառացում, Հրթնապահանացում) և բացառապես արշերեսման համեմատու համապահանացումը կատարված է արշերեսման համեմատու արագածության վերաբերյալ:

§6. ՀԱՅՈԼԵՆՆԵՐԻ գրաբանության համատեքստով

Ինչպես համրգվեցիք, իդականության լեզուները պարունակում են մեծ բանակությամբ քաղածական և ձայնավորներ՝ քաջամասպահիկ ավելի, քան կորած գրառման համար մինչ օրս առաջարկված և այժմ էլ գործածիքն այբրեական համակարգերի ընթառան հասունակություններն են, ինչն էլ տպայ լեզուներին դրանց լիակատար հարմարեցնան հիմնական խոշոշուն է և սերկայացվո՞ղ նստագիտ զիսակո՞ր շարժադիրը:

Այսուհետին Ներածության մասում արդեն Նշվեց, որ այբբենական գիրը կարող է լինել հնապահ լիարժեք, այնպահ էլ թթի հնությանին: Լաւինական և ռուսական գրեզ, հիմքում ունեանալի մաս երեսուն տասնած, թական է՝ չնել կարող արտահայտել միջնորդ 50 բարձային լուսեցն լեզունեիդի հնության այսպահ, որ լիովին բավարարեն այբբենականության սկզբունքը, այն է՝ գրակա տառերի և պրոլետական բարձրի միջև միարժեք (առավել և՛ փոխմիարժեք) և կամփառեսիդի հսկաբերության կառուցումը:

Ուստի հասկանակ է, որ Նման պարագայում խոսք չի կարող գտնվել ոչ միայն լիարժեք, այլ անզամ թերի հեցունային այբուբենի վերաբերյալ, բայց որ ինչպես ցոյց է տալիս կովկասյան Ենոք - Ներով օտարածին այբուբեների փիլատության փորձը, տառ- և հոյունին համապատասխանությունը՝ հաճախ է խախունում, կիլապատում են անքանական և անտարամասական զուգակցությունը, որում խնդրահարցոց և գիրի թե՛ գրդանական կիրառության, թշ՝ անզամ, գեղագիտության ու ենդրավանական արումներուն:

Ублал҆эм щегъэжъагъзу а Гүцүлэр Тхъэм ыдэжь щылагъ, Тхъэм а Гүцүлэм эзкэри кыргыгъэхъугү...

Тхэм кынгъэхъутээ постэуми ашыщзуу а ГүшүйЭм
кыримыгъэхъугъа зи щыгэл.

Ալիքնառ է սպասութեար, որ ռուսաց զի և ռուսաբեզու ինֆորմացիոն միջավայրի հրամանակատարության մասին ազդեցության ներքո այլօրինակ «գիրք» և պահպան է բաշխած աղջործելի գավառախանացմանը:

Երկրորդային արտաքրուման առանձնահատկություններն ըստ հերթին են բարդացումը դրույթին, քանի որ ծանավորության աստիճանամեջի և տվյալ համակարգերին խորհ արտաքրում առանձնահատկություն է առաջանալու տեղի՝ անընական և չշահական մեջի զուգահանդեպ կիրառումը և եռակ հետաքանի պատկերացման համար համեմտությունը:

Այս պարագայում հարցն այս չե, որ մեկ հեցոյն արտահայտող լուսաբի քանակը հասնում է զրոյի, այդ այս, որ այս Նշանակմբուժությունը կիրավում է տառածելու, որոնք ունեն առաջին հեցունական իմաստ և կարող են շփոթ առաջացնել. քանի այս է, որ ուսանում յ տառա առանձին կիրավումը է հետեւ ու (ոչ) ճայնականություն համար ուստի Երկինասությունը է առաջացնելու օրինակ.

բայ տառահմիքի արտասանության պարագայում, որը կարող է ընթերցվել ինչպես x^n , այնպես էլ $x + u$:

Բայի այդ կա նաև տառաստեղծական կանոնի խախտման խմբիր. այն է՝ կարարդերենում արտամմման բաղադայների մեծամասնությունը գրավում է խոր բաղադայնին և օժանդակ նշանի համարմանը՝ $(k) > k!$ (k^*) և այլ, մինչդեռ բրկամ խմբերում չի պահպանված տառակամման այդ օրինափուլությունը, և լեզվակային արտամմման պայքարմանը գրի են առևտուն և նշանի կըման ոլ-կանոնական սկզբություն՝ $kx^q > k!$ (q^*): Ավելին, որոշ բարդ՝ արտամմման հնյուններ ունեն ավելի պարզ գրություն (քե, եց), բայ նույն դիրքի պարզ՝ չեղեղ հնյունները (քե, եց), ինչդ ինյունա-գրային վերլուծության ընդունված նորմերի խախտում:

Ուղղագրության տրամարանական թերությունն իր վերջնական ամինֆում է գտնում այն փաստում, որ լ կցանցան ինքին ումի առանձին հնյունային իմաստ և գրծածվում է կրկրորային պայքանամ (7) համար: Եվ այս ամենը՝ տվյալ լեզվալուսակիրում բաղադայնային համակարգով պարզագոյն համախառող լեզվի պարագայում:

Այլ հետաքրքիր օրինակ է արագերենի հետևյալ շաբթ՝ t (g), tb (g''), tb (g'), tb (y), tbv (y''), gy (y'), tl (y), tl (y''), որում մինչույն տարի միջոցով են արտահպտված արտաքրման միանգամայն տարրեր տեղերի և միջոցների բաղադայնեն: Կյանու աշշուշտ շշմարդում է որոշակի տրամարանություն գուտ կանոնի պահպանն տեսակայում, մինչեւ, օրինակ, առջերնում և տարի օգտագործումը գ (β') հնյունի արտամմման տարրերակի (β'') գրառման համար այն դեպքում, եթե այն գուցահետ կիրառվում է հենց բռն և (k) հմաստով, արդեն այրենականության կանոնների որոշ համառում է: Կովկասան լեզվերի այրութենակուրում «իմաստության» նման օրինակները բազմաթիվ են:

Դրույթուն ավելի է բարդանում աղջերենի, արխագերենի և արագերենի հետքում, որուցում առկա են եռևակապահան շփականների և կիսաշփականների բոլոր երեք շաբթերը՝ գումարային 19 բաղադայներով, ինչ դիմաց այդ դիրքի հնյունների գրառման

համար ոռւսերենի արտահպտյալիցողները սահմանափակվում են ընդամենը 4 տարի առջարությամբ (Կ, Ա, Ա, Ջ, Ջ), որոնք իրենց հերթին, ընևել ուղիղ հնյունային համարժեքներ արևմտակովկայան լեզուների եռևապահային շաբթերում, բայի որ դրանցից երկար (Կ, Ա) և մկանակ համարտաբերվում են ըմանացած (Ե, Ջ, Ջ), իսկ մյուս երկար (Ա, Ջ) եռևածայ դիրքի են (Տ, Ջ):

Ուստի այրութենակուրու գործածվում են անկարգ տառակցումների հետին զգացման ուղղագրությունը է ավելի է ինճնկում նաև այն պատճառով, որ մի դեպքում հարկավոր է կատարային արտաքրում ունեցող կովկասան կիսաշփականներն արտահպյուն ուստեղենի թվայնացած շերպային կիսաշփականի տառածեկին օճանակ հավելյամեռով՝ օրինակ՝ ուստեղենի լի հնյունի Կ տառապահությունուն կիրառելով կովկասան ի հնյունը ու ծեռական առանձինությունը կատարային արտահպահությունը՝ նույն թվայնացած շերպային շփականներին արտահպահությունը եռևածայ շփականների տառածենի միջոցով՝ յ (Հ) > յա (Ձ):

Գրեթե նույնը է այսականների պարագան՝ այս անգամ արևելյալովկայան լեզուներում: Նաևու օշմարտության հարի է Նշե, որ հաճախ նույնիմ ամենահարժեք այթենական համակարգերում հարավավոր է դեպքեր, եթե ձայնավիրտների նկարագրությունը լինի ոչ ճշգրիտ, բայի որ դրամը լեզվի ամենալուրիքըն փոփոխվող և երանգավորվող հնյուններն են: Բայի այդ, ձայնավիրտների դեպքում բերանի բացվածքի, ձայնավորման աստիճանների և երկրորդային արտաքրումների հիմարվորություններն այնքան բազմազան են, որ հաճախ դրանցից շատերը հնյագործում են մեկ ձայնավորի գրափիկայում՝ տարատեսակ երանգավորումները որակելով իրեն այլաձայն կամ այլահուկ (allophone): Այդպիսի նկարագրությունը դեռ կարող է համապետ հնյուններին, իսկ ձայնավորների հիմնական հմբերի լիվության դեպքում՝ լիակատար: Կարող է պատահել և այնպես, որ ձայնավորներն ունենան այնքան երանգներ, որ որևէ այրությն ի գորոն ցինի դրանք պրակտիկորեն ընդգրկելու իր նշանակարգում:

Այս տեսանկյունից արմելակովկասյան լեզուներում հիարդությունը նույնական անքավարար է, բայց որ ծայսափոխութեղի անգամ հիմնական խմբերի նկարագրությունները գրի մեջ հաճախ յն տրվում լիիվությամբ: Ավելին, գործածվոր այրութելներում մի կողմից՝ ընդհանրապես չեն տարրերակվում որոշ լեզուների երկար, ըստայինացած, ոնցայնացած և այլ ծայսափոխությունը, մուս կողմից՝ ոչովուշ ժիշմավորման կամ այսպահությամբ ներառվում են բացառապես ուստեղին հասուն ծայսափոխությունը ո երկրարաների (չ, թ, ռ) չշամեն՝ փաստացի նախապատկրությունը տալով ո որ բուն լեզվի ծայսափոխությունը լիարժեք ներկայացմանը, այլ միմիան ուստեղին փոխառյալ բառերում ուստեղին հնյունների ճիշտ գրառությամբ:

Ընդհանրացներով շենք, որ գրի պրակտիկ կիրառության տեսանկյունից թռվադրությունը է որոշ թվով երկ-կամ եռատար կուրինացիաների գործածությունը. օդիխակ՝ բուն գերմաներենում կամ մեկ եռատար (sch¹) և մեկ բառատար (tsch²) քաղաքություններ, որոնք, բայց եռատար, չեն խոցմուռում կարդարությացը: Սակայն կա լրջաշկի սահման, որից ան բազմատար կոմինացիաներն արդեն հանգեցնում են այբբենականության սկզբունքի՝ արտասանվող հնյունների հետ տարերի ու դրանց համակցությունների միարժեք և կամխատենելի հարաբերության լուրջ խոտորման ու խախտման:

Այդպատ է դրույթումը կովկասյան գործի բոլոր լեզուների արութելներում, որոնցում բաղադրի նշանների բանակը երեմն հասուն է ընդհանուր տառաքանակի 50%-ի սահմանագիծը: Աղջերենի այրությունի 69 նշաններից 24-ը երկուշեն, 11-ը՝ եռանիշ, այդինք՝ բաղադրի նշաններում կազմում են ընդհանուրի կեսից ավելին 69:35 հարաբերակցությամբ:

Աղջերենի համար 2006 թվականին Սյուրբեյի ծևարանական խմբի մշակած «այրութելի» 106 նշաններից 76-ը (ընդհանուրի 70%-ը) բազմակի են ու դրանցում կա նույիկ հնյալիշ անդամ (xxv1a): Մնացած լեզուներում վիճակագրությունն այս է. արագերեն՝ 74:40, կաբադերեն՝ 55:25, արխագերեն՝ 64:24, ախվահերեն՝ 56:30, աղուերեն՝ 69:32, ավահերեն՝ 53:37, լակերեն՝

59:25, թաքասարաներեն՝ 59:25, ցեղերեն՝ 40:14, չենքերեն՝ 45:16 և այլն: Միայն չենքերենի օրինակով, որում կա 45 տար 44 ձայնափոխերի առկայությամբ (որոնց մեջ մասր գրում չի է տարբերակվում), կարելի է համոզվել, որ անզամ նման անհարկի բարդացումներով և այբբենականության սկզբունքի համատարած խախտմամբ հանդերձ՝ այս այրութեներոց, միևնույն է, ի գործ չեն բավարար մոտավորությամբ արտապատկերելու հյուսվառվկասյան լեզուների հնյալիքը:

Կիրառվող ուսանելու այրութելների անհամանելիության հիմնական պատճենը, սակայն, ոչ այսքան ուսանելու գրի բազային տառածելու սակագությունն է, որքան համակարգային թերությունն ծայնափոխությունը այն էնվայամբ երկաստիճանն է, որոց դեպքերում անզամ միասահման սակայն կիրառվում է եռասահման ծայնափոխմամբ լեզուների համար. Ականենք, որ ուստեղնում արտաքերման տարրեր դիրքերի և միջոցների բաղադայնությունը հակառակում են ըստ ծայնափոխման մեկ կամ երկու տարբերակների. պայթականերում շնչազուրկ-ծայսել (Ծ-Ա, Ճ-Ա, Ճ-Ռ, Ճ-Կ), շիվականերում՝ շկետ-ծայսել (Ք-Փ, Չ-Չ, Ջ-Ջ և այլն), իսկ կիսաշիվականերում՝ միայն շկետ (Ա, Վ): Եթե ուստեղենի շիվականներն իրենց ծայնափոխման աստիճանուվ նման են կովկասյան լեզուներին, ուր դրանք ևս հակառակում են ըստ շկետ-ծայսել հատկանիշի, ապա պայթակաների համակարգը կովկասյան լեզուների կատանավոր եռաստիճան համակարգի հետ համընկաւում է միայն ծայսելներում, բայց որ կովկասյան լեզուների խուզերը, ի տարբերություն ուստեղենի Ո, Ե, Կ հնյունների (Ծ¹, Շ², Կ³), շկետ Են (Բ⁴, Ի⁵, Կ⁶, Գ⁷), իսկ արտամիման բաղաձայներ ուստեղնումը առհասպակ գործուուն ցննեն: Կիսաշիվակաների պարագաճում կովկասյան եռաստիճան համակարգի (Ծ-Ձ-Ծ¹ և Ւ-Ձ-Ծ²) դիմաց ուսեղեք միասահման այրութեն՝ բաղկացած միայն շկետ անդամներից (Ա, Վ):

Դյուխիվկասյան լեզուներին ուսանելու գրի հարմարեցման սնանկության մեջ այլ կարևորագույն պատճառ է նաև այս, որ ուսասկան այրութեն, զարգացած լինելով ուսապետու միջավայրում, հարմարեցված է բացառապես ուստեղենի արտահայտչա-

ծերին: Դրանում տարբերակվում է բաղաձայների հնչափոխության ընդամենը երկու միջոց՝ բնայնացում, որն առտահանում կ է հավելանշակի կցագրմաք, և ապարանյանացում՝ գրառվող և նշանի միջոցով: Երկուսն էլ ոռական այրութենում ցումեն առանձին հնյունային իմաստ և համեմիառում են միայն կցագրություններում: Դրասկզբանայան լեզուներում, սակայն, ինչպես համոզվեցինք, առկա է 4 տիպի համարտութերում (շրջանացում, բայսացում, ըմպանայնացում, շրթսմպանայնացում) և Ետկամաճայինների 3 երանգավորում (կատարային, շերային, փայտ շերային), որոնցից միան բնայնացումն է կատարային արտադրված ոռսական գրում: Արդյունքում, երկրորդային արտաքրութենումին մնացած էլեմենտ կամ պատերիկում էն առանձին հնյունային արժեք ունեցող տարերի կցամք (օրինակ՝ և և տարերի կիրառումը շրջանայնացման համար), կամ ընդհակարապես չեն առտահայութում:

Այլ դեպքերում, ինչպես արդեն նշվեց, միևնույն տառակաշան կարող է անկանոն կերպով օգտագործել և՝ արտաքրումն տեղի ու միջոցի, և՝ համարտութերման ծեփ վերափոխման համար:

Որպես օրինակ՝ բերենք աղջութենում և նշանի կամայական կիրառության դեպքերը¹⁾: 1 կատարային Երանգավորությաց փակ շերային անցկացման նպատակը՝ յա (չ) > յա (չ), առ (յ) > առ (չ); 2) արտաքրումն տեղի փոփոխության համար՝ յ (կ) > յե (զ), չ (չ) > չե (չ); 3) արտաքրումն միջոցի այլափոխման՝ յ (յ) > րա (ր), չ (չ); 4) կողայինների շարք անցման՝ յ (լ) > լո (լ) և այլն: Իրադրությունը մյուս լեզուներուն նկարագրվածից թիվ է տարբերիվ:

Ուստի միանգամայն թաման է, որ ոռսական գրի մակարերումը կովկասան լրիվ և կանոնավոր հնյունակարգերի վրա մի շարք գրաբանական անհամատեղությունների պատճառ պետք է հանդիսանար: Դրան գումարվում է նաև այս, որ, ինչպես նշվեց ներածության մեջ, կովկասան լեզուներին ոռսական այրութենի հարմարեցման ընթացքում նշանների և դրանց կցագրմանը ընտրության մեջ ցուցաբերվել է անկար մոտեցում, ինչը թույլ չի տալիս միանալու նկարագրել անցամ իրար շատ մոտ հնչակագմերով լեզուների ուղղագործությունները: Տարբերություններն

այսպիսին են, որ մի քանի տարի առաջ և շանակալոր չերեգագետների կողմից նույնիկ առաջարկվեց միավորել չերեգերենի երկու գրական՝ աղջութեն և կարարութեն լեզուների ուղղագործությունները: Հարցը թնդակվեց Կարարոյա-Բայկարական Շամրապետության խորհրդառանում, սակայն աղյատս էլ մըսաց ըստացաւ:

Վերջարարայից բոլոր բարությունները լուրջություններու կազմակերպություններ են հյուսիսիկայան լեզուների գրարտահայտման հնարավորություններ և հանգեցրել մի իրավիճակի, երբ մի շարք լեզուների այրութեններում չեն ընդգրկվել ոչ վիայն բարբառային հազարայուն հնյուններ, այլև բոլն գրական լեզուների մի շարք բարձային: Նոյն համանական անգամ պատճառ է հանդիսացել, որ երեսն լեզուների գրական տարբերակների մշակման համար հիմք լեզունին ոչ թե առավել տարածվել կամ հաճախադրապետ այլ հնյունակազմություն բաղաձայնաբանակ պարունակությունը: Ինչպես այս աղյատվ նշուն է թերթիորը.

«One of the decisions which had to be made in developing languages in the Caucasus concerned the selection of a particular dialect upon which to base the literary language. ... Among the NWC languages the choice depended partly on phonology. For Adygehe, the Temirgoi (or Chemgül) dialect was selected partly because it had the simplest sound system - only 50 consonants as against the 60 of Shapsugh or the 64 of Bzchedukh.» (Catford, Mountain of Tongues, լշ 297).

Ամփոփելով կովկասան այրութենների գրաբանական այս համառոտ թնդակությունը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ կովկասան երկու լեզվաբնականիների լեզուների համար էլ մինչ օրս փաստորեն գոյություն չունեն լիարժեք այրութեններ, իսկ ի դեմս ոռսական գրի՝ գործ ունենք մի նշանակարգի հետ, որի ներուժը թիվ տառածերի զանկի լիկույթյան, թէ կառուցվածքային համապատասխան առօսւթյուն միանգամայն թերի է և անբարձար հյուսիսկավայրական լեզուների պարզ, կիրառական և հնյունայինության լիարժեք գրառման համար:

Ուստի ինչդիր է առաջանալու ևս մեկ անզամ փորձել ի մի բերելուրով այս լեզուների հնչառական վստահերի վերլուծությունները և դրանց հիմնամբ մշակել նոր, հարմարեցված և ընդհան-

րական գրային համակարգ, որը կլինի պարզ և ընկալելի, իր տարածվերում և տարձևումներում՝ կանոնավոր, և միմնական ժամանակ՝ համապատասխան այս լեզուների բարդագույն հնչական առանձնահատկություններին՝ արտապատկերով դրանք լիակատար հնյունային ներկայացուցականությամբ և այրենական փոխիմիարժեքությամբ բոլոր մակարդակներում:

Խնդիրն այս ձևակերպմամբ, որքան էլ բարդ թվա, մեծ շաբաթ իրականում յի պահանջում բաղաբական կամքի առկայության և հարցին ճկում մոտեցում ցուցաբերելու դեպքում այս կարող էր պատշաճ լուծում գտնել դեռևս 20-րդ դարասկզբից:

Ստորև կփորձենք վերլուծել առավել լիաժեր մի քանի այրությների տառակազմական և համակարգաստեղծ սկզբունքները՝ գմնելող կանոնների այս ամբողջությունը, որի հիման վրա հարաբեր կրտանա բազային նշանացանկի մականում ու ձևավորումը և գրային անկախ համակարգի կառուցումը:

ՄԱՍ Բ. ԳՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՅՐՈՒԹԵՆՆԵՐԻ ԳՐԱՖԻԿԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՂԹՅՈՒՆԸ

§ 1. Գրի ավանդույթը Կովկասում

Աշխարհի գրային համակարգերի ցանկում հարավկովկայն՝ հայոց և վրաց այրությներն ազդի են ընկնամ հնյունային այրությների շարքում են աշխարհի ամենակառայր հնյունային այրությների շարքում: Լիարժեք հնյունային գիր ունեցող այլ լեզուներ են ալբաներն, չեխերն, եսոպներն, ֆիլմերն, ոսմիներն, թուրքերն, հունարեն, իտալերն, հապաներեն, սերբախորվաթերն և այլն: Բացառությամբ հունարենի, որն ունի սեփական հնագույն այրենեական ավանդույթ, հիշատակված մասցայլ բոլոր լեզուները գործածում են լատինական գրի ձևակինված տարբերակներ, որոնցում հնյունային արտահայտվում են ոչ թե շշանաքարդման միջոցն, այլ, առավելապես, նոր տարերի ներմուծմամբ: Լատինագիր տարբեր սեփական լիաժեր հնյունային գրի (վանկագիր) ունեցող լեզուներ են ճանաներներն, կորեերն, չեռլիս, անսկիրն, հնդկական ենթանայոցանարհ այլ լեզուներ՝ հինդին, կանանդան, թելուգուն, մալայալամ, օրիան, բնեգային և այլն: Մի շաբաթ արհեստական լեզուներ, հնապիսիք են եսպերանտոն, իդու և լորան, ևս ունեն հնյունային ուղղագրություն: Վերոբերյալ տարբերակներում լիաժեր հնյունային գրի հնարավոր է եղել ստանա կամ նոր գրային համակարգի մշակմամբ (թրամի և դուստր համակարգեր, հունարեն, հայերն, վրացերն, կորեերն, ճապոներն, չեռլիս և այլն), կամ փոխառված գրում նոր և օժանդակ լշանների ներմուծմամբ, կամ էլ հակառակ՝ գրի պարզեցմամբ: Տարարդույթը կիրառվել է հազվադեպ և հիմնականում միջևադարում: Նաև գրային համակարգերը բավարարում են լեզուների հնչական բոլոր պահանջ - ները և գրաբանական բարդություններ հաճախ չեն հարուցում:

Դարերի ընթացքում հարավկովկայան երկու այրությների կենսունակությունը, բացի ավանդույթի ուժից և դրանք գործածող ժողովուրդների ինքնության առանձնահատկություններից, պայմանավորված է եղել նաև այս կարևոր հանգամանքով, որ

դրանք առավելագույն կատարելությամբ են Ներկայացրել հայոց և վրաց լեզուների հնյունային կազմերը։ Այս այրութեներին դարերի ընթացքում են կարողացել փոխարինել ոչ հունաստա, ոչ արամեատառ և ոչ է արաբա, ոռուսա- կամ լատինատառ համակարգերը, բայի որ ի սկզբանե ստեղծված են եղել հեց հայերենի և վիացերենի հնյունակարգերի գիտական ուսումնա- սիրության արդյունքում։ Կատարաց եր և ան աղվանից այրութելու, որի ավանդույթը, սակայն, ընդհանութել է դժո միջևադարուն։

Այս երեք այրութեների ստեղծումը ինչ-որ հնյաստով կարեի է համարել տարածաշրջանի բազմահազարամյա գրապար մշակույթի գարգաման վերջնակետը, բայի որ զրի ավանդույթ Դարավային Կովկասի և Դայլական լեռնաշխարհի տարածքում գոյություն է ունեցել դեռևս մ.թ.ա. III-II հազարամյակներից։

Այսուել հնագույն ժամանակներից տարածում և կիրառում են գոյել զաղափարագիր, վանկագիր և այրքենական բազմաթիվ գրային համակարգեր՝ Դայլական լեռնաշխարհի դեռևս ընթեր- ծանված գծային գիրը (Ցոլակերտի, Արմագիրի, Ապարանի և այլ արձանագրություններ²²), Դայլական լեռնաշխարհի ժայռապատ- կերներում համարժող գիր հիշեցնող առածծին Նշաններ, Անձակի, Արտամետի, Բաղաջանի և այլ վայրերից հայտնի հոկա- յալշաններ), լույսական և թիայնական զաղափարագիրը, միջա- գետքային սեպագիրը՝ զաղափարագիր և վանկագիր համանուրո՞յի տարրերակներով (աստրա-բարելական, խեթական, խոտի- ական, թիայնական և աբեմելյան), արամեական զրի մի քանի տեսակներ, պահավական, հունական, լատինական գրային համակարգերը, արաբագիրը և այլն։ Մրանցից որևէ մեկը, սակայն, ի վիճակի չի եղել արտահայտելու ոչ հայերենի, ոչ

²² Մ. Անրատեան, Եղիսաբերոյի թերոյ, «Արարատ», Եշմանին, 1910, 2; Մ. Անրատեան, Արարատի և Արամագիր գաւառաբերի, «Արարատ», Եշմանին, 1913, 19; Ա. Մաշհանոս Ա. Ա., Հակաբական ներօգնություն, «Հասանաց ՀԱՄԿ», 1932, Ն 3-4; Խաւագան Հ. Կ., Արարատին շ. Ե. Ս. Սեմանին, Ե. Ս. Սեմանին, Երևան, 1973; Սուրբոյս Ֆ. Ա., Եղիսաբեր և Արամագիր շրջանց, Պահապանակ աշխատավունքը Հայաստանի Խորհրդարարություն (1986- 1987թթ. պետությունի արդյունքները), Երևան, 1992.; Ա. Սովորյան, Նախա- մարտոցային հայություն հունարեցքը, Երևան, 2003.

վրացերենի, ոչ էլ, առավել ևս, Աղվանիքի լեզգայն խմբի լեզուների հնյունային ողջ բազմազանությունը և դա- րերի ընթացքում այդպես է յի հարմարել այս լեզունե- րին և յի դարձար ընթան- րական գրային համակարգ (նայամաշչոցյան հայ և վրաց գրի գոյության վերա- բերյալ եղած կարծիքները վերջական և անտրիքա եց- րահանգման հնարավորություն դեռևս չեն ընձեռվում)։

Ստեղծվելով (կամ կանո- նակարգելով) մեր, Վարորդ հայոց, վրաց և աղվանից այրու- թեները դարձել են ևս ժամանակի լեզվա- և գրաբանական մորթ զարգացման պայմը։ Ի սկզբանե կատարելապես համա- պատասխանելով երեք լեզուների բոլոր առամձնահատկություններին՝ գրոճառապես եղել են առաջանեմ (ծայնավորների լիակատար Ներկայացում, Նորարարական (արտաքրներմ բոլոր դիրեկտու ո միջոցների համար տարրեր և ճանաչելի Նշանների գոյությունը), գրաֆիկապես ինքնուրույն (չեն պատճեննուու հայտնի այրությունների համաչափական ձևերը, անգամ եթե ծագումնա- բանություն կապված են դրանց հետ) և Ներդաշնակ («...ընտրու - թիւն կանագրաց զնորդագոյնն եւ գայնագոյնն զկարոնն եւ գերկանն, զառանձնինն եւ զլովանդու, միանգամայն յարդիւնա- ւ յանկուցեայ...»²³; «...ապս Նշանագիրս ըստ վերնապարգի կորովի տվյուրութեան իրու և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնոր- հաց կարգեաւ և հասուտեավ կշօրժ»²⁴։

²³ Կորինի, Վարք Մաշտոցի ընագործը ընդունուած այլ ընթացքությունը, թարգմանած առաջարարությունների հ ծառ պրոֆ. Մանուկ Վերենակի, Հայաստանա, Երևան, 1941, գլուխ Ը:

²⁴ Նույնի, գլուխ ծԶ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՅՐՈՒԹԵԼԻ				
Ա	Ճ	Ձ	Ւ	Ւ
Բ	Ի	Մ	Մ	Ս
Գ	Լ	Լ	Յ	Վ
Դ	Խ	Խ	Յ	Ո
Ե	Ծ	Ծ	Ռ	Ռ
Զ	Կ	Ո	Ո	Ց
Է	Հ	Շ	Շ	Ո
Ը	Չ	Չ	Չ	Չ
Ծ	Չ	Չ	Չ	Չ

Վերջին մշցերումները բացատրության բազմաթիվ փորձեր են ունեցել, և խոսել լիակատար մեկնաբանման մասին դեռ վաղ է, սակայն, ինչ է դրանք նշանակեն, այնուամենամեծ մատնա-նշում են, որ տառաջանական համեմատ կիրապել է Ըստորոշական և գեղագիտական մոտեցում:

Եթե ուսումնասիրողների մեծամասնության շրջանում հայոց այրութեն հեղինակն ու ստեղծման ժամանակաշրջանը կասկածենք ցն հարուցում, ապա վրաց այրութենի ի հայոց գալու Վերաբերյալ կան տարամետ կարծիքներ:

Ուսումնասիրողների մի մասը գտնում է, որ հայոց, վրաց և աղվանից այրութենները, որոնց հայտնագործման ընթացքը մանրամասնորուն ներկայացված է համաժամանական հայկական պատմագրության մեջ, ստեղծվել են (օրս այլոց՝ Վերամերմնունքել և բարեփիխմել²⁵) Մեսոպու Սաշոնցի լուսադրչական բրծունեցույթան արդյունքունքները, մինչեւ մյուս մասը և հատկապես վրաստանյան ականավիճակն դարձող համարում է, որ հրավագի է վրաց ականավիճակը, որը գրեթե գուտով վերագրում է Վիրիք արքայական հարասության կիսաառասպելական հիմնադիր Փառնավարապետին և թվագրում մ.թ.ա. III դարու, իսկ Մեսորու Սաշոնցի մասնակցությունն այդ գործում մերժվում է:

Այդ վարկածների գիտական կորիզը վրաց այրութենում մ.թ. V դարի գրաբանական հրոդությունների շրջանակում անբացարեկի արխայիմների առկայությունն է, ինչի բնույթայն արդյունքները կարծեն մատնական են, որ վրաց գրանականների կանոնական հերթագայությունը պիտի իր նախօրինակն ունենալու հունական այրութենի մ.թ.ա. VI-V դարերի վիճակուն²⁶ և կամ փոխառված լիներ այդ ժամանակամիջոցում, կամ հետագայում

²⁵ Ի. Յարութենական, Հայոց Գիրց. Թիֆլիս, 1892; Ռ. Յարութենա, Ալգրից եր Տարու, 2004.

²⁶ Յ. Անապան, Հայոց Գիրցը. Երևան, 1984; Ե. Արյանի, Լահանմաշողոցան հայ գրի և գրականության, մետրոպան այրութենի և հարակից հայութի մասն, Երևան, 1977; Lenore A. Grenoble. *Language policy in the Soviet Union*. Springer, 2003.

²⁷ Տ. Բ. Գամկրելյան, Ալգրամուն ու դարձագրական լուսականություն. Տեղական, 1989 (<http://iamlib113.ru/ibiblio/gkrf>).

արհեստականորեն վավերացված: Կարծիքներ կան, որ վրաց այրութեն կարող է ծագած լինել մ.թ. II դարերում արամեական գրի տեղական մի տարրերակից²⁸ (Արմագի արձանագրություն):

Եղել են ողբերողշում-ներ²⁹, որոնք ընալատել են այս տեսակետները՝ հագիտորեն բավարար վաստարկված ցինելու հիմքով, իսկ վրաց այրութենի ստեղծում աներկարարություն համարել հետղորածութեական իրողություն:

Խչվէ, վրաց գրի ծագման խնդիրը քար է և դուսու ներկա խնդիրի շրջանակներոց, ուստի այստեղ չենք կենտրոնանա հարցի ըննարկման կամ եղած կարծիքների ըննարկության վկան: Նշենք ընդամենը, որ սուրբ թրվող Վերլուծությունը ցուց է տախու, որ վրաց հնագույն գրատեսակը՝ «գինագիր» աստմավլուլին (կամ «բրգուակին»

Վրաց (ԱՊՈՒԹՎԱՎՐՈՒՄ) ԱՅՐՈՒԹԵՆ				
Ծ [s]	Շ [ʃ]	Ճ [tʃ]	Ւ [tʃ̥]	
Վ [v]	Կ [k]	Ե [s]	Օ [ts]	
Ղ [g]	Դ [d]	Բ [r]	Ժ [dz]	
Ծ [d]	Ճ [m]	Վ [uj]	Բ [s̥]	
Դ [e]	Բ [n]	Փ [p̥]	Տ [t̥]	
Դ [v]	Ց [j]	Լ [k̥]	Է [x̥]	
Ե [z]	Չ [o]	Ո [r̥]	Կ [q̥]	
Ի [ej]	Ա [p̥]	Կ [q̥]	Ջ [dz̥]	
Շ [r̥]	Կ [z]	Կ [r̥]	Ն [n̥]	
			Բ [o:]	

²⁸ L. Chilashvili. *The Pre-Christian Georgian inscription from Nekresi*. Kartvelology, No 7, Tbilisi, 2000; Г.В. Церетели, Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита. II. Эпиграфика Востока. М.-Л., Изд-во АН ССР, 1949; Бердзенишивили Н., Джавахишвили И., Джанашвили С., История Грузии. ч.1. С древнейших времен до начала XIX в. Тбилиси: Госиздат ГССР, 1950; Джанашвили С.Н., К вопросу о языке и истории хеттов. 1959. Труды: В 3 т. Тбилиси: Изд-во АН ГССР.

²⁹ Donald Rayfield. *The Literature of Georgia: A History* (Caucasus World), RoutledgeCurzon, 2000; Stephen H. Rapp. *Studies in medieval Georgian historiography: early texts and Eurasian contexts*. Peeters Publishers, 2003; P.R. Ackroyd, C.F. Evans, G.W.H. Lampe, S.L. Greenblatt. *The Cambridge History of the Bible: From the Beginnings to Jerome*. Cambridge University Press, 1975; V. A. Shnirelman. *The value of the past. Myths, identity and politics in Transcaucasia*. Osaka: National Museum of Ethnology (Senni Ethnological Studies No. 57), 2001.

«բրոդիքը»), գրաֆիկական իմաստով լիովին ընդդրվում է հայոց և աղվանից գրեթե ընդհանրացված համակազում և ամրութացնում դրանց տառաստեղծ ներուժի լիարժեք պատկերը:

Հարավկովկասան Երրորդ՝ աղվանից այրութեղ պատմության ասպարեզից անհետացել է դեռևս միջնադարում Աղվանից մարզանության (իրեն բազմազ և անհանատ պետական-մշակութային միավորի) ուժացման հետևակորով՝ մի կորմից՝ արարական աշշավանքների արդյունքում տեղում ստեղծված խալական պետությունների, մյուս կորմից՝ հայլեզու միջավայրի և հայոց նեկեցու ուժեղ ազդեցության արդյունքում:

Աղվանից այրութեղի գործածության վերաբերյալ վերջին տեղեկությունները վերաբերում են XIII դարին (Յերօւմ պատմիչ): Դուստի հետո այս գրի և նրա տառաձեկերի վերաբերյալ գիտելիքները կորում են, իսկ «գիր աղուանից» եղոր է օստա գործել հայկական զանազան զայտանագրությունների համար³⁰:

Սապահայթ և որմանափոր հուշաքանակների կորսութ հետևանքով աղվանից վերաբերյալ տեղեկությունները մինչև վերջին հիմնված են ներկ գուտ ներազությունների և հին աղբյուրներից բաղկող հիշատակումների վերլուծման վրա:

Գիտության այս լուսանցքային ճուղում առաջին ճեղքումը 1937թ. Երևանի Մատենադարանի MS No. 7117 ձեռագրում (գրաված 1442թ.), ի շարու այլ այրութենակի գրանկարների, «Աղուանից գիր է» խորագործ մի այրութենի հայուսաբերուսն եր իսյա Արուզանքի կողմից, որը, նշանաւ պարզվեց, հակապս պատկերում էր անհետացած աղվանից այրութենը³¹:

Մի բավի տարի անը՝ 1947-53թթ., Մինքնառուի ցամքարի կառուցմանը գուգահեն Սուլադուան հնավայրում տարվոր պեղումների ընթացքում Երևան եկած ակերակ մի նեկեցուց հայտնաբերություն աղվանից գրեթե կրող որոշ հնագիտական նյութեր:

³⁰ Ա. Գ. Արքահայմին, Պայոց Գիր և Գրլույթը, Երևան, 1973.

³¹ Ի. Աբոված, Կ օքրոյու ալֆանտա կակազսկի ալբանու, Իզ. ԻЯИМԿ, թ. 4, Երևան, 1938; Ա. Շահնազ, Նովոօքրոյու ալֆանտ կակազսկի ալբանու և այդ նշանակությունը հայուսաբերուսն եր աղուանից վերաբերյալ պատմության մասին, Իզ. ԻЯИՄԿ, թ. 4, Երևան, 1938.

Սակայն ոչ նորահայտ այրութենը և նման (բայց ոչ՝ նոյնական) զիր կրող հնագիտական գտածոները, ոչ է հաջորդ տարիների ընթացքում այդ հավաքածուին հավելված այլ պեղածու առարկաներու տեքստուրին և հայկական ծեռագրում աղվանից զիր հնոյների ոչ ճշգրիտ ներկապատճեն հետևակըով (ինչի պատճառով հայերենի 36 տարի դիմաց աղվանիցներում 52 տարի գոյությունն ու հայերենով դրանց տառաջարձման անկատարությունն եր) հնացեցին այս լեզվի ուստամասայինը, լուրջ տեղաշարժի:

Առաջընթացի համար անհրաժեշտ թափ այս ստացավ Սինայի լեռան սր. Կատարինին վակերի հին ձեռագրապահոցում տեղի ունեցած մի բարեկ հայուսագրության շնորհիվ, երբ հայատառ համարվում, մինչդեռ հիմականում վրացանուս մի աղուագրի (Sin. Geo. N 55) ուսումնամիջության արդյունքում նկատվեց, որ ձեռագրում վրաց գրի նույնամաս լայ միանգամանի այլ՝ հայերենին և վրացերենին շատ նման նշաններ պայունակող, սակայն գրեթե անընթեռների մի հին շերտ, որը լվացվել և չնշվել եր մագաղաթյա թերթիքի կրկնօստագրունման համար:

1996թ. Զ. Վերսիկիներ, համեմատելով ելեաշերտի տեքստու հայկական ծեռագրի հայտնի աղվանից զիր հետ, հանգեց այս համազման, որ ի դեմք վերագրու ծուազրի՝ գործ ունեմ աղվանից հետունի հնագույն և առաջն միակ լայնածավալ տեքստի հետ: Դեռագա մի քանի տարիների ընթացքում լոյս տեսան հաշվարյաին (հայակարգային) և օպտիկական տեխնոլոգիաների գուգարկմամբ կրկնագրի վերականգնվող տեքստի ըննության, նորագուստ այրութեղի և նորահայտ աղվանիցի թերականության վերաբերյալ ուսումնամիջություններ, որոնց բոլորի արդյունքները հետազույթ ամփոփվեցին «The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai»³² կրթուային աշխատության մեջ:

Դրանում, ի շարու կարեւորագուստ արդյունքների, հեղինակները հասկում են նաև այս եղանակացության, որ աղվանից գրեն

³² J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (eds.), *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*. Brepolis, 2009.

Խոկապես ստոդվել է հայոց այրութեակ Նմանությամբ և հավա-
նաբար անզամ նույն անձի՝ Մեսոռոց Մաշտոցի կողմից: Գրի
Ներածության մեջ հեղինակներ Ավերակներ և Մայեն գործ են.

«We know that the 26 additional letters of the Albanian alphabet have similarly been inserted among the 36 letters which have an Armenian equivalent, without changing their relative order. This is a serious reason to conclude that the Albanian alphabet was derived from the Armenian and that it is likely to have been created in the same circle, perhaps by the same person.»

Աղվանից գրի ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց նաև, որ աղվանից տառերի թե ծւերի և թե հնյունային վերականգնող արժեթիվի միջև հայկական և մինայական ձևազրերում Նշանակյա տարամտությունը կան, ինչը փորձ արվեց բացարձայնությունում այլ համապատասխով, որ հայկական ձևազրերում գրի է առնվել այլ ժամանակ, եթե «գրական» աղվանական արժեն դիրքությունում էր մղվել գործածությունից, իսկ այլուրենուն ու դրա հնյունային արժեթիվությունը՝ գրեթե մոռագվել: Այդուհանդեռ, ճշշտված այրութենում Նշանների գայի մասի ընթերցումները (ուստիև աղվանական հնյունակազմի վերաբերյա ամփոփելու եղանակա-

ԱՐՎԱՆԻՑ ԱՐԵՎՈՒԹՅԵԼ	
Չ [t]	Խ [χ̥]
Ֆ [f]	Հ [χ̥]
Ը [g]	Ը [dʒ̥]
Չ [d]	Կ [t̥]
Ժ [e]	Ճ [n̥]
Ծ [z]	Ծ [v̥]
Շ [ɛ]	Շ [m̥]
Ը [ɛ]	Ը [w̥]
Ծ [ɛ]	Ծ [r̥]
Ը [ɛ]	Ը [p̥]
Ծ [ɛ]	Ծ [t̥]
Ը [ɛ]	Ը [d̥]
Ծ [ɛ]	Ծ [s̥]
Ը [ɛ]	Ը [l̥]
Ծ [ɛ]	Ծ [v̥]
Ը [ɛ]	Ը [r̥]

ցույցընթերթ) դեռևս թեական էն (Տ2 տառերից միայն 29-ի հելլուսային արժեներն են համարվում հստակ, 23-ինը՝ պակաս վստահելի), իսկ աղվանական հասագութական գուածոների մեջ մասը՝ առաջմն ոդվագրվելունը և հնդրահարույց:

Աղվամինց գրի Վերոբեյայ տարբերակով տառանշանները գերազանցապես կրկնօրինակութ են պինայլակն, այլ ոչ՝ հայկական ձեռագիր տառանշերը։ Սակայն ըստակն է նշանակութ, որ ինչպես հայոց և փառա, այսպես է աղվամինց գրութ ժամանակի ընթացքում պիտի ծևակրիված լինելն մեջ դեռևս անհայտ բազմաթիվ գրատեսակներ, որոնց ուշիցնադարյան տարբերակներից մենք եւ հավանաբար ենք է Մատենադարանի 7117 ձեռագրի գրի տրամադրության տակ, ինչու է գուց կարելի է մասսամբ բացատրել երկու ձեռագրերի գրական տարբերությունները։ Վյուհանողերձ, Վերոբեյայ այրուենուու մի քանի դեպքուու փոքր-ինչ շեղվել ենք պինայլակն տառանշերից՝ հօգոտ հայկական տարբերակի կամ համապահ տառակերտման։ Այս երեք տարբերակների միջև տարախտունութը թերված են Ներքին աղյուսակում։ Ասորմանիշով վշշակ տաշերջ ճնշանիւմը սինայլակն մատագարուու, ուստի մենապրության հեղինակները դրամը կրկնօրինակեն էն հայկական տարբերակից։

MS No. 7117	Ա Տ Ց Ե Ւ Ծ Շ Զ
Sin. Geo. N 55	Է Խ Հ Յ Ն Տ Տ Վ
Տառապակի	Ը Հ Ե Շ Յ Տ Տ Վ
MS No. 7117	Մ Ց Ֆ Կ Ե Զ Ջ Չ
Sin. Geo. N 55	*Ժ *Ց Զ Ի Ե Զ Ջ Չ
Տառապակի	Հ Յ Շ Ե Ի Ն Պ Ջ Չ

Նշենք, որ վերոբերյալ գիշազդերն ու ստորև կիրառվող մի բակի այլ տառատեսակներ մեր կողմից ստեղծվել են վերլուծության մեջ գրախն համակարգերի հարանմանըթյունն ու դրանց

համապատական (իզոմետրիկ) կամուների վերհանումը հեշտացնելու հասուն նպատակով և շնորհած վաշվարյան առկա թրև տարատեսակից: Դանք, ըստ Եւրայան, միջինացված տարածեք են, որով ճացրութեք շնորհած հետևող պատճենական թրէտ ժամանակամիջոցով տարածված գրասունավերին, այլ առավելապես ընդհանրացնում են եղած ձևերը՝ համապատական մի բարի կամուների համաձայն:

Օրինակի համար նշեմ, որ հայոց գրի որոշ տառաձևեր պատմականութեն ունեցել են մի շարք տարբերակներ, որոնցից մի քանիսը դրանց մոտեցման են վիճա և աղվանից գրերի որոշ տառերի գրչազուրկություններին. այսպէս՝ Ն տառի ունեցել է Ա ձեզ, որը նոյնական է աղվաներին օ և վիճաերին թ' հնոյունների տառաձևերին. Կ տառի համար հայութի են աղվաներին և վիճաերին զ' հնոյունների համապատասխան տառաձևերը (Պ), գոյություն ունեն Զ տառի տարբերակների գրեթե կրկնող պալվանից և վիճա գրերի և ծերը. Տ-ն հնում գրվել է գերազանցապատճեն և ծերը կամ աղվանից և վիճա գրերի և ծերը. Այս պատճենը աղվանի վերաբերության մեջ աղվանի գրչազուրկ ընդհանրացվող համակարգությունների միջևահամար է, աղվանի որ դրանք հաճախ ունեն տարբեր համապատասխան և կազմվում են բարակի մասնիկների տառաձև համապատասխանությունների և կազմվում են բարակի մասնիկների տառաձև համապատասխանությունների մասնիկների տառաձև համապատասխանությունների մասնիկների տառաձև համապատասխանությունների մասնիկների:

§2. Հարավկովկասյան ընդհանրագված նշանակարդ

Այժմ տեսներ, թէ որոնք են հարավուովայս երեք այրությունների համաշխական հիմնական տարրերը և որ մասնիկներից հիշակին գուցողումամբ են դրանք կառուզվում:

Ղևարպն տարակաղություններից խուսափելու համար ամփակած է Ենչեն, որ Տերյան վերուժությունը ամենաշատ է ի Եւրաքարութ, թե համաշխատամ թրվու օրինակադրություններ Մասնաւու կամ հայոց այրութիւն անդաման կապացագի Հռովիա - Սու Սամոսացու կողմից պիտի ընկապէն իրու այդակին,

կամ թե հայոց, վրա և աղվանից գրեթե ստեղծման (կամ կանոնակարգման) ընթացքում հեղինակմերը (Մաշտոց կամ այլը) կիրառել են սոորու բերվող համակարգը կամ որևէ նմանակ:

Այս ընդամենը փորձ է՝ վերհանելու դպրերի ըլթագրում ի հայոտ եկած և զարգացած գրատեսակերպութ կանոնակարգված փաստացի տառածենքն ու մասնիկների ամրողությունը. բայց որ հարավուրկասան երեք պահմական այրությունների անզամ հպանացիկ դիսարկման աղյուններու կարելի է ասլիշապես նկատել, որ դրանց արտաքին նմանությունները գիշավորապես պայմանավորված են գրադիֆիկական նույն կամ նման արտահայտքամիջոցների կիրառմաբ:

Երևան համելով և ի ի թերելով այս այրութենակերպ տառակազմական օրինացափորյունների աստաղձ՝ Կարպի է Ընդլանելովս կիրառական շրջանակը՝ ստեղծելով ըստ համացափական իմաստար կանոնների կառուցվող հնարավոր և բալլարտերի բոլոր գործակցությունների համահավաք աղյուսակ:

Դա և կ կը նշանարացի խնդրո առարկա այրութեսերի գրա -
ֆիկական պատկերը, և՝ ի ցոյց կրնի համակարգի տարակազ-
մական հասաների ող Ներուժը, ինչն իր հերթին ապահովաբար
բարձրաց աստիճանը կը թուժեն մեզ հյուսիսկովայսան լեզուների
այրութեսերի Ներուժան գրոհնմ մնարանական մուտքում
գուշաբերելու համար:

Ընորուելու

Մեր վերըուժության արդյունքները ցոյց են տայիս, որ հայոց, վրաց և աղվանից այրթնելների տակտեղ կազմվում են գծիկների, Կամարների և շղաների (լիդի կամ հասկոլոյ) Ծորդությունը՝ Թաղահայութը գերակշռում են առաջին երկու Նշանատարրերի գուգրությունը:

Հայոց այրութենում, օդինակ, գծակամար կազմությունների թիվը 22 է (Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Ը, Շ, Ճ, Ւ, Կ, Յ, Շ, Ո, Պ, Ռ, Ո, Ս, Վ, Շ, Ջ), գծաշրջանայիններինը՝ 12 (Հ, Զ, Զ, Տ, Տ, Ց, Չ, Ջ, Շ, Ֆ, Ֆ), իսկ զուտ գծայինները՝ 4 (Ե, Լ, Ծ, Ւ):

Այս տվյալներն աշխատու կախված են գրա- և տառատեսակ- ների ընթացքությունից: «Կապատ» որոշ օճակամարք համարեցի այ- լազբեր կազոր ու ինչնեալ զուտ գժանի տեսք, ինչպես հայերենի Յ տարի դեպարում է, որ համան ներկայագլում է ևսու որպէս Հ:

Յարավելով կայսյան Երեք գրային համակարգերու զանակամար
ծնւթի գերակշռությունն է, որ գերա-
զանցապես պայմանավորում է այս
այրութենեթի ուրուս տեսքը՝ ի տար-
բերություն լատինական, հունական և
դրամանց սերած այ Նշանային համա-
կարգերի, որոնցում տառակազմի
ամենահաճախադեպ տարրը գծիկն է,
ասա միան՝ հրանեն և կամար:

Լատինական գրում, օդինակ, զծա-
յին կազմությունների բանակը 15 է (A,
E, F, H, I, K, L, M, N, T, V, W, X, Y, Z),
հունականում՝ 17 (Ա, Շ, Ջ, Զ, Խ, Ի, Կ,
Ա, Մ, Ն, Յ, Ռ, Շ, Տ, Ե, Խ), մինչդեռ զծա-
կամար տեսք առաջինում ունի միայն 6
(B, D, J, P, R, U), իսկ ելքրորդում՝
ըստամենը 3 տառ (Բ, Պ, Կ): Մսացյալ
Նշանները բաղկացած են շրջանային
տարրերից (լատինական C, G, O, Q, S
և հունական Θ, Ο, Φ, Ω):

Զախով բերված են հայոց այրութեան սիմվոլական նշանների հիմքանակ

ՃԱՐՈՐԻԴԻ ԳՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ածանցյալ տարերով հասներձ:

Ըստանարարնելով՝ կարելի է փաստել, որ հարավուրկայսյան երեք այրութեաներում առկա գծակամար տառաձերը բաշխվում էն ուստի հետևյալ հսկերի:

ա) Եղակի կամ անկամար (գուտ գծային) համակցումներ: Այս խովը բառկազմական է մեկ Նշանից՝ 1 ապրօքառված ուղղաձիգից:

թ) Երկարի կամ միակամար համակցումներ՝ կառուցվող և ուղղաձիգին կամարի կցմամբ կամ բարդացած պարզապես մեկ կամարից: Ինչպես պատճենված է աջում, դրանք ի հայտ են օպակ լորդում 3 դիրքերում՝ Վերին (Դ-ած), միջնին (Ի-ած) և ստորին (Է-ած), որոնք համեմատում են ուղղաձիգի ոլողապահ բարձրության դեպքում, և չըրոշոր խազը (Կ-ած)՝ ոչ լրիվ բարձրության ուսումնական:

Կամարակցումը լինում է ինչպես ասից (Ռ), այնպես է ձևախցի (Մ) կամ Անդրանիկի (Մ): Կամարը կարող է գրավել տղոյ դուղասաւայց որոշ տիրոպան (Ո, Ա), գթիկը կարող է կցվել ու միանալ անախ (Ել Լուսուն) (Ը, Ե), այսի ներքուողները (Պ-անձ):

Բոյր տառերմ կամարեսեր կարող են
փակվել վերածվելով շրջանի: Դրանք տառերի
բոլորակ ձևերն են ($\text{I} \rightarrow \text{q}$, $\text{J} \rightarrow \text{d}$, $\text{K} \rightarrow \text{b}$, $\text{L} \rightarrow \text{e}$,
 $\text{H} \rightarrow \text{w}$, $\text{Y} \rightarrow \text{f}$, $\text{E} \rightarrow \text{o}$, $\text{R} \rightarrow \text{e}$, $\text{U} \rightarrow \text{z}$ և այլն): Կեր-
շիներու ց կարգի համար գծապատճենի տա-
ռածերի հետ, ինչպահիք են հայկական č , թ , Ձ ,
 Շ , Շ , Ծ , Ծ , Զ , Ջ , Ջ , Ց , Ց , Ւ և այլ
գրանչաներու, որոնց առանձնահատկություն-
ները կը նենակվեն անըստ:

զ) Եռակի կամ երկվանդն կազմություններ: Բաղկացած են երկու կամարներից (բաց կամ փակ՝ բոլորակ) և մեկ գծիկից (թ, Կ, Բ, Ձ, Ն, Շ, Լ, Ի, Գ՝ և այլն)՝ ըստ Վերոբերյալ բոլոր կանոնների:

Այս երեք խմբերի՝ Ներկայացված Ազգություններով Կառուցվող բոլոր անաձնաց զուգորդությունները թերված են ստորին աղ-

յուսակիւմ՝ որպես պարզ կամ ծնողը լշանե՞տ; Դրանցում թվա-
նշված են հայոց (1), վրաց (2) և աղվանից (3) այբուբեններում
հանդիպող տառածեւրը, իսկ բացառները մատնաշում են
ամենահինգ զուգողությունները:

Տեղական կազմություններում կան ապագա գործածներ և գործածներ ըստ առողջապահության առողջապահության մեջ գնահատման, անհարմար և աններդաշնակ տարրերաներու, որում չեղի են բաց միջազգային վճարություններու երթևման համար կազմակերպությունների մասին հարավորության այլորոշմենքում, նաև կազմություններու շնորհագույն համարակալի այլորոշմենքում:

Ածանգյալ ՃԱԵՐ

Տառերի հիմնական խումբը բարձ
կամ ածանցյալ ծեւերն են, որոնք կա-
ռուցվում են ծնորդ տառածերին ուղ-
ղակայաց առաջը դիրքերում երեք
հիմնական տեսակի ածանակ երևա-
նենք՝ ածանելուն հասնեմամ:

ბისტრები აბანევა
ბსტებ

Որպես կարևոր սկզբունք նշենք, որ հետագա ամբողջ շարադրանքում աններդաշնակ կիամարվեն այլ համակցությունները, որոնցում երաւանեն կցվում են կամարի կորուցիթ: Դարավկովկասյան այրութենակրում նման ծևոց վկաված է Միայն մեկ անձօս՝ աղյամակ գրի Դ հնչյունի տարի հասար՝ “Դ, ինչի կախուականության մասին հատողությունները վաղաժամ են՝ կապված աղյամից տառատասնակերի ան- քարաքար վկայակածության հետ: Եթեագա շարադրանքում աններդաշնակ ծեմեր գործածումը բացառիկ համար ացում թթում էնքնամակ լազմությունների որոյ ցուցադրական օրինակներ:

1. Ածանցումների խմբերի ներկայացումը սկսներ այն Նշաններից, որոնցում ծովոր ծետերն վերին ձախ անկյունից հավելվում է դեպի ձախ և վեր կողմությունված ածածը (լ-ր, լ-ւ, ժ-ժ, գ-գ, Կ-Կ, Ս-Ս): Մայն առկա նկա նից այլքենունու է, որի տարրերից մեկում ձախ անձն - զօ կզում է զծիկի միջնամասին՝ կ, ինչը գույց է տառալաշին մի տառերան է ուստի յի համարվում տառաստեղծ սկզբունք:

Վերոնշյալ ծնորդների համար այս ածանցու կազմությունները ոլոխատու գուցորդական պատկեր ընդունվ է ստորև:

ԵՐԱԾՈՒՅԹ ԵՎ ԵՐԱԾՈՒՅԹ ՀԱՐԱԿԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ									
Դ	Յ	Ց	Ե	Ա	Ր	Ո	Վ	Շ	Ի
Դ	Յ	Ց	Ե	Ա	Ր	Ո	Վ	Շ	Ի
Դ	Յ	Ց	Ե	Ա	Ր	Ո	Վ	Շ	Ի
Դ	Յ	Ց	Ե	Ա	Ր	Ո	Վ	Շ	Ի

ՏԵՐԱՊԵԴԻ ՀԱՐՄԱՆԱՑՈՒՅԹԱՆ ԵՎ ԽԱՐԿԱՐԱ					
	Ճ	Ճ	ԴՐՈՒՅ	Ճ	ԴՐՈՒՅ
Ճ	Ճ	Ճ	ԴՐՈՒՅ	Ճ	Ճ
Ճ	Ճ	Ճ	ԴՐՈՒՅ	Ճ	Ճ
Ճ	Ճ	Ճ	ԴՐՈՒՅ	Ճ	Ճ
	Ա	Ա	ԴՐՈՒՅ	Ա	Ա
	Ա	Ա	ԴՐՈՒՅ	Ա	Ա
	Ա	Ա	ԴՐՈՒՅ	Ա	Ա

2. Երկրորդն այս խումբն է, որում դեպի աջ և ներքև կողմանըշված ածանց նորողին հավելվում է աջից երե' վերին (Ս, Դ), միջին (Բ, Բ, Ջ, Ո, Ե, Ճ, Ճ, Ճ, Բ) և ստորին (Լ, Ը, Ը, Բ, Կ, Կ, Կ) դիրքերում։ Այս տիպի ածանցումն ամենատարածվածն է և ծնորու ձեռքի հայտ միայն կապում է երե' այբուբենին տառամեջոր հիմնական մասը։

Կրկին, կամարին հպվող ածանցումներով տառաշանները համարվում են անսերդաշխակ, թեպետև շատ հազվադեպ հաս- քահամ են հարաբեկումնասան արութենեցում:

Չուգորդական ընդհանուր համակարգը տրված է ստորև բերվող այլասակում, որում, որպես հայերենի թ տախ Նախական կամ այլաքիրտ տարրերակ, ընդգրկված է Երկամար համակցությունների միջին կզմամբ բոլի առաջին տողի չորրորդ Նշան՝ ։

	ବ୍ୟାକିରଣ ପଦ ପରିପ୍ରେକ୍ଷଣ ଏବଂ ଉତ୍ସବରେ ମହାନାମାନିକାରୀ
୧	ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ
୨	ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ
୩	ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ
୪	ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ତ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଫ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ଶ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ ହ

Եռակի համակցություններն իրենց հերթին կազմում են հետևյալ սխալականությունը:

3. Ածանցյալ գծակամար Նշանմերի երրորդ և վերջին խումբը տառող հասող ալիքածն ածանցյալ կցորդման դեպքում է, որը հանդիս է գալիք վերին (Ը, Ծ, Դ), Միջին (Բ, Գ) և ստորին (Զ, Զ, Լ, Յ, Ե) դիրքերում:

Այս ածանոց կառուցվող տարբերակներն առանձնակի լայն տարածման հնարին առարկա այրութեանը ընկնն, սակայն տառակապնեալքն իշեան սկզբունքի ցուցիչ էն և պարունակութ են կառուցդական մեծ ներուժ, ինչը ներկայաց - նում են ստորոտ:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԵՇԱԲՈՒՅՈՒՆ		ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	
Դ	Դ	Դ	Դ
Բ	Վ	Վ	Փ
Ե	Ա	Ճ	Ճ
Ի	Ի	Ի	Ի

4. Այսպահով, սակայն, չի սահմանափակվում հարավ-կովկասյան այլուրենների տառածերի բազմազանությունը։ Բերված այդուրականությունը դիմուրված էին միայն ուղղաձիգի և մեկ կամ երկու կամարի համար կցուրելունների և տարրերի դիրքերուն դրանց համեմուն մեկ ածանից դեպքերո։ Սակայն, հնասան ասուն նշուն ենց ևս նաև տա-

ռանշաներ, որովք բաղկացած են բացառապես գծիկներից կամ կորերից (Ծ, Ց, Ւ, Չ) և չեն պարունակում կամքարներ:

ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՐՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
Վահագին	ԴՐԱ	ՀԱՐՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այլագրեղը, ինչպես Նշվեց, երբեմն կարող էն միանգամայն տարբեր ծնորդ մասնիկների համակցություններ լինեն, ինչպիսին են, օրինակ, վրացերներ և Հ. տառերը, որոնք երկուսն էլ ա հնցումի այլագրերն են, ասկայն տերեր կազմում է շշունի և Վերին հաստիքի միացմանը. Կան մյուս՝ Լ-ի և հաստիք: Կան տարբերակներ, որոնցում այս կազմովն է և մասնիկով և Վերին հաստիքով: Մենակ այլ օրինակ են ճ հնցումի վրաց Տ և Ց այլագրեղը, որոնցից առաջինը երկանար է (կամ Երկշրջան), երկրորդը՝ միանկան՝ Մերին ար ածանից կըմամ:

Եղած բոլոր այլագրերը, ամբողջացնելով հանդերձ հարավ - կովկասան համակարգը, շարադրանքը զբարդացնելու նկատառությունը մենք առ մենք էն նշում:

5. Խնդրու առարկա այրութենական որոշակի թիվ են կազմում և առ շրջանաձև բաղադրիչներով տառեր (2, Զ, Զ, Զ, Ե, Ե, Յ, Տ, Տ, Ֆ, Օ, Օ, Օ, Օ, Ծ և այլն):

Դրանցում երեսն հանդիպում են Նշաններ, որոնք, հաճախ հանդիպանակով վերոբերյալ միակամար կամ երկամար Նշանների գրչական տարբերակներ (Հ→Զ, Գ→Զ, Շ→Ծ, Ե→Ծ), միևնույն է, օժտված են առանձին և կարևոր

տառակազմական Ներուժով։ Կերպին սերիս որոշ տարրերակներ աստեղոված են սորոկ օժովո արուսակով։

ԵՐԱՎԱՆԻ ՀԱՄԱԿԱՑՈՒՅԹԻՆԻՒՄ			
Խորհրդակից	Օ 9	Օ 9	Օ 9
Օ 6	Օ 6	Օ 6	Օ 6
Փ օ	Փ օ	Փ օ	Փ օ
օ օ	օ օ	օ օ	օ օ
	Օ	Օ	Օ
	օ	օ	օ
	Փ	Փ	Փ
	օ	օ	օ

6. Բայց «ծոլոր + ածանց» տրամաբանությամբ գու -
գորդվո՞լ վերոբերյալ բոլոր տարրերավեմերից, հարավ-
կովկասան այրութենակու համելիպու են և առա-
քազմանաց համակցություններ՝ կուսացնող միևնույն
ծնողին մի բակի ածանցելի կցմամբ (Ե. Ժ., Դ. Ե. Ա.): Որոշ նաև
կազմություններ թրված են սոտոք: Յարկ է հատուկ Նշել, որ
նույն ծնորդի հետ տարբեր
տեսակների ածանցների հա -
մաժամանակյա կիրառության
սկզբումքն օժնված է հսկայա -
կան տառակազմական ներու -
ժով, որը մենք հետաքայլ
ապահով կօրուսություններ:

Եղբակացություն

Այսպանով ամբողջանում է հայոց, վրաց և ադվածից այրութեանների գրաֆիկական Ներուժի պատկերը: Տեսնում ենք, որ յուրաքանչյուր այրութեան իր տառածերով մնալաւով, րացանավ և անզամ բացահայտում է տառակազմական հևանդերի այլ ամբողջութեանը, որն իր ուրուց, ճանապարհ և շնորհեց չափ միանական տեսքն ու փոխներափականցիւթեալուն է հայութեան հարավովկայան այրութեաններին: Տառածերից այլ համահազար և ցըլալաշնաման համակազուն է, որ կանվանենք **հարավկովկայան** (կամ **մաշտոցայի մակածիքաված համակարգ**):

Եթ յիշեր կրաց գիրք, լիովին պարզ ընը լիսի, թէ որ համբերին ևս պատկանում հայերնի թէ և Տ տարերը, ինչզ պարզեցուս օժանդակում է գործարա Երևանամբ համակութեռների առաջ յությունը կրաց և պավասից այրութենքորոյ (Ծ, Ք, Ս և այլն), որովուում, ի տարերեւթյուն հայոց գիրք, դրանք ավելի բազմազան են և նշանաւահի թիւն են կազմում:

Նույնը կարեի է ասել ևակ հայոց այրութեն ի տախ մասին: Ազգանից գդի անհայտ մնալու դեպքում Ներկայացված բոլոր խմբերից այն դուրս կմնար որպես անկանոն կամ եզակի կազմություն (կրկնենք՝ խոսքը չի գտնվ տառերի ձագումնաբանության վերաբերյալ): Այս բացա սակայն, զայն են լրացնելու աղյա - և ական հինգ տառածեր (Խ, Կ, Հ, Զ, Ջ), որոնք կազմված են Նույն մասնիկներից՝ և մի արդյուն - նարդ կանոն հափելուց մակած - ված համակարգին: Բնական է, որ պատկերված ընդհանրական համա - կարգում այս հազվագյուտ համակ - ցությունները չենք ընդդրկում իրենց լիրիկայամբ, այլ միայն մատունաշշամ ենք Նմանակայի կանոնի գործությունը՝ մի քանի տարրերակներուց՝ հիմնական շեշտով դնելով գծակամար - րային և գծաջղացային գուգորությունների (որպես հարավկով - կայսան այրութենեի արտաքին ոճավորման հիմնական ծնորոշ և անդնենի): Իմաստար Ներկայացւականության վրա:

ԱՐԴ	ՀԱՅ	ԱՐԴ	ՀԱՅ
ԱՐԴ	ՀԱՅ	ԱՐԴ	ՀԱՅ
ԱՐԴ	ՀԱՅ	ԱՐԴ	ՀԱՅ
ԱՐԴ	ՀԱՅ	ԱՐԴ	ՀԱՅ
ԱՐԴ	ՀԱՅ	ԱՐԴ	ՀԱՅ

Հայկական տառածերի դոջ միջնադարյան տարբերակներ ի հայտ են բերում տառակազմնական այլ սկզբունքներ և։ Կան այլագրեր, որոնցում, օրինակ, առկա են տաղի ստորին ելուստին դեպի ծախս և ներքև ուղղված ածանցի կցման դեպքեր։ Զախից թրողը Ակարում այս սկզբունքը կիրաված է հայերեւին Կ տաղի գրության մեջ (առաջին և երրորդ տողերի սկզբնատառերը³³։

Սակայն, քանի որ հետագա դարերի ընթացքում վերոբերյալ սկզբունքն իր այլագրություններով հանդերձ անհետացել է, այն որպես տառակազմական առանձին կամուն հարավուկայան մակարածված շախակարգում և գրության ստանդարտացագաված սիսեմայով չի ներառվու։

Ներկա վերլուծության մեջ ջի շոշափվում նաև վիմագրության մեջ և կիրակարգությունների նախարարկ հաճախ կիրավովով կցագրությունների (կապարությունների) նշնդիք։

Նման հորինվածքների կազմման հիմնական ռնական հնարքը մի քանի տարերի միավորումն է անընդհատ և վառ արտահայտված ուղղաձիգ տեսքով ծնորուած ցրացված բոլոր ամերաժշգա ածանցելով։ Ծովանաձն տարերի դեպքում կիրավում եր նշանի բոլորակներում տարերի պարիկական մեթոդ։

Աջից ներկայացված է կապարերի երկու օրինակ՝ ՊԲ-Է Վրա (Վերին) և հայոց (ստորին) վիմագրություններ։ Նշնք, որ նման կցագրերի բանակը քավականին ՊՄ-ՊԸ մեջ է, իսկ դրանց տառաստեղծ ներուժը՝ երբեմն ավելի բարձր, քան վերը վերլուծված բոլոր միաձնորդ ձևերինը։

ՄԱՍ Գ. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՅՐՈՒԹԵԼԻ

Տյուտիսիկովկասյան լեզուները և հարավուկասյան («մաշտոցյան») Ընդհանրացված նշանակարգը

Ընեւելով և վերհանելով Դարավային Կովկասի և Հայկական Լեռնաշխարհի պատմական այրուելներում դրծոն տառակազմական բոլոր սկզբունքները՝ Նախորդ գիտում ընդհանրացրինք դրանցում առկա տառերը՝ օրինակադիրելն ծևավորելով կանոնավոր Նշանակարգ՝ օժնված ներքին լայն բազմազանությամբ և կառուցրական խոշոր ներուժում։

Դամենատելով մակածված համակարգը հյուտիկովկասյան լեզուների կառաջայ հնյունային գրառման համար պահանջվող նշանների բանակի հետ՝ հետորեն կարելի է համոզվել, որ այն լիովին բավարարություն է խնդրի բոլոր հնարավոր պահանջները։

Ավելին, որանում ծնորդ և ածանցյալ ծների հարստությունն ու դիրքային բազմազանությունը թույլ են տային նոր տառածերին հնյունային արժեքներ վերագրելիս ցուցաբերել ճամարանական մտացում, իսկ գործառության իմաստով որոշակի նախառություն է առաջ բերում վանկացի արուցիչա կոչվոր տեսակի նշանակերտական սկզբունքների հետ։

Գրի այս տեսակը տվյալական վանկացից տարբերվում է Նրանով, որ եթե «ճշմարիտ» վանկացում յուրաքանչյորդ նշանի տեսքը ուղղուի և ամելի մրւաներից (մեզագիր, խեցալուկի ական, կրտսական, կիպրական և ճապոնական վանկացիք, չերուկի գիր և այլ), ապա արուցիչայում նույն բաղադայնով սկզբու վանկաշաններն ունեն նման կազմություն, իսկ ճայնակորային վերջավորություններն արտահայտվում են ծնորդ նշաններ (որը սովորաբար «քաղաքացին + ա» վանկի նշանն է) տարբեր մասերի կային ածանցում-հանեցումներուն։ Արուցիդան 80-100 գրանչան պարունակություն համաւարգերի պարզագույն և ամենահարմար տարբերակն է, քանի որ կառուցրակ է ծևաբանորդն, այսինքն՝ միանական քավարար է իհշել միայն ծնորդ ծները և ածանցյան կանոնները։ Ներքեմի աղյուսակում բերված են երովակական արուցիչայի դոջ նշաններ, որոնց կառուցրամ առավելագույն պարզությամբ է նկարագրում վերոնշյալ սկզբունքը։

³³ Ձեռագիր ԱՄ10680, 119ա: Լուսապատճեն՝ ստա Michael E. Stone, Dickran Kouymjian, and Henning Lehmann. Album of Armenian Paleography, Aethrus University Press and Holy See of Etchmiadzin, 2006.

Եթովպական արուգիրաբ կանոները

	(+ā)	+u	+i	+a	+e	+ə	+o
s	ն	ն̄	ն̄	ն̄	ն̄	ն̄	ն̄
š	՛	՛	՛	՛	՛	՛	՛
b	՛	՛	՛	՛	՛	՛	՛
d	ք	ք̄	ք̄	ք̄	ք̄	ք̄	ք̄

Ըստհանուր առմամբ, գույն հնյունային վանկագրերը՝ պատմական, թէ ժամանակակից, պարունակում են նշանների մոտ կամ ավելի մեծ բանակ, եթե ընդգրկենք նաև կապարությունները, որոնք սովորաբար մեծ բազմանություն են ի հայութեաւ:

Հյուսիսկովկասյան ծրագրվող այրութենում, ըստ հնյունաքարանության բամսում թբրվող ընդհանրացված հնյունակարգի (Էջ 36), պիտի իմի մոտ հարուր տառանշան (ուժբներելի 86 բարձայններին պիտի գումարվեն արխացերենում, աղբըթենում և արագերենում առկա հավելյա հնյունները, ինչպես նաև՝ ծայնավորների համար մեծ բազմանությունը), եթե ցանկանում ենք ստեղծել լիարժեք և կառաջայի հնյունային այրութեն:

Սակայն հարցուին մոտ նշանների մոլապահումն այնքան է հեշտ չ' հաշվի առնելով երկրորդային արտաքրումների, միւնչույն արտաքրեման տեղի, սրբայն տարրեր լեզվադիրերի բառաձայնից մեծ բանակությունն ու դրանց մեջ հնյամբ, ինչը կարող է համանաշիղոթ ստեղծել հստակ և տրամադրանքած համակարգի բացակառության և տառածերի կամայական ըստ - բության պարագայում:

Ուստի նշանակարգին առավելագույն պարզություն հաղող - դելու և տառերի մոլապահումը դյուրացնելու համար հարկ է ինչորին նույնայ ծևաբանութեն և կիրառե այնպիսի մոտեցումներ, որոնք ենթայա նման կիյեն արուգիրաներում տարածում գտան կանոններին:

Ուստի հարցուր է հարավկովկասյան վերոբերյալ ընդհանրացված նշանակարգից ընտրել և առածնացնել տառականական սկզբունքների այնպիսի հանրագումար, որը թույլ կտա լուծել առաջադիր հնդիրն առավելագույն պարզությամբ:

Մակածված ամբողջական համակարգի ներուժը, ինչպես երևում է, տառապատիկ գերազանցում է Հարավյային Կովկասի երեք լեզուների գրամման համար անհրաժեշտ տառածերի բազային բանակը, ընդգրկում է յնորոք առարկա երեք այլութեաների համակարգային կառուցման առումներով ընծառում է բացարկի հարավորություններ: Նրանում ի ցուց են դրված 400-ից ավելի նշաններ՝ կառուցվող նորոր ձևերին տարբեր եղանակներով և տարբեր դիրերում ածանցելոր որոշակի խմբի հարակցմար:

Այսպիսով, որուն նշանային համակարգն եւթյամբ եռահարկ է կամարները, գծիկները, շրջանները և այլն լօրորվում են երեք ուղղահարաց (Ռ, Ի, Շ) և երեք հորիզոնական դիրերով (Դ, Պ, Ռ):

Կամարակիր բոլոր տառերն ունեն բոլոր բոլորակներ (Կ→Կ, Ի→Ի, Շ→Շ, Դ→Դ, Պ→Պ, Ջ→Ջ, Վ→Վ, Է→Է):

Ածանցումներում այն ծախից միաստիճան է՝ կիրավում է միայն ծախ վերևածանց (Լ→Լ), իսկ աջից և կենտրոնից՝ եռաստիճան և՝ աջակողմյան ածանցի (Դ→Դ, Պ, Ռ, Վ՝ հասողու (Լ→Լ, Շ) դեպքերում:

Կան գծային (Շ, Շ, Շ), շրջանային (Զ, Օ, Փ) և այլ (Խ, Կ, Շ) մասնիկներով կառուցվող գրաշաներ, որոնց ածանցման տարբերակները յուրաքանչյուր դեպքում կախված են առանձին նշանների ընթացք հարավորություններից:

Ավագածից անմիջական ակնհայտ է դառնում, որ այբբեն - կերտման ծևաբանական մոտեցումը պիտի հենվի հետևյալ երկու հիմնարար սկզբունքների վրա.

ա) պարզագույն գծագրական մեխի տառածերը համապատասխան մոտեցումը պիտի հենվի հետևյալ արտաքրեմայի հնյուններին,

բ) ծայնավորման աստիճաններն ու համարտաքրեռումների տեսանկերն արտահայտե ածանցմաների կիրառմաբ:

Հյուսիսկովկասյան լեզուների հնյունական բոլոր առածնաշահակությունները հաշվի առնելով՝ բազմակիր տարբերակների դիտարկումից հետո իրեն առավելագույն ներդաշնակությամբ

օժտված Նշանակարգի կառուցման հիմք՝ ընդունել ենք բաղաձայնակերտման հետևյալ կանոնների ամբողջությունը:

1. Զայնավորման եռաստիճանի համակարգ.

- ա. Նշանների պարզագույն տարրերականը՝ ծնորդները, վերագրվում են ծայնավորման գոյոյական աստիճանով բաղաձայններին՝ խույ ՀՆԵԴՆԵՐԻՆ;
- բ. ճայնեղացումն արտահայտվում է ծնորդ տառածնի միջնամասին աշխ կցվող ածանցով ($\Gamma \rightarrow \Gamma$);
- գ. արտամդման բաղաձայները կառուցվում են ծնորդի ստորին անկումնի աշխ կցվող ածանցով ($\Gamma \rightarrow \Gamma$);

2. Երկրորդային արտաքրութերի համակարգ.

- ա. Հրթնայնացումն արտահայտվում է ծնորդ տառամշակի բրոյրմամբ ($\Gamma \rightarrow \Gamma$).
- բ. բայանացումը պատկերվում է ծնորդ տառածնի վերին անկումնին ծախից կցվող ածանցով ($\Gamma \rightarrow \Upsilon$).
- գ. ըմպանայնացումը ցուցադրվում է այլքածն հատողի միջոցով՝ անկախ ուղղահայաց դիրքից ($I \rightarrow T, +, \Gamma$, սակայն առավելացն հավելագրվում է ծնորդի վերնամասին (δ),
- դ. բաղաձայնների ուժգնությունը գրառվում է տառամշակի կրկնությամբ:

Զայնավորման աստիճանների և երկրորդային արտաքրութերի գրառման բոլոր վերոբերյալ կանոնները կարող են ազատ փոփոխվածքել և համատեղվել միևնույն ծնորդում ձևավորել - լույ բազմածանց Նշաններ: Այդեւք ստեղծված տառածներն արտաքրում հարցում չփոփոխյան հանդեցնել են կարող, բայց որ ըստովագի կանոնների ամբողջությունը՝ արտասանական նրբությունների գրանցման տարածնուրակ ծների կիրառումը, բացառում է որևէ համընկած զանազան հնցումների արդյունարար տառաշաններում: Դարձարաններն աշանձին օրինակների օգնությամբ:

Այսպես, ըմպանացման Նշանակումը յի խանգարում շրջնայ-

նացման արտահայտմանը ($\leftarrow\rightarrow\Theta$), իսկ վերջինս յի խոշընդոտում ըմպանայնացման մասնիկի գործածմանը ($\rho\leftarrow\beta$): Բնականացման կանոնը, միևնույն կարող է խոշընդոտել ըմպանայնացման արտահայտմանը, եթե հասողոց կցվում է կշանի վերնամասին ($\times\Theta$): Սակայն, ինպահ արդեն ապէց, տույ կանոնակարգը մշակված է բացառապես կովկայան լեզուների յուրահատկությունների հաշվառմամբ, որոնցում երբեւ յի հանդիպում բաղաձայնների միաժամանակ ընկած է ըմպանայնացում: Եթե տույնիկ նման համարտաբերում (բըմբանայնացում) գործույնը ունենար, ըմպանայնացման գրառման անկախությունը հատող ածանցի ուղղահայաց դիրքից բավարար ազատության աստիճան կընծենք գրաֆիկայում այս երկու համարտաբերումների չերորադությունը համար:

Ինչ վերաբերում է ծայնավորման և երկրորդային արտաքրութերումների համատեղմանը, ապա այս հարցում ևս ամրակայված կանոնները փոխադարձ շփոթ առաջացնել են կարող, բայցի գործածում են գրաֆիկական տարրեր արտահայտչածեր: Կյապէց, շրջնայնացման դեպքում բրոյրմամբ ($\Gamma \rightarrow \Gamma$), իսկ բայանացման դեպքում՝ ձախ վերածանումը ($\Gamma \rightarrow \Psi$) տույ են տակին անկախությանը կիրառել կիրառել ծայնավորման ածանցութերի համակարգը ($\rho \rightarrow \beta, \theta; \Psi \rightarrow \Gamma, \Psi$):

Նշեմք, որ պատմու է բացադրվում նաև այն, որ ածանցների ձևաբանական համակարգում յի ընդգրկվել աջ վերնածնացը ($\Gamma \rightarrow \Upsilon$), բայց որ ծնորդ Նշանի համաժամանական ըմպանացման դեպքում երկածանց որոյ արդյունարար տառածներ կարող են շփոթվել ըմպանայնացման գրառության հետ ($\Psi + \Psi \rightarrow \Gamma$ պահանջանական դեպքում, ինչն իմբինին, ըստ ընտրված սկզբումների, 4 ծնորդի ըմպանայնացման կատունակոր արդյունամշակն է):

Կյապիտվ, հարավկովկայան երեք այրեթների տառանշաններում ձագումնային և գրառանական առանձնահատկությունների արդյունարար պատումականորեն և միմանցից ամենի առաջացած և որևէ հատուկ Նշանակություն չունեցող հավելորդ գծիկ-ածանցներին այս մոտեցմամբ հառկացվում է ձևաբանական և համակարգային գործառույթ, ինչում և իր արտահայտու-

թյունն է գտնում արուցիղաների կառուցվածքային մոտեցում-ների հետ նմանալում:

Սահմանված կանոններն իրենց հերթին պարուադրում են ծնորդ նշանների տրամադրմանը ընդություն:

Այսպես օրինակ, ինչպես վերը համզավեցիք, և ծնորդը չի կարող կիրառվել այն հնյունների համար, որոնք ունեն արտամիման աստիճան, բայի որ վերջինս գրառվում է ստորին աջ ածանցի հավելմամբ, որը Տերողաշնակության վերոնշյալ նկատառությունից ինչեւով չի կարող կցվել կամարի կրողությին:

Նոյնարար՝ Դ ծնորդը չի կարող վերագրել այսպիսի հնյունների, որոնք կարող են հսկել զայ բնայացմամբ (Արորպիթն ածանցի համացումը բացառող միևնույն մկրունքով), իսկ Ի ծնորդն անհարմար է ձայներ տարբերակ պարուածակող բաղաձայնների շարերում, բայի որ ձայների Ի տառածեն այցիկոնը ծերե կրերի լայ և շարվածքի տեսանկունից անհարմար տեսք:

Միևնույն ժամանակ, և ծնորդն ավելի քան հարմար է հնյունների այն դասերում, որոնք ունեն շրջևայնացած, բնայացմած, ըմպանայնացած, շրթնականայնացած արտաքրությունից ձայնափորման սակայն միայն ձայներ և շշեր աստիճաններով:

‘Նմանապես’ Կ ծնորդը օրինակ, հարմար է այն դասերում, որոնցում բացակայում է ձայներ բաղադրիչը, սակայն կան վերը նշված երկրորդային բրոյր արտաքրությունը և ավելին՝ արկա է նաև արտամիման տարբերակը: Այս ծնորդների հարավոր ծերերի բազմությունը ներկայացնում ենք հաջորդ էջի այցուակում, որում, ինչպես սոորդն ամենուր, Ծ տառով հապակված են պարզ բաղաձայնները (consonants), իսկ Երկրորդային արտաքրություն արտահայտվում են ԱՐԱ օժմուդակ նշաններով (ուժու Մաս Ա, Տ2):

Այսպիսով, ծնորդների ընտրությանը տառածերի արդյունավետ գործածման տեսանկունից մոտենալիս պարզ է դառնում, որ եռաստիճան (շշեր-ձայներ-արտամիման) ձայնավորում ունեցող հնյուններին պես որ է վերագրել վերից (Ռ, Պ, Ү) կամ ձախից (Կ, Վ, Դ) կցիոն կամաներով նշաններ, իսկ երկաստիճան (շշեր-ձայներ) ձայնափորմամբ հնյուններին՝ վարից (Ջ, Ը, Չ, Ա, Յ):

Եթե բաղաձանների երկրորդային արտաքրություններում առկա են քմայնացած և ըմպանայնացած տարբերակներ, ապա հարմար են այն ծնորդները, որոնք վերինանատում ավարտվում են ուղղագծով համապատասխան ածանցների հավելումը հսարավոր դարձնելու համար (Կ, Վ, Ը, Ա), իսկ եթե նոյն հնյուններն ունեն արտաքրությունը մաս տարբերակներ, ապա ուղղագծով պիտի ավարտվեն նաև վարիությունը: Կ (սոորդն այն ածանցի հավելման համար):

Երկաստիճան ծայնափորմամբ այն հնյունները, որոնք շրջևայնացնում բացի երկրորդային արտաքրերւն այլ տեսակ չունեն, կարող են նշանակվել երկաման տառածերով (Ը, Ն, Հ), բայի որ դրանց, բացի ծայնեացման միջին գծիկից, այլ ածանցություններ հարկավոր չեն:

Այսից բերվող այլուսակն պահպաներված են նման տառածերի որոշ օրինավեր:

Այս կանոնների ամբողջությունը թույլ է տային նույինիկ սոորյաց շիմանառով առանձին նշանների արտասանության հստակ տեղը՝ յուրաքանչյուր տառի արտաքրի տեսքից արդեն անմիջապես բխեցնել դրա ձայնափորման և համարատերւմն բոլոր առանձնահատկությունները, իսկ որոյ բացահայտ դեպքերում նաև կախագուշակել դրամց

	Ֆիպ	C	C ⁺	C ⁻	C ⁰	C ⁰⁺
Բ	շնչող	Բ	Բ	ընա	Լ	Բ
	ձայներ	Բ	Բ	ընա	Լ	Բ
	արտ.	Բ	Բ	ընա	Լ	Բ
Ի	շնչող	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի
	արտ.	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի
Կ	շնչող	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
	արտ.	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
Լ	շնչող	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ
	ձայներ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ

	Ֆիպ	C	C ⁺	C ⁻	C ⁰	C ⁰⁺
Ղ	շնչող	Ղ	Ղ	ընա	Դ	Ղ
	ձայներ	Ղ	Ղ	ընա	Ը	Ղ
Ջ	շնչող	Ջ	Ջ	ընա	Ֆ	Ջ
	ձայներ	Ջ	Ջ	ընա	Ֆ	Ջ

արտասանության միջոցը: Ցուցադրենք դա Ծ Նշակի օրինակով, որի կազմւթյունը (միջին գծի բացակայություն, կամարի բոլորակ ձև, վերին հատողի առկայություն) հստակորեն ցույց է տալիս, որ այն շնչել շրթսայինացած-ծըսկանայինացած (այսինքն՝ շրթը ըմպահանայինացած) հեցուն է, ավելին՝ ճողով է և ծնորդից, որն ունի արտաքիրման միևնույն տեսք ու միջոցը: Դեռևսեպս այս տրամաբանությանը՝ իրեւ հավերը կարելի է հետևեցնել, որ վերջինիս ձայներ տարրերակը պահի լինի Ծ Նշանաձևը, իսկ շարից արտամիման անդամ, ենթերկ Ներովաշնալության վերև ընդունված սկզբունքներից, արհասարակ գոյություն չունի:

Ծայլ կամուներն իրենց ամբողջության մեջ կիրառվում են միայն բարձայինակերպման համար: Զայնայիդրենի պարագայում ծայլավորման մասն կախումները, ըստ եռւթյան, իմաստագործք են, համապատասխան ածանցերը կորցնում են ձևաբանական արժեքը և սոսանում անկախ կիրառություն: Միևնույն ժամանակ, եկորության արտաքրության համակարգը կարող է ձայնավորելու մասնակիություն գործածքի:

Վերոբերյալ և այլ դիտարկումների արդյունքում ընտրված և կիրառվող տառանշանների լրիվ համակարգն ու դրա ընությանը կորովի իր տեղում, իսկ առաջմ, ամփոփելով ընդհանուր ընսկզի դաստիգուրդընները, անցենք հյուսիսկովկայան լեզուների համար նոր այրութենների ներմուծմանը:

§2. Նոր այրութեններ

Հյուսիսկովկայան լեզուները, ինչպես բազմից արդեն նշվեց, պատկանում են երկու անկախ լեզվաընտանիքների, որոնց հեցունական կառուցվածքընները, ընայած ակնառու ընդհանուրություններին, մի շաբաթ գծերում միմյանցից եական տարրերություններ են ցուցաբերում:

Դրանց հիմնական մասը վերաբերում է ետևապահին շարթերի բարձայիններն, որոնք արևմտյան լեզվաընտանիքում երեք տարրեր երանակուրում ունեն՝ կամ կատարային, շերային և փակ-շերային շփականներ ու կիսաշփականներ. իսկ արևել-

յանում՝ երկու, ընդ որում շփականները՝ կատարային դիրքի, կիսաշփականները՝ շերային:

Արևմտյան կովկանյան լեզուներ	Ետևապահիններ				Արևելյան կովկանյան լեզուներ	Ետևապահիններ			
	կառուցվածքի	շերային	փակ	փակ-շերային		կառուցվածքի	շերային	փակ	փակ-շերային
Հայունական	շնչել	tʃ	tε	tš	կառուցվածքի	շնչել,	tε		
Ճամփորդական	ճամփ.	dʒ	dz	dž	ճամփորդական	dʒ			
արտ.	tʃ'	tε'	tš'		արտ.		tε'		
Հայունական	շնչել	ʃ	c	ʂ	կառուցվածքի	շնչել			
ճամփորդական	ճամփ.	ʒ	z	ʐ	ճամփորդական	ʒ			

Բացի այդ, արևմեյան լեզուներն ունեն կորյայինների մեծ բազմագանություն (լ, ՛, է, ՛է, ՛՛, ՛՛է, ՛՛՛, է՛, ՛՛, ՛՛՛, է՛՛, ՛՛՛՛, է՛՛՛՛), արևմտյանները՝ առավելագույն դեպքում լրույթ բացակայում են: Կրմատայիններն արևելյանովկայան լեզուներում մակրոկորդային են (՛, ՛՛, ՛՛՛), արևմտյանովկայաններում՝ ըմպահային (՛՛, ՛՛՛, ՛՛՛՛) և այլն:

Արևելյան լեզուներում հանդիպում են վերարային և լեզվակային կիսաշփականներ (քք, քք՛, քք՛՛, քք՛՛՛, քջ, քջ՛, քջ՛՛, քջ՛՛՛, քջ՛՛՛՛), միևնույն արևմտյաններում դրանք բացակայում են: Կրմատայիններն արևելյանովկայան լեզուներում մակրոկորդային են (՛, ՛՛, ՛՛՛), արևմտյանովկայաններում՝ ըմպահային (՛՛, ՛՛՛, ՛՛՛՛) և այլն:

Բանի որ ինդիրն այսպիսի համակարգի ստեղծումն է, որն ընդհանրական կիմի կովկայան բոլոր լեզուների համար և գերօն նշանների շնչությունը ու վերադրումներից, ասսու հարկ է կառուցել այսպիսի կամակարգ, որն իր հիմքում կմերայի հնյունների կազմավորման բոլոր հնարավոր տեղերն ու միջոցները, ծայնավորման կամ երկրորդային արտաքիրման բոլոր աստիճաններն ու հնարավոր երանակուրումները:

Սա, անշոշու, լուծելի է՝ այդ առաջ ունենալով հարավոկվկայան մականական համակարգի ներուժը և ընծեռած հնարավորությունները, սակայն անհարմար՝ նշանների արդյունավետ գործածման տեսանկյունից, քանի որ լեզվաընտանիքում

Խնդրում ենք ամբողջական խմբերի բացակայությունը կրերի լայն գործածությունից մի շաբաթ պահ Նշանների ռուրս մնալուն:

Այս հանգամանքը շրջանցելու նկատառություն մենք կանչա-
տենք երկու լեզվալուսակիմենքն իրենց ընդհանրացված հյուո-
նալարգելով, իսկ արևմատ- և արևելականացված լեզուների
համար կներմուծենք երկու տարրեր այրուեն։ Այս հյուունները,
որոնք ընդհանուր են երկու համակարգերու է, կիշասակիմքն
նովսարա՝ տարրերություններ դնելով միայն փոխադարձարար
շինանիւղող հյուունների Նշանակութերուա:

§3. Արևմտակովկասյան այբուբեն

Հեղուսկըրվասյան լեզուների հսցունարանական վերլուծության բաժնում Ներկայացվեց ուրցիւներներ՝ որպես առավել ընդհանրական համակարգի հսցունային աղյուսակը՝ ցուցաբերություն այդ լեզվում բաղադայների կազմակերպություն բոլոր դիրեկտուն ու միջնորդուն և Երկրորդային արտաքինությունների որոշ բազմազանությունը։ Միջնորդուն ժամանակակից ուրցիւներներ դեռևս չի արտացոլում արևոտությունը և մասնաւոր արտաքինությունը։ Արևոտությունը մասնաւոր արտաքինությունը կազմում է արևոտությունը և արևադայնական կազմը։ Վերջիններս, պարունակելով հանդերձ ապելի թիզ հսցուներ, ունեն և այնպիսիք, որոնք չեն հանդիպում ուրցիւներներում։ Մասնակիրաքանի, արտաքինության պատճենը է ըմանալիք շփականների (հ, Ի, Խ, Ը, Ծ), իսկ արդյունքուն կողային կասացայինների (Է, Ը, Ւ) ամբողջական կազմեցը, հնագույն թույլ-ուժգիշտի հակառակում շնչելերում [ր, թ], [տ, ւ], [կ, կʷ, կʷ՛], [գ, զ], [զʷ, զʷ՛] և այլն (Starostin 1994):

Արխագերենն ունի իր հավելումները՝ ի դեմ շղթնայնացած առամսայինների (ts^w , dz^w , $ts^{w'}$) և քմայինի (պ), կարաղերենը՝ շղթնայնացած կոկորդայինի (?) և այլն:

Արևատակավայսան լեզուների համար ստեղծված քաջային ընթացակարգ Նշանակարգը պատկերվում է ստորև, որում թերթական նշանները որոշ մասը, հայր է Եղի, երես չի հասկապում այդ լեզուներում և Ներկայացվում է միմիայն տառաստեղծական սկզբունքներին ամբողջանում։ Նկատառումը՝

ծմողաբանական գործությունների պահանջման առաջնային գործությունները

Այսուսակում տեղի խնայողության նկատառումով բաց է թողևած բայցին բարձային բունակը, իսկ բայցին նազ (j) և իր շեղանացած տարրերակը (q) ներառակած են շեղային (բայց նացած) եռկապճայինների սրուսակում:

Ներմուծված համանարգում բոլոր տառաշանմերի վերլուծությանը և դրանց ընտրության հիմնավորումներին մեկ առ մեկ չենք անդրախանև, սակայն որոշ տառածերի գրափիլան պարզաբանման կարիք ունի: Մասնավորապես, առաջին հայացից կարող է բավա, թե շեղային եռկապճային կիսաշիվականների և նրանց շրջանացած տարրերակների տառերը չեն համապատասխանում ընդունված բազային կանոններին: Իրականում, սակայն, դրանք շեղագիր տարրերակների այլագրեր են:

Ստորև բերված է դրանց կառուցման աղյուսակը, որուած շրջանացած և ծանավորման կանոններին համապատասխանող բոլորակումներն ու ածանցումները ցույց են տրված մինչրագույն երաժշտականներուով: Զայն վերնածանօթիք՝ բայց նացածաման ցուցի հավելումը շեղացին ներմուծվել է ոչ միայն գեղագիտական նկատառումներով, այլև ցուցադրելով, որ շեղային եռկապճայիններն օժտված են թերև քայլացամաք:

	տիպ	շնչող	ծանություն	արու
C	կամուն-աւոր ձև	/	/	/
	ալյագիր	/	/	/
C'	կամուն-աւոր ձև	X	X	Y
	ալյագիր	X	Y	J

Տառությունը, այլև ցուցադրելով, որ շեղային եռկապճայիններն օժտված են թերև քայլացամաք:

Այրութենում հիմնարար կանոններից անշան շեղումներ այնուամենակի կամ, որութեա սակայն, կրում են մոսանակած թնույթ: Պարզաբաններ այս համականերն ընկանալաւացման ածանցուկ կառուցված արտամիջան շիփականների օրինակով: J (s) → J (s'), Ծ (s''); Ծ (t) → Ծ (t'); F (f) → Φ (f') և այլն: Այս շեղումը պայմանավորված է նրանով, որ արտամիջան շիփականները բացահիկ հագլավորություններ են ոչ միայն աշխարհի, այլև բռն լրվկայան լեզվարտակիթերում, և հանդիպում են միայն ցերեգերենում (f, f', s, s''), ուրբյիթենում (t) և արաերենում (f', f), ուստի ծնորդ ձևերի օգտագործման արդյունավետությունը զարկասեցնելու

նկատառումով չենք ցանկացել խախտել շիփականների՝ ստորին կրույթով ավարտվելու ընթանութեա կանոնը և, օգտվելով նուկապճային շիփականներում ըմանայնացման բացակայությունից, արտամրումը ներկայացրել ենք հասող ածանցուկ:

Շեղում կա շրթսային շիփականներում ևս, ուր, ելեմենտ Փ տառաշախի գրափիկական առանձնահատկություններից և արտամիջան շիփականների արտասարսման վերը նկարագրված յուրահատկությունից, ծանեղացումն արտահայտել ենք ոչ թե միջին, այլ ստորին աց ածանցուկ՝ Φ (f) → Φ (v):

Նկատենք նաև, որ ձայնավորման ածանցումների համակարգը չի կիրառվում, եթե ծնորդն է ուղղաձիգն է, որը գործածումն է անկախ տառածեմերի կառուցման նպատակությունուն: Այսպէս, ձայներ ըմպականին շիփակային (Շ) համապատասխանեցրել ենք T Նշանը՝ կազմված ընպանայնացման (Շ) շեղումի պարզագույն հավելմամբ պարզագույն և ծնորդին: Ձմային նայը՝ 1 (j), կառուցվել է նոյն ծնորդին բայց նացած մասնիկի (Շ) հարակցմանը: Ըստեղ կոլիգրային պայմանականը (Շ) և Նշանակվել է հասորով, սակայն միջին դիրքում +: Անկախ կազմություններ են L (r) և T (w) տառաշանմերը, և, իհարկե, այս բոլորից անկախ է բռն և ծնորդը, որը կերպարվել է և ձայնավորին, որն իր հերթին գործէ և ածանցում պահանջորդ երկրորդային տարրերականներից: Ուղարմահից սերու բոլոր այս կիսածնորդի ձևերում ամփանեցնությունն դեպքում կարելի է գործածէ ածանցումների երկրորդ խմբի՝ համարտաբերումների պատկերման բոլոր չորս կանոնները, եթե դրանք չեն համեմատում արդյունաբար ձևերի շփոթի:

Բարձամայնական աղյուսակում տառածեմերի տարրերությունների շեղումներ, ինցպէս նաև շարվածքում մեղի խնայողության նկատառումներից Ենելու՛ նպատակահարմաք է որոշ այլագրերի կիրառությունը, որոնցով կիրապիիններ մի քանի կանոնական նշաններ առանձին լեզվների հեղունակացերի նկարագրության ժամանակ: Ներկայացնենք որոյ ընդության պատճառները համապատասխան օրինակներուով:

Համակարգայինը մինելով լրիվ և տրամաբանված՝ տեսանու շարվածքի տեսանկյունից որոշ տառաշանմեր կարող են ան-

հարմարություն առաջացնել: Այդպիսին են, օրինակ, ‘Ն’ և ‘Շ’ տառաշանելերը, որոնք եկու կողմերից էլ բացատներ են բռնված: Մրանցից առաջինը հայոց գրում դարերի ընթացքում տեղի ունեցած՝ մ՛՛ և Տ փոփոխության հիմնավորմամբ կարելի է փոխադիմել չ այլազրոյ, որը Ա՛ ավելի համապատ է, Ա՛ շարվաճքում պահան տեղատար: Ածանցավոր Դ նշանը կարելի է փոխատեղել ծանրության կենտրոնի համաչափ բաշխմամբ Ծ տառաշախանվ:

կանոնական ձև	պարզձև
Ն	Զ
Ջ	Չ
Ջ	Չ
Ջ	Շ
Ջ	Ռ
Ն	Ն
Ե	Է
Ե	Ծ
Ծ	Ը

Այլազրոյը, ավելի հարմար տարբերակներ՝ լինելու բացի, պիտի նաև հիմնավորման լինեն հարակովկասան այրութեներում իրենց ներկայացվածությամբ: Այսպիսին են հայոց գրում Յ՛՛ և Յ գաղաքաւումը, ինչպես և այս վրա Ծ = Տ համապատասխանությունը, որոնք կերպավուն նորամույթ այրութենի այլազրոյի շարքում: Մեկ այլ դրապատճառ է այրութենի սխմանովկաթյունը կամ որոշ կաղապարվածությունը, որը կոտրելու և գրին ճկունություն հաղործելու նպատակով կարիք է զգացվում խախտելու համակարգի համաշափությունը՝ հօգուտ տեքստերին վայելագրական այլազմություն հաղործող շշանած նշանների բանակի ավելացման, քանի որ վերջիններս ածանցումների ներուժի սահմանափակության հետևանքով գրեթե չեն ընդգրկվել նորամույթ այրությունում: Այս հանձնանկարով է պայմանագրով Ձ, Յ, Չ այլազրոյի ընտրությունը:

Արևմտակովկասան լեզուների ծայսավորների համակարգը անհամեմատ ավելի պարզ է, քան բարձածանայինը: Իմաստազգան է 2-3 ծայսավոր, սակայն լեզվական փոխառություններում հնցուների ճշգրիտ արտացոլման նկատառությունից ելեւով՝ ներմուծել եկա ծայսավորների լիակատը սիստեմ, որի ամփոփությունը կապատճենվի նաև արեւելակովկասայն լեզուներում, ուր դրամբ երանձավորումների առառության շնորհիկ զգայիրներ ավելի լայն բազմազանություն ունեն: Այս համակարգը, անշուշտ, չի ընդգրկում ՄՐԱ բոլոր ծայսավորները, սակայն գործնական տեսանկյունից առավել քան բավարար է:

	Դիմացին		Կենարության		Եսին	
	V	Vʷ	V	Vʷ	V	Vʷ
Փակ	ի	ի	ի	ի	ի	ի
Միջն	Ը	Ը	ն	ն	օ	օ
Բաց	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա

Կրկնենք, որ ծայսավորների դեպքում ածանցումներին չի վերացնում ծևարանական նույն իմաստը, ինչ բարձայիշերում, իսկ յուրաքանչյուր առանձին լեզվում, կախված դրանում ծայսավորների եռանգավորման տեսակերից, ածանցները կիրառվում են յուրովիք: Առանց իմաստային կոնկրետ արժեքի վերագրման՝ ծայսավորային համակարգի որոշ տարերի ածանցումներում գուշակած է այս պայմանական:

Մյաժիշտվ, արուգիաների նմանությամբ ծևարանական մի բանի հնարիների կիրառումը մեզ հնարապետության ընթեռեց արևմտակովկասան լեզուներին համապատասխանեցներու այրենականության կանոններով օժնված հնցունային նշանների մի լիարժեք համակարգ՝ այրուեն, որն ընդգրկում է այդ լեզվային սանցիքի բոլոր լեզուների հնցուների բազմությունն ուրուսուական տառածերու:

Ներմուծված այրուենը կարող է լինել միահինով (unicase)՝ բաղկացած տառերի միայն մեկ ծանրությամբ մեծատառերից, ինչպես բոլոր դասական վանկագրերը, արջաները, արուգիաները, վրաց արդի մշտերով՝ «ասպետական» այրուենը, կամ երկիրով բաղկացած մեծատառերից և փորացան առերից, ինչպես ենորովական դասական և արդի այրուենները:

Հյուսիսկովկասայն այրուենի փորացան ձևերը մշակվել են հայկական և իհն վրացական այրուեններից վերցված գուշակեր օրինակների նմանությամբ և կառուցողական ընդհանուր օրինա-

շափությունների համաձայն: Դրանքում փոքրատառերն ունեն նևան արտահայտչակիցներ և կախված են մեծատառերի ուղագծերից: Ավանդները ավելի ակնառու դրանքներու նպատակով ստեղծագույն ենք իրա փացական (Արդին շաբթ) և հայկական (Սուրբին շաբթ) այրութենակից որոց փոքրատառեր զուգահեռ պիտառատերով հանդերձ, որոնց գրանցական տարրերակեսներից են դրանք միջնադարում և առաջ են ենթա-

১০ প্রতি পাতা পেটে প্রতি পাতা পেটে প্রতি পাতা পেটে

Հատուկ Նշենք, որ աղվանական գրում փոքրատառերի առկայության մասին ողինչ դեռևս հայտնի է, քանի որ նման Նշանաձևերով ծերազիր մատյաններ մեզ, զամոց, չեն հաստ:

Տեղի խնայողության և կատարած մերժության ելեմնով մենք չենք անդրադառնա արևմտակրթակայսան այրութենի փոքրատառերի ցեղության և ձևականացնելու մասնաւուներին, այլ միայն կնշենք, որ դրանք ևս մշակվել են հարավակրթակայսան այրութեների համապատական սկզբունքների յիշակառաց համապատասխանությամբ, կապահով են կմնանակրո համակարգ ու դասական այրութեների նման կախված են զինատարերի ուղևածերության

Ուստի արևմտակովկայսան ընդհանրական համակարգի ընարկումը բավարար համարելու համար մեզ մնաց հաջող էին գուցադրելու առաջակըսով փորձառադերի ամբողջական կազմը որոշ Նշանեցրել փոխարինման համապատասխան այլա - գրերով։ Զայնավորները ընդհանրացված համակարգի և դրա ածանցյալ որոշ ձևերի փորձառադեր թերիման են սովոր։

	Դիմավիճ	Կնաքուրուն	Ետիքն			
	V	V ^w	V	V ^w	V	V ^w
Փակ	f	ɸ	t	ð		p
Միջին	c	e	ħu	p		o
Բաց	g		u		v'	

<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>
<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>g</i>
<i>c</i>	<i>v</i>		

<i>b</i>		<i>p</i>	<i>f</i>
<i>b̄</i>		<i>p̄</i>	<i>f̄</i>
<i>n</i>	<i>g</i>	<i>d</i>	
<i>o</i>	<i>q</i>	<i>v</i>	<i>w</i>

Տառերի այբբենական հեղութանալոց

Նախորդ բոլոր թեսարկումներում նեղուների Ներկայացման ընթացքում հիմնականում ցուցադրվում էին ընդհանուրացված հյուրականա առցույնակերպ ԱՀԱ Եզրութաբառույթամբ և Նշանակումներով: Դա մի կողմից՝ դրյամներ դ հյուսիսինդկայսյան քարտ հյուրաքանչափությամբ համապարզված ընկապումը, մյուսից՝ հակեցյա քարոզություններ հարուցում նրանց համար, ովքեր սովոր են կամների աբբենական հետօնապոհի:

Ուստի, Այսօր հետազ շարադրամը և նոր այբովելների ավարտուն Ներկայացումը պարզեցնելու նպատակը առաջարկվող գրայի համակարգերում անհրաժեշտ է սահմանել տարերի հերթագայության որոշակի ծևակարգ:

Արդի այրութենքի, արցաների և արտգիղաների մէծամասնության տառերի հերթակարգն իր հիմքու պատճենում է դրանց բոլորի նախահիմք փյունիկյան գրի աստղածը, ինչն է հունական այրութենի ա, թ, ջ, ժ, շ լատինականի ա, ե, ս, դ, է, հայկականի ա, թ, զ, դ, ե, վ, լատականի ւ, ց, ջ, օ, ուսականի ա, օ, ս, շ, ժ, օ և այլոց շարերի հարամանառության գիտակրո պատճանն է, բայց որ դրանց բոլորն էլ սերում են փյունիկյան գրի ⁴ (ա), թ ե, ւ գ, ւ գ, թ ի և ներառականութեա:

Այս լեզուները, որովք ունեն աղբյուր այրութենից տարբեր հևակազմ, դրա աղապատացման ընթացքում կամ կրնատել են վերջինիս տառաքանակը, կամ կիրատել Նշանների գուգորդում - ներ, կամ է դրոշակի տրամաբանությամբ այրութենի Նշանացանկ են Ներմուծե նոր տառեց վերափոխելով դրա հերթակարգը։ Այսպես, ինչ վրացական այրութենի հիմնական բնօրինակում բացակա հնցովների Նշանները հավելում է գերազացապես ցանկի վերջնանասով, իսկ հայոց և աղողակից այրութենները՝ բաշխելով Ներառու հիմնական հայողականություն։

Հյուսիսկովկասյան Եզրունությունը արդի պավոնատառ այրութենականությամբ հիմնականությունը կրկնում է ռուսաց գրի հերթակարող, իսկ Վերջումը բարակ հայուսների տարածելու ներքությամբ աշխատավորության՝ համապատասխան տարերին հետո՝ Բնութեական մի խոր պահ ինաւ-

თუ ესნაგამითიერიც, ზებუნ, որ այն, դասական այրութենსოրի պես, հիմնաված է փայտի մեջ՝ փոխառության համգամանքի վրա, ներկ դրական և բացասական կողմերու համգամանայիրեն ներկայացնել են օրսական այրութենսորի գրաքանական համատե- ղեկիրթամբ ընթացակա ընպազում (տե՛ս Մաս Ա, § 6):

Ներկա մոտեցմամբ, սակայն, շնորհի նրա, որ նորամուծ այրութենածերն իմբռուլուն են և անմիջականորեն չեն պատճենում գոյություն ունեցող գրային համակարգերը, դրանց այբբենական հերթականորեն և կիսնեն յորորինակ, տրամադրեն ավելի կրտք, դրանունքը հիշուն և միաժամանակ, պարզողն արդարահայտ հյուսվածութեան էթոնմետի բառ ընտառ:

Այբբենական հերթակարգի սահմանման համար նախօրինակ է ծառայում նոյն ընդհանուրացված Նշանակարգը, որից վերցվում են միայն ծնորսերը ծախսից ազ և վերսկից ներքև հերթականությամբ։ Յուրաքանչյուր ծնորս ամփառտչության պարագայում հաղորդվում է տվյալ լեզվով ընորդ ձևակիրաման աստիճանները և համատարարություններն արտահայտող տառածեերով՝ այդ նոյն հերթականությամբ։ Բայց անայիտ արդյունարար կարգն առանց արտօնաբերման երանեալությունների հետկան է.

ՐՂԿԿՒԴԴՈՒՇԾՈՅԱԽՄՆՎԵԼԸ

Այս շարիբ մեջ ապա Ներառվում են ճայլավորների ընդհանուրացված համակարգի Ծնորողները, և արդյունքում սահմանվում է արևմտակովկասյան այրքեական հեթանօսարդի առաջնորդ:

ԱՐԴՎԿՎԵՒԹԻՒՆ ՓԱՌԱԳՈՎ

Այսպիսով, որոշելով տառերի այրքենական հերթագայությունը, կարող են Ներկայացնել ընդհանուրացման արևմտակորդկայալ այրութեաց՝ համարտաբերությունների երանգակորությունը և ձախակորության աստիճաններու համեմ:

Առևտութեան ուսուական ազգականութեան

Զայնավորների լրիվ համախմբի Ներկութեաման հարցը, ըստած ինսորտ առալու Եզրակացնութիւնը մեջ մասի բացակայութիւնը (Ա. Ա. Ե. Յ. Ե. օ. Խ. Կ այլն), արդի թե՛սնակակի է: Հետագա շաղարականը պատճենն այսուհետեւ կներկացնեն միայն ամենահաճախադեպ Ս (ա), Ը (ը), Ի (ի), Ո (ս), Օ (օ) տառերը:

Ի լրում նշենք, որ վերոբերյալ տառատեսակը մեր կողմից մշակվել է Arial ընտանիքի համապահական սկզբունքներին համապատասխան և անվանելի Aria Caucasica Unicode.

Ստորև բերվու ողջ շարադրանքություն փոքրատառերին այլևս չենք անդրադասներ, իսկ լեզուների հնյունակարգերի թևական-լկումներուն կասխանականիկեր միայն ընդհանուր կանոններից շերման կամ հնյունական կարևոր առանձնահատկությունների առօգապահնամբ:

Աբիագերեն և արագերեն

Հաջող երկու Եշերին արևմտակովկայսյան այրութենի Խշան-Ներով Սերկայացված են արխագերենի և արագերենի՝ մերձ ազգակից երկու լեզուների և արխագ-արագական լեզվանույի միակ Սերկայացուիմների բաղաձայնական աղուսակները:

Urgent Requests

Lipwqbtu

Սացված վանդակներում ներկայացված հեյցուները բացակայում են գրական արխագերենում և համփապատ են միայն իլլուսիս-արկանույան թղթա բարբառում: Դրանք բացակայում են նաև արխագերենի ամեն գրոծածվող ուսանուա այրութենում, բայց որ, ինչպես արդեն նշվել է, գրական լեզուների զարգացման հիմքերի ընտրության հարցում մի շարք դեպքերում որոշիչ է եղել առկա բարբառների հեյցունակարգերի համեմատական պարզությունը: Ինչպես այս ամենիվ գրում է Շեքփորդը. «արխագերենի դեպքու ընտրությունն ի միջքան կան եղ առեւ բզզա բարբառի վրա, մինչեւ հետազարմ զրական լեզվի հիմքում ընկապ հեյցունորն պական խոթին առժաւ բարբառը»³⁴:

Արխագերենի ընկեր բառացանուում իմաստագատ են միայն Ս (ա) և Լ (ի) ձայնավորները, որոնց հիմն ունեն այլաձայների լայն սպեկտր՝ գոյացող նախորդող բարձածաների հենագեցության ներք: Այսպիս, և և և այլաձայններն առաջանում են ա-ից և և-ից թային, իսկ օ և օ ձայնավորները՝ շղթային հատկանիշով օժտված բարձածաների մերձավորությամբ և այլն: Ուղագրության մեջ դրանք կարենի եւ չ չուրբերավել սակայն փոխառություններում ձայնավորների ճշգրիտ տառադարձմանն անպատճենվ հարկ է կիրառել տառաշախների ողջ խումբը: Ստանդարտ այրութենում, այսուամենակի, ինչպես ստորև ամենուու, ներմուծվում են միայն շրջակա լեզուներում առավել հաճախաբնյ Ս (ս), Ը (է), Ւ (ի), Լ (ի), Ո (ս), Օ (օ) ձայնավորների տառանշանները:

Արխագերենում առկա ենև երկար ա: ձայնավոր, որն արտացոլում է արագերենում պահպանված ա՞ և ՞ այդապի ձևերը: Ս նշանի ՍՍ կրկնակման փոխարք դրա գրառության համար առաջարկվում է Վ կցագիրը, որի փոքրատաօք կմանավի հայոց այրութենի և հեյցուի ա տառածկին: Այն կարենի է կամ ներառել այրենակաղ, կամ ներկայացնել առանձին՝ իբրև լրացու:

Այսինուն, արխագերեն լեզվի տառերի այրենական հերթակարգն ընդունում է ստորև բերվու տեսքը, որում մոխրագույնով առանձնացվում են բզզա բարբառի հավելյալ բաղադայները:

³⁴ Catford, 1977, էջ 297.

Արխագերենի այրութեն

Ս	Ր	Բ	Ը	Ղ	Դ	Ղ	Ղ	Զ	Գ	Գ	Զ
ս	ր	բ	ը	ղ	դ	ղ	ղ	զ	ց	ց	զ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
կ	կ	կ	կ								

Արագերեսի այրութես

Ա	Ր	Բ	Ը	Ղ	Դ	Ղ	Կ	Գ	Վ	Վ	Ջ	Ջ
a	p	b	p'	ł	d	f	k	g	k'	kʷ	gʷ	gʷʰ
Ձ	Վ	Վ	Վ	Ը	Ը	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
k"	k'	g'	kʷ	e	q	q'	qʷ	qʷʰ	qʳ	?	i	i
Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Հ	Հ	Հ	Հ
js	dz	ls	tʃ	dʒ	tʃ	tɕ	dz	tɕ'	tɕʷ	dʒʷ	tɕʷʰ	tɕʷʰ
Լ	Փ	Փ	Փ	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
i	f	v	f'	s	z	t	ʂ	r'	ʂ'	z	c	c
Ծ	Ճ	Ճ	Ճ	Մ	Ճ	Ճ	Օ	Ն	Ե	Ե	Ե	Ե
z	cʷ	zʷ	u	x	xʷ	xʲ	o	χ	ɛ	χʷ	bʷ	bʷʰ
Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Տ	Տ	Տ	Ւ	Ւ	Լ	Լ	Լ	Լ
χ'	χ'	h	χ	hʷ	χʷ	χʷʰ	m	n	w	r	l	i

Աղոստոս

Դաշտորդ էղին ներկայացված է աղջոյան լեզվաճյուղի ներկայացուցիչ՝ աղջոյերեսի բարձածախական պատկերո:

Դրանում մուգ գույնով և շաքարի են բարեպահին և ցույցներում Բաց միջարագույն վանդակներում բերված բաղադրիչը (4, 4, 4, 5) բռն աղօթենում գորովոյն ցուեն և հանդիպում են բացառապես օտարաբեզու փոխազդեցումներում:

Եթզի կազմում աղևս են ուժգին շնչեց բաղաձայներ (որը բառ-տիտղոս)՝ գլաւովոր շնչեց (ծնորոյ) տառածերի կրկնությամբ (աղյուսակում այն տողմում է «*2» ծևող):

Ֆ բայաձայն, որը տեղի Խսայողության Ակատառօւսմերով ներափակ է ըմբականացված շրջևայինների պոլիսակամ, իրականում յուրահատուկ երկատամային չեզո շփական է (b)՝ արտաքերվող սեղմափակ ատամների միջոց և առանց լուսի մաս-

Wantonly

Նակարգության: Աշխարհի բոլոր լեզուների շարքում այն համեստիպում է միայն շափառույթի բարբառի մերձականության ենթարարագություն:

Արձախյան բարեարի Նկարագության մեջ հատուկ նշվում է քայլացած կոկորդայինի (2) գոյությունը, որը հեշտ է պատկերել ասպա + տարածվածին համեմատու քայլանազմն աճաւմու՞:

Ինչպես և արխագերենում, աղօդերենում իմաստազատ են միայն կարծ ա, և երկար ա: Ճանավորները Վերշինիս գրառության համար ևս արարարություն է Ա կազմիո:

Բազ Ա Ա Համելիպում է մեկ Երկրարքա՞ն՝ այս գրատության համար կօգտվեմ ծախսվոր-ների տառաշախաների ամանման հնարյալություններից, հնյի օրինակներ թիվով էն 87-րդ էջում: Հաչվի առևելու, որ այս Երկրարքանը պայտուակում է Ի (w) հեցոյնը՝ ապա, համաձայն բայալից համելիպում կցարերի կառուցման տրամադրության, մենք միշտանց հետ կապահան Ս և Ի շահները՝ ա Երկրարքանի համար ծևալունուն Ս ածանաւ տրամադրության:

Աղջորեթի այրութենս, այսպիսով, ստանում է ստորև թրվող տեսքը, որում միխարացնով առանձնացված են բարդաշախն, իսկ թողարկվող փակածքներով՝ բացառապես օտար փոխառություններով հանդիպում են լուսներուն:

Զանավորների ընդունված համակառ ելուագով է:

Unnötigkeit wiedertu

U	W	U	R	RR	P	C	Q	I	II	T	T'
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p''	i	i:	d	f'
Ω	[V]	[V]	[V]	d	dd	q	q	c	4	44	4
f''	[k]	[g]	[k]	k''	k''	g''	k'''	e	q	qf'	q'
q	qq	q	+	q	+	r	r	rr	r	r	r'
q''	q''	q'''	?	?	?	i	is	is:	dz	is'	ts''

ΦΦ	Φ	Ψ	ΨΨ	Ψ	Ψ	Τ	ΤΤ	Δ	Ζ	Ι	Φ
js ^w :	dz ^w	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ	tc	tc:	da	ta'	i	f
Ψ	Φ	Σ	Ω	Σ	Ω	Ω	ΩΩ	Ω	Ω	Ω	Ω
v	b	s	z	t	k	t'	s	z	c	z	u
J	J	J	d	d	ð	ʃ	ʃt	ɛ	o	ʃ	t
g̥	ž	g̥	sw	žw	g̥sw	x	y	x̥w	o	χ	k
b	b	ɔ	y	ŋ	t	f	l	[ɔ]	l		
χ̥ ^w	χ̥ ^w	h	m	n	w	w̥ ^r	r	[l]	j		

Կաբառություն

Հաջորդ էշին Ներկայացված է աղբյուրն լեզվաճրութի մյուս ներկայացուցիչ՝ կարպորետին բաղադայնակազմը:

Դրա բաց միխազովս վանդակներու բերված բաղաձայները (Կ, Ծ) բով կարարդենքնում բացակայում Են՝ հանդիպելով Միայն ինհարության ռազմությամբ:

Կարարդերին ծայլավորային կազմի Նկարագրության հարցում աղյուսները միանգամայն տարրեր մոտեցումներ են ցուցաբերում: Ուստանու գրականության մեջ (Առեօթեա) այս բերվում է 7 ծայլավորու (ա, չ, ե, ի, շ՝ և ի, օ, ս) և 4 երկարապու (յա, յշ, յի, ան), իսկ արևմտյան ուստանասիրություններում՝ աղյուսերին օրինակու՝ 3 հմայագատ քազային ծայլավորու (ա, ա:, ի) և այլաձայնների լայն սպեկտրով՝ Ենազանիկովը քաջածայլական շրջապատի հնագործության ներքո: Նշենք, որ ինչպես և աղյուսները, այստեղ ևս կարեն է Երկար չ: Ծայլավորի համար կիրառված մեռուենայա և հօսափեր:

Այսուհետ կարգադրման ընթացքում ծայնավորեիր եռաւ - տիճան համակարգին և անպատճառ պարփակություն տալը պայմանավորված է աղդերենի և կարգադրենի՝ որպես միջնորդ լեզվի երկու գրասենյակների ուղղագործությունների միասնականացման անհրաժեշտությամբ:

卷之三

Այսպիսով, ստորև ներկայացնում ենք կարարդերնի նոր այլուրեն տառերի կանոնական հերթակարգով:

Ուղարկյուն փակագծերում առանձնացված են փոխառություններում համեստադի հնցկումները: Զայնավորելու ընդլայնված համակազու ևս ներառվում է:

Կարառերենի այրութեն

Աղօրերեկի այրութենում, ինչպես հետորդն կարեի է համզպվել, ընդգրկված են բոլոր քարտանմերում առկա քաղացածները: Կարաբաղցին ինք ի հերթին լինում արտահայտվում է աղօրերեկի այրութենով՝ հավելելով Վերջինիս ընդհանրական այրքնական գործընթացն միայն առանձին ։ Ի հոյունի շախու՞ Փ: Ավելացնելով Աթ-շինս աղօրերեկի այրութենով՝ կարող ենք տառակա համահայքա հասկալազ, որը լիովնին կարտահայտի աղջոյան երկու գրական լեզուների հեցունական բոլոր յուրահատկությունները:

Ուստի, այսուհետ ցեղեզական (աղբյուր) ոլոր լեզուներն ու խովածքները կարեն է համարել ուղղագրություն միավորված: Աղջոյան միացյալ այրութեն այսպիսով ծեռք է քրում ստորև ներկայական տեսք:

Աղողյան Միազյալ այրութեն

OpenUbuntu

Արևմտակովկասյան լեզուների հեյունակարգերի թվության ավարտին ամերայինականը այժմ մեռած ուղղվերելին, որը համարվելիկասյան այրութենի ստեղծման ընթացքում մեզ համար Եսակասյան Նշանակությունը է ունեցել ամբողջ լեզվադասակարգի հեյունաբանությամբ ընդհանրացման գործում, իսկ դրա համար առաջինը ստեղծված այրութենը Նախատիպ է հանդիսացել մասցայլ լեզուների այրութեների գրաֆիկական ձևավորման և ստանդարտացման համար:

Ուժիներնի հեցողակազմի մասին բավարար չափով խոսվել է, ուստի ստորև կահմանափակվենք միայն դրա այբբնական հերթակառի Ներևառմամբ:

Նկատենք, որ ուրցիւրենող բացի բռն Ս (ա) և Լ (ի) ծայսավոր-ներից, այլ տառականների կարիք չի զգում:

Գրականության մեջ երեսն Նշվում է Երկար ա: Ճայնափորի առկայությունը, ինչը բավականին խնդրահարուց է, ուստիև չի ներառվում այրբնակարգ: Անհրաժեշտության դեպքում դրա գործառնան համար կարենի է Վիրատը միևնույն և Կազախը:

Արքայի այլ աշխատանքներ

U	Ր	Բ	Ը	Ծ	Ը	Ֆ	Ը	Ը	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	
a	p	b	p'	p ^v	b ^v	p ^w	b ^w	b ^{vw}	d	t	t'	t ^v	t ^w	t ^{vw}	
[Կ]	[Ր]	[Բ]	[Ը]	[Ծ]	[Ը]	[Ֆ]	[Ը]	[Ը]	[Ր]	[Ր]	[Ր]	[Ր]	[Ր]	[Ր]	
[k]	[g]	[g]	[k]	[k]	[g ^v]	[g ^w]	[k ^w]	[k ^{vw}]	[g ^l]	[g ^r]	[g ^v]	[g ^w]	[g ^{vw}]	[g ^{lv}]	
Կ	Ր	Բ	Ը	Ծ	Ը	Ֆ	Ը	Ը	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	
q ⁱ	q ^r	q ^v	q ^w	q ^{vw}	q ^{lv}	q ^{rw}	q ^{rv}	q ^{vw}	?	ts	dz	ts'	t ^v	d ^v	
Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	
t ^c	dz	t ^c	t ^{c^x}	dz ^x	t ^{c^w}	t ^{c^{vw}}	t ^{c^{lv}}	t ^{c^{rv}}	t ^s	t ^s	d ^z	t ^{s'}	f	v	t ^{c^{vw}}
Փ	Ւ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
v ^c	s	z	l	l'	s	s	s	s	z	z	z	z	z	z	z
Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ
Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց
Ց ^w	Ց ^v	Ց ^w	Ց ^v	Ց ^w	Ց ^v	Ց ^w	Ց ^v	Ց ^w	Ց ^l	Ց ^r	Ց ^v	Ց ^w	Ց ^v	Ց ^w	Ց ^{lv}
Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց
Ց ^{lv}	Ց ^{rv}	Ց ^{vw}	Ց ^{lv}	Ց ^{rv}	Ց ^{vw}	Ց ^{lv}	Ց ^{rv}	Ց ^{vw}	Ց ^l	Ց ^r	Ց ^v	Ց ^w	Ց ^v	Ց ^w	Ց ^{lv}

Արևմտակովկասան ընդհանրական այբուբենի, այս լեզվա-ընտանիքի առանձին լեզուների և դրանց հետուարանության ընթարկումն ու Ներկայացնելու այսպեսէն համարենք բաշխար-և անցնենք հաջորդ՝ արևելակովկասան լեզվանունիքի հա-մար ընդհանրական այբուբենի Ներմուծման հնարայիշություն - Ներկայացնելու:

§4. Արևելակովկասյան այբուբեն

Ղայուսաբանական վերլուծության բաժնում արևելակողմանայն լեզուները ընդհանրացվեցին միջևազգա այլասակը և առանց երկրորդական արտաքրության մերձակացման, ըստի որ այս լեզվանասինիք լեզուներն իրենց հայուսակարգերում ցուցաբերում են Ներփն մեծ բազմանկախյութ։ Ենթայն դրանց հայվագական օրինացակիություններից և հետևելով աճացումների համընդհանուր կանոններին՝ ստորև ներմուծում ենք արևելակողմանայն լեզվանասինիք ընդհանրական արտօնություն՝ շրջանաւորման կանոնական պատկերամաք (Եջ 107)։ Այրութեան կարող է լինել նշանակ միահյուրուկ, այսուս է երիխորու, ուստի նախաբան առանձին այրութեան մեջ մերձակացման անցնելը, ցույց տանը նաև արևելական արտօնենի փորատառերը (Եջ 108):

Ինչպս տեսմով Եփ, Ներքըթեյալ համակարգը, ի սկզբան և ախատավածի համաձայն, արևմտակովկասայմից տարբերվում է գերազանցաւայն այն հնցումների տառաշանելերում, որոնք փոխարքանդարայի չեն հանդիպում: Օրինակ, ՞ ոտան արևմտակովկասայմն այրեթենում կիսատկում է արևմտակովկասայմ լեզումներում բացակա և հնցումի համար, իսկ արևմտակովկասայմն այրութենում՝ արևմտակովկասայմ լեզվաթասիքում շնանդիպող զի հնցումի:

Արևմտակովկասյան այրութեմի մշակման գործում կիրառված սկզբունքների շարադրման ընթացքում ասվածի գերակշի մասը կիրառելի է ևսու տվյալ դեպքուն: Ուստի, տառաշալաների ընտրության հիմնարկություններին մենք առ առ չենք չափորոշ - դաշնականացնելու այստեղ ևս, եւելու գրաֆիկական հարամանաւորություններից խուսափելու նկատառությունց, կներմուծենք այլարգերի միջնույն խոմքը, քերկան ձախի այդուսակում, որի կիրառությամբ է սոսոր կներկայացնենք ընսարկվող լեզուների այրութեմը:

Արևելակովկասյան այբուբենում Ներմուծվում է ծայնապորերի Նույն լիակատար համակարգը, ինչ

ମୁଖ୍ୟମାନ
ଅଧ୍ୟେତ୍ର ଶ୍ରୀ
ପାଠ୍ୟକାରୀ

(Ազգաստումնափ) ԽԵՂԻԿՈՂԴՐԴԻ ԳՐԻ ԲՈՎԱԾՈՎԿԱՆ ՊՐԻԽՈՒԺԻԱՀԻ ԿՐ

արևմտակովկայսյանում, օժնված ածանցման մինչև ույն Ներու-
տով, ինըն այս լեզուներու լայն կիրառություն կգտնի՝ շորիհիվ
ճայնակրթերի եկրորդային արտաքրումների և երանակվո-
րումների տարրերակմբերի անհամեստ մեծ հարստության:

Նշենք,որ այս ըստամիջի համար Ներմուծվող այլուրեներում գործում է պարզեցնելու սկզբունքը՝ որոշ մասնավոր դեպքերում, եթե այս կամ այն լեզվում առկա է որևէ հնյունի մասին ուժգիշի տարրերում, հետ կամացաւախախ թույլը բացակայում է, գրառությունը չծանրաբեռնելու համար Վերջինս արտասահման ենք ոչ թե կրկնակ, այլ հենց պարզ՝ թույլ հնյունի տառամշակուվ։ Օրինակ՝ ամբողենուով, որում [t, t^h] և [t', t'^h] հակադի գովագերից առկա են միան թ: և թ': անսամենքը, Վերջիններս գրառվում են ոչ թե 22 և 22 տարրերակով, այլ 2 և 2:

Տեղի խնայողության Նկատառությունը Ելեկով՝ այսուհետ չենք ներկայացնի արևելակովկասյան բոլոր լեզուների այրութենական կարագորիւթյունները, այլ միայն նրանց, որունք ունեն գրական տարբերակներ կամ որոշակի կարևորություն ի ենթակայության կազմությունը կամ այլուրեկի ներկայացրուցականության ուղարկումն տեսանկյունից: Լշենք պարզապես, որ այսուքն չի արտածվել այս լավագույնամիտ միայն Ելեկով՝ ավար-անշյան ճողովի ճամաներեն և բաղադրեն լեզուների համար, որոնց հենցկազմերի ճշգրումն, վերուժության և համակազման համար բավարար տեղեկվայթությունները բացակայի են կամ անհասանելի են եղի, իսկ եղանակի հակությունը հասարակությունը եղի եղի ստուգեցի:

Ստորև յուրաքանչյուր լեզվի այբուբեն կմերկայացվի սխեմա-տիկորեն՝ ամփոփելու հետընական և գրաֆիկական վերլուծության մեջ մակրամասնորեն նկարագրված օրինացակությունները:

Արևելակովկասյան այբբենական հերթակարգը

Նախորդ պարագաները մենք մասնամասն քննարկեցիք առաջարկվող այրութենակրու տառերի կանոնավոր հերթագայության Ներմուծման խնդիրը, որի ըլքացրու արծարածված բոլոր սկզբունքները կիրառելի են նաև արևելակովկասյան ընդհան-

րացված համակարգի պարագայում, որում, արևմտակովկաս-
յանի Նմանությամբ, Նշանների ծնական հաջորդականությունը
կառուցվում է քայլածական այցուսակում ծնորդների հերթա-
գայության հիման վրա՝ ձախակրոնների հեռազա Նեղորմամբ:

Այսպիսով, օտանում ենք արևելակովկասյան այբուբենի ծնա-
կան հերթակարգի առաջըն:

Ս	Ր	Դ	Գ	Վ	Կ	Կ	Ե	Ւ	Դ	Շ	Չ	Պ	Ջ	Շ
a	r	d	g	v	k	k'	e	u	d	sh	ch	p	j	sh'
պ	բ	ժ	կ	զ	կ'	կ"	շ	ւ	չ	շ'	չ"	փ	յ	շ"
Ֆ	Շ	Ճ	Ջ	Ը	Ծ	Ծ	Ւ	Ճ	Ը	Ծ'	Ւ'	Ճ'	Ը'	Ծ"
f	sh	ch	dz	sy	ts	ts'	u	ch	sy	ts'	u'	ch'	sy'	ts"

Սահմանելով այբուբենական հաջորդականությունը՝ ստորև ներկայացնում ենք արևելակովկասյան ընդհանրացված այբու-
բենը՝ այս լեզվաընտակիում երկրորդային արտաքրման առավել հաճախադեպ տեսակի՝ շրթնայնացման կանոնական ներառմամբ: Մասցայ երանավորումները, ինչպիսիք են ըմպա-
նայնացումը և շրթնընդպանայնացումը, ցույնեն համընդհանուր տարածում, ուստի ներմուծվում են միայն առանձին լեզուների մասնավոր այրություններով:

Արևելակովկասյան ընդհանրացված այբուբեն

Ս	Վ	Ս	Ր	Բ	Ը	Ղ	Դ	Ղ	Գ	Զ	Վ
ս	ւ	ս	ր	բ	չ	գ	ժ	յ	զ	շ	շ
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ
Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ	բ
Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ
դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ	դ
Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ	ղ
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ
Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ
զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ	զ
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ

Լ	Օ	Ւ	Ֆ	Շ	Ծ	Ք	Ք	Ջ	Խ	Չ	Չ	Փ	Փ	Ն
լ	օ	ւ	ֆ	շ	ծ	ք	ք	ջ	խ	չ	չ	փ	փ	ն
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ
Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ
Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն

Արևելակովկասյան ընդհանրացված այբուբենում չեն ներառ -
վում նաև ուժգիւնական Նշանները, սակայն առանձին լեզուներում հանդիպելու վերջիններու առկա են դրանց մասնա-
վորեցված այբուբենների մեջ մատում, որը ներկայացված են կամ թույլ բաղադրիչ հարևանությամբ, կամ, վերջինս բացակայ-
ության դեպքում, իբրև իշխուրույն տառածներ (առանց կրկնակ-
ման)՝ պարզեցման ուղղագրական սկզբունքի հետևանքով:

Անցնենք, վերջապես, արևելյան այբուբենների ցուցադրմանը, ինչը կը կմնանք ավար-անյայս լեզուներից:

Ավար-անյայս ճյուղ. ավարերեն

Ավար-անյայս ճյուղի լեզուներից միայն ավարերենն ունի գրական տարրերակ: Այն ծագում է միջբարբառային բոլմած («զր - րական լեզու») խոսվածքից, որն իր հերթին ծևավորվելով խուն - ձաբհան բարբառի հենքի վրա, այժմյան Դադսանի տարածքի հյուսիարևմտյան մասում միջնադարից ի վեր ծառայել է իբրև միջօդեղային շինանություն:

Ավարերենի առաջին գրավոր հուչարձանները հայունի են XV
դարից և արևական գրի մինչ օրս հայունի մի տարա-
տառական լեզուն: 1928թ. հաստիկ որոշմամբ ավարերենի և
կովկասյան մի շարք այլ լեզուների համար լատինագրի հենքի

Վրա Ներմուծվում են նոր այրութենակեր, դրոնք, սակայն, Երկար չեն զուարւում՝ 1938 թ-ից անգամ վերևու ռուսահեն գրաֆիկայի:

Նախորդ Եցուլ թերքած է ավարտելի գրական տարրերակի բաղադայիսերի հնդուևական այլասակը, որի մզացված վանդակներում ներկայացված են Եզիկի Ներկա ռուսաստան այլրեւեսով բացակա 23 շրթնայնացած բաղադայիսերը (թույլ և ուժին տարրեակերպով): Դրանք այդու ուղղագրությամբ պատերված են և տառանշական հավելմամբ, որն ինչեւն ունի առանձին հնդուևակին արժեք և գործածվում է աշխատային գրառության համար:

Ավարենին ծայսակորային համակարգը զուրկ է հավելյալ երանցակորումներից և ներառում է միայն պարզ U (a), C (e), I (i), O (u), O (o) ձայնավորները:

Ինչպես արդեն Տշվել է Վերլուծության բաժնում (Մաս Ա, §5), արևելակովկասյան լեզուների հնյունաբանական վերլուծություններում խառնաշինք կա Ետնաբեզզվային (Վերաբային և լեզվակային) պայթական և կիսաշփական բաղադայների հարցում: Այդուրենքի մի մասը ևս ու զշ տիպի հեյուններոց Ներկայացնում է որպես ուժգին և գլ հեյունների այլաձայներ կամ արտաքերտման յուրահատկություններ, իսկ մյուս մասը՝ իրու առանձին հնյուններ: Այս բաղադայներին, ինչ խոր, կարելի է համապատահանեցնել Վերաբային և Ետվակային պայթականների համար Նախատեսված տառերը (4, Կ և Այլն), սակայն մինչև այդ հեյունների ընտակի վերթական հստակեցումը Նախատերուում ենք այս հեյուններոց Ներկայացնել մինչանցից անկախ Նշանագրերով:

Այսպիսով, ստորև Ներկայացնում ենք ավարտելի այրութենչը՝ տառերի կամունավոր հերթագոյնությամբ։ Դրանում բաց գրվողն Խշված են լեզվի շրջանախաց բաղաձայներով, որոնք Ներկայական գրվում են և տարի կցմամբ (մե, զե, վե, էկէվ, վկիվ, կկվ, հեւ և այլն)։ Ցանկության դեպքում Ներկայացրելեն և կարողի ըլլումեն կույս լուրջագործական հնարքը և այդ նպատակով գործածել Ի Խշված (այսինքն յ Տառաշանչափ փոխարեն գրել ՚Դ, ՚Ֆ փոխա - րնե՞ն ՚Շ և այլն)։ Մենք, սակայն, գերադասում ենք շրջանախացման և մունկացման աստեղուում ծնորով որորակման միջոցով։

Ավարտության այլուրքն

Ավար-անոյան ճյուղ. անդերեն

Անսյայ լեզուները՝ անդերենը, ախվախերենը, ճամալերենը, տինտերենը, կարսաերենը, ղողոքերենը և այլն, տառածեմ են Նախատանի արևմտալուր հոսու Անսյայ Կոյուոյ գետի վերին ալաբանում և ավարտենի հետ միահին ամբողջացնում են արևելակովկասյան լեզուների ավար-անշամս նորոց:

Տվյալ եղուղում ամենաբարձրը (ինքնամպանումը՝ կ'չանեաբ) ամենամեծաբանակն է (մոտ 10 հազար կրող) և, որպես հետևանք, ավելի լավ է ուսումնասիրված: Նշակագոմով այն, որոց տարրեթ ուղղված է ներկայ հանելուն, մոտ է ավարտելին:

Բաղադասիական համակարգի ընդհանուր տեսքը պատկերված է հաջորդ էջին: Անդերձնում վեշտարային և լեզվակային շարժեթված առակա են շրթնակացած բարձային արտադրություն ջցիդի բանակը, սակայն, հայտնի է: Յ (հ) և Լ (՞) մակվոկորպարայինները հանդիպում են միայն սորովիական բարութենուով:

Lundström

Անդերենի ճայնավորային կազմը գուրկ է երանգավորումներից և համարութերումներից: Կան միայն Ս (a), Ը (e), Ի (i), Ո (u), Օ (o) պարզ ճայնավորելերը:

Այսպիսով, անդերենի այրքենական հերթականոցը ստանում է հետևյալ տեսքը:

Անդերենի այրութեն

Ս	Ր	Բ	Ղ	Ղ	Ղ	Կ	ԿԿ	Կ	ԿԿ	Գ
a	p	b	j	d	y	k	k'	g	k''	k'''
Գ	Ձ	Ը	Ի	Տ	Ծ	ԾԾ	Զ	Զ	Շ	Շ
g''	k''	e	?	i	js	js'	js:	th:	tj:	tj:
Շ	Չ	ՀՀ	Ֆ	ԸԸ	Ք	Ք	Ն	ՆՆ	Ծ	Ծ
dʒ	tʃ	tj:	qχ:	qχ'	qχ:	qχ''	s:	s:	z:	t
Ջ	Ո	Ջ	ՋՋ	Ջ	Մ	Օ	Լ	ԼԼ	Ե	Ե
h:	u	ʃ	ʃ:	ʒ	x	o	x:	x:	v	x''
Յ	Տ	Ի	Կ	Ր	Լ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
h	ɛ	h	m	n	w	r	l	j		

Անդյան լեզուների կողոնների թիվը, ըստ տարերեր հաշվարկվել է, տատանվում է 15-35 հազար սահմաններում: Անդյան ճյուղի բոլոր լեզուներու, այդ թվում և իմբը՝ անդերենը, գրագորկ են, իսկ դրա առանձին ներկայացուցիչներ, ինպահիք են ճամաւերենը, դորոքերենը, կարատերենը, անդվահերենը, բռույիներենը և այլն, 2010 թվականի մարդահամարի մոտավոր տվյալներով ունեն ոչ ավելի, քան 500-ական կրող: Այս լեզուների պահպանումն, այսպիսով, առաջանահերթ կարևորություն է ծովք բերու:

Սուրու կներկայացնեմք այդր-անդյան ճյուղի երկու այլ լեզուների հեցունարամներային համարոտ պատկերը և դրանց առանձնահատկությունների ընտրված հիմնա վրա ներմուծված նոր այրութենները:

Այդր-անդյան ճյուղ. ախվախերեն

Սուրու բերված է այդր-անդյան խմբի անդյան ճյուղի մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ ախվախերենի հեցունական աղյուսակը:

Դրամական ներառված չեն լեզվի շրջանացած բաղադայները, քանի որ գրականության մեջ այս հարցի անքավարար լուսաբանման հետևանքով դրանց տրարատեսակների և քանակության վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունները բացակայում են: Ախվախերենի բառացանկում հասկդպւմ են ʃw, kw, k'w, gw, qχw, qχ'w, zw, hw և այլ տիպի գուգորդումներ, որոնց հնչարանական կարգավիճակը, սակայն, դժուս պարզված չէ: Ուստի, մինչև հարցի վերջնական հստակեցումը, համարութերման այս տեսակը կանոնական այրութենում չենք ներառի:

Ախվախերեն

Տես.	Տեսարձն.	Կառամարմին				Ետքամանամբին		Ծննդյ.	Վեցարարային			Լեզվականին			Տարրական կողմուն նորություն
		Կենսորուն	Կողային	L	F	L	F		L	F	L	F	L	F	
Պարունակած անդյան լեզուներ	Հնդեն	Ր	Ղ						Վ	×2					+
	Ճամաւեն	Ծ	Ի						Վ						
	Արտ.	Ծ	Ղ						Վ	×2					
Կարգավիճակներ	Հնդեն	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Ճամաւեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Ճամաւեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						
	Արտ.	Տ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
Հնդեն	Հնդեն	Ծ	×2	Ծ	×2	Ի	×2				Վ	×2			
	Ճամաւեն								Ի						

պանել է կամճային կողայինների ողջ բազմագանությունը (7 բազմային)՝ ներառելով թույլ և ուժգին կիսաշփականներ ծայլա-վորման շնչեր և արտամիման աստիճաններում՝ Զ (1), Զ (1¹), ԶԶ (1¹), ԶԶ (1¹¹); թույլ և ուժգին շփականներ՝ շնչեր տարբերակով՝ Ծ (1), Ծ (1¹); ինչպես նաև սովորական Ծ (1) կողային նայեցած:

Այս խմատով ախվախերեն, որդ ներկայում ունի ընդամենը մոտ 300 կողող, ամենահարուստ լեզուն է արևելակովկասյան ողջ լեզվագնտականություն:

Այս լեզվի ծայլանախվորային կազմը ևս, ի տարբերություն ավարտենի և անդեռնի, այքի ընկնում ներքին մեծ բազմագանությամբ՝ պարունակելով տվյալներն և ուսումնացար հեղուններ՝ կարծ և երկար տևողությամբ: Ունայինների ներկայացման համար կարեն է օգտվել ծայլավորենի ածանցման՝ 87-րդ էջում թրված տարբերակներից, հոկ տևողության գրամանն ուղարտակով՝ կիրառել տարի կրկնականությունը: Ախվախերենի ծայլանախվորային լիակատար համակագի այցուսակը ներկայացվում է ստորև:

	Դիմային		Կմերդրուսական		Ետին կրորացած					
	պարզ	մեծային	պարզ	մեծային	պարզ	մեծային				
	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:
Փակ		x2		x2				x2		x2
Միջնի	Ը	x2	Ը	x2			Օ	x2	Օ	x2
Բազ						x2	.	x2		

Այսպիսով, ախվախերենի այրութեն ունի հետևյալ տեսքը:

Ախվախերենի այրութեն

Ս	Վ	Ս	ՍՍ	Ր	Բ	Ը	Ղ	Շ	Կ	ԿԿ
ա	ա:	ա:	ա:	բ	բ'	յ	գ	յ'	կ	կ:
Կ	Կ	ԿԿ	Ը	Է	ԷԷ	+	Ի	ԻԻ	Ը	ԸԸ
գ	կ'	կ:	է	է:	է	?	ի	ի:	ի	ի:

Դ	ԴԴ	Ը	ԸԸ	Չ	ՉՉ	Չ	ՉՉ	Շ	ՇՇ	Հ	ՀՀ
իս	իս:	իս:	իս:	իւ:	իւ:	իւ:	իւ:	իյ:	իյ:	իյ:	իյ:
ՇՇ	Շ	ՇՇ	Շ	ՇՇ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
իյ:	զի:	իւ:	իւ:	իւ:	իւ:						
Ո	ՈՈ	Ջ	ՋՋ	Ճ	ՃՃ	Ճ	ՃՃ	Շ	ՇՇ	Ո	ՈՈ
ն	նն:	յ	յ:	չ	չ	չ	չ	չ	չ	օ	օօ:
QQ	Յ	Տ	Ի	Կ	Ր	Ի	Լ	Ծ	Լ	1	
օ:	հ	գ	հ	մ	ն	վ	ր	լ	յ		յ

Ավար-անոյան ծյուդ. կարատերեն

Ավար-անոյան խմբի անոյան ծյուդը հաջորդ ներկայացնուցի՝ կարատերենի բաղադայիսական համակառը թերված է ստորև:

Կարեն է ամսիցաւեն նկատել, որ հեղուններեն այս լեզուն թիւ է տարբերվում վերը նկարագրված ախվախերենից:

Կարատերեն

Տեր Ձև	Հրթիւն	Կամճային Կետարուն. Կորոյան				Եռկապա- ճային	Գնայն	Վերա- րացին				Եռկա- պական	Սակա- րություն
		L	F	L	F			L	F	L	F		
Հանդիւն	Ր	Ր						Ր					
Համարտ	Ր	Ր						Ր					
Արտ.	Ր							Ր					
Հանդուն	Ր	x2						Ր	x2				
Կրամարժ	Ր	x2	Ը	x2	Ը	x2	Ը	Ր	x2	Ը	x2	Ը	
Արտ.	Ր	x2	Ը	x2	Ը	x2	Ը	Ր	x2	Ը	x2	Ը	
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Արտ.	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը					
Համարտ	Ը							Ը					
Շնչեր	Ը							Ը</td					

Զայնավորային կազմում, սակայն, տարբերություններն ավելի սկասելի են: Կարատերելում ճայնավորներն ըստ տևողության չեն հակառակություն: Ծրբայանացման հեշտանական կարգավիճակի վերաբերյա ճշգրիտ տվյալները բացակայում են:

Կարատերենի այբուբեն

U	U	U	R	F	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	C	E	T	R
a	ā	p	b	y	d	f	k	g	k'	e	ē	?	i		
B	T	TT	T	TT	Q	2	22	7	77	Z	ZZ	ŋ	ŋ		
l	js	js:	js'	js'	tl	tł'	tl'	tf	tłf	tłf	tłf'	kx	kx'		
f	ł	ż	żż	ɔ	ɔ	ɔɔ	u	ń	J	JJ	J	ɔ	ł		
qzC	qzɔ̄:	s	s:	z	ł	ł	u	ū	ʃ	ʃ:	ʒ	ɔ̄	x		
ll	t	o	Q	s	T	h	y	ń	ł	ł	ł	ć	ł		
z̄	ø	o	ð	ñ	ł	h	m	n	w	r	ł	ł	ł		

Տեղան ճյուղ, գետերն և

Անցնելով այժմ գեղեցիկի (դիլոյդերի) ընթացքամը, որն արևելականվայսան լեզուների եղանակ խմբի ամենաքաջաքանակ Ներկայացուցիչն է և ունի մտավորապես 15 հազար կողոյ: Տեղայակարությունը լեզուներու ամփակ էն, ինչ դրանից մի քանի հատ կույտ են ըլլարաններ մեծ-էկուուն գոյություն և ունեն ուրաքանչափոր 500 լոռորո ու ամենի (հովանուն, հինուհետու):

Ի տարրերություն ավար-ամսյան խմբի, գեզայն լեզուները հյույնական առօնում կ ախտաւաց թորոշվում են ծայսավորների եակայի հարաստությամբ, ինչն իր արտահայտությունն է գտնում դրանց՝ ցան տևողության, ոնքայնացման և ըմպանայնացման հակառական փասոսով:

Այս առումով բացառիկ է հովտերթը, որի բոլոր 8 ծայսակոր - ները (ա, ա, զ, ի, ի, շ, օ, ս) ունեն եռկան և ընաւասած հիմքինելու:

Տեղական լեզվական համար պարունակվող նշումներին ենթակա է այս բառը:

ՐԱՎՈՐՈՎԱՅՈՆՆԵՐԻ ԵԼՄՆՈՎՐՈՂՆԸ ԿԱԿՍԵՆՔ ԵՏԳԵՐԵՑԻ Բաղաձայնա - ԿԱՆ ԽԱՄԱԿԱՐՈԳԻ ՎԵՐՈՒՇՈՒՐԵՐԱՄԲ:

Stata

Վերոբերյալ բոլոր բաղադայները, բացառությամբ երկշրջևայինների և ո. Ա. ի. Հ հնդուսների, ունեն շրթնայացած տարբերակներ, որոնք առաջարկվում այրեթեսով կարենի և պատկերեն կամ վերևի աղյօնակում թթված բոլորակ տառածերով, կամ, համակաղօն պարզցնեմ նպատակով, ճայնեն դրվագին նայի և ուսումնական կցմամբ:

Տեղերին լեզվակային բաղաձայները կարող են «ըմպանայ-նացվել» (մակուլորային երանգավորմամբ), ինչև առաջարկվող այրութենի ուղղագրությունը ցրադրացնելու համար կարենի է արտահայտել մակուլորային ծանկեթ շխականի Տ և Հանի կցմամբ:

Զայնվորային համակարգը Ներկայականում է և հայուններով՝
ա, ա, է, ի, օ, ս, որոնք ունեն երկար (ա; ա; է;) և զմայանացած
(ա^է; ի^օ; օ^ս) հիմակիղետք։ Կերպուներու գրում կարելի է արտա-

հայտի կամ ծայսպիսիների ածանցման համակարգի միջոցներով. կամ է համապատասխան տարին ծայտի մակընդորային շխականի Լ Նշանի կազմամեր՝ Մելք, ապային, գերազանց և բառանձն Լշանիների ներուժման տարրերակ, որով է կներկայացնելու գերեթե այրութեան, որը սպասվում է հետևող այլառութեան:

Stagnantum wienterbi

U	W	U	W	UU	R	F	C	G	T	Q	Q
a	a:	a ^r	æ	æ:	p	b	p'	f	d	j'	j ^w
q	ø	ç	ç	ç	d	q	d	c	cc	e	ç
q ^w	j ^w	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^w	e	e:	e ^r	q'
q	t	h	b	τ	τ	Φ	Φ	Q	Q	ø	ø
q ^w	?	i	i ^r	js	js'	js ^w	js ^w	tl	tl'	tl ^w	tl ^w
T	Z	ð	d	r	r	ð	ð	ð	ð	ð	ð
tj	tj'	tj ^w	tj ^w	qχ	qχ ^w	s	z	s ^w	z ^w	t	t ^w
η	η	J	J	d	d	o	Q	ʃ	t̪	b	b
u	u ^r	ʃ	ʒ	f ^w	ʒ ^w	o	ɔ̄	χ	k	χ ^w	k ^w
ɔ	T	S	h	y	f	t̪	L	c̄	l	l	l
h	ø	H ^w	h	m	n	w	r	i	j	j	j

Խարի մասցայլ լեզուները հեղունայնորեն մտն են ցեղերենին՝ շոշափելի տարրերվելով միայն երկրորդային արտաքերումներում և ձախագործերի երանգավորումներում:

Թանի որ բժմտերենի, հովզերենի և հիմնվերենի այրութեանը հշուսութամբ արտածվում է ընդհանուր համակարգից, դրան կերպացնենք այրենական հերթակարգով՝ առաջ հայոցաւարական ակնարկու, և կահճառափակվեն միայն խարշերենի՝ ուղարկած հարմու ամենահրաժարականը ունեցող լեզվի յուրահանգստությունների նշանառութամբ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Տեղյան ճյուղ. իւլառութեան

Խարշերենի արտասանական կարևոր հատկություններից է մեծաքանակ ըլմականացած հնյունվերի առկայությունը շրջանային, լեզվական և լիդորային շարերում, ինչպես նաև խմբի մյուս լեզուներում բացակա ուժգին բաղադասների որոշ բանակ, որոնց հասարակական և սահմանական ճշգրիտությունը գործում է:

Տվյալներ կան ծայնավորներում տոնային համակարգի առկայության վերաբերյալ. Խեր, սպական, ևս ճշգոտման կատար ունի:

Նախորդ Եջին պատկերված է Խարշերեմի և դրա բարբառ-ների համահավաք բաղաձայնական այլուսակը, որը Ներառված է Խարշերեմի ինչորպայալ բարբառի ըմբանայացած և շրջումնավայացած հյուղուները, իսկ գրանց գրության համար կիրառվում է Նշանակերպության ընդունված սկզբունքներից բխող կանոնավոր տառածելեր: Նշենք, որ ինչորպայալ բարբառ Երեսմ համարվում է տառածին լեռու և միայն պայմանականորեն է միայնումը որևէ խառաջերենի հետո³⁵:

Բայց միշտագովս վանդակներում բերված են բացառապես օտարայեզր փոխառություններում հանդիսադր հնարինելող:

Խւարչերնի ծայնավորները վեցն են, որոնք լինում են կարճ (ա, է, ի, օ, ս) և երկար (ա:, է:, ի:, օ:, ս:)* համապատասխան ոնզայնացած որոշ հիմակիզեռով (թ. է, Ի, Ծ, ն, Ֆ, Է, Ծ, Ա):

Ինչպես գտերենում, առաջարկվող այրութենում ևս գդի ուղղագործությունը քաղաքացիների համար ընպանայնացած բաղաձայնությունը կարող է գրանցել մակընդողության ճայիներ շփականի Տ տառականի կզմակերպության հետքին համեմունքում է բացառապես օտար դիմանալությունուն: Մենք, սակայն, ինչպես միշտ գերադասում ենք առանձին Նշանակությունուն: Որպես համակվաճայան այրութենում ենք առանձին Նշանակությունուն:

Խարշերենի նորամույթ այրութենի հերթակարգն, այսպիսով, ձեռք է բերում ստորև բերվող տեսքը, որում ուղղանկյուն փակագծերում նշված են լեզվի օստառամուշ հետուակեր:

ԽԱՐԴԵՐԵՆԻ Այբուբեն

Ա	Ա	Ա	ԱԱ	Ր	Բ	Բ	Ե	Ե	Ղ	Ղ
ա	ա:	ա̄	ա̄:	ր	բ	բ̄	բ̄	բ̄	դ	դ
Ղ	Ղ	Ղ	ՂՂ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
ի	յ՝	յ՝	յ՝	կ	գ	կ	կ՝	կ՝	կ՝	կ՝
Կ	Կ	Կ	ԿԿ	Է	Է	Է	Ե	Ե	Ե	Ե
կ՚	ե	է	է	է	զ	զ՚	զ՝	զ՝	զ՝	զ՝
Ծ	Ծ	Ծ	ԾԾ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ
շ	ւ	ւ	ւ	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի
Զ	Հ	Հ	ՀՀ	Ե	Ե	Ե	Ֆ	Ֆ	Չ	Չ
զ՚	՞	՞	՞	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի
Ձ	Ձ	Ձ	ՁՁ	Ղ	Ղ	Ղ	Ը	Ը	Ը	Ը
ժ՚	ժ	ժ	ժ	ի	ի	ի	չ	չ	չ	չ
Ո	Ո	Ո	ՈՈ	Յ	Յ	Յ	Ժ	Ժ	Օ	Օ
ս	ս:	ս̄	ս̄:	յ	յ	յ՝	յ՝	յ՝	օ	օ:
QQ	Լ	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ծ	Ծ	[T]	Ւ
օ:	չ	չ	չ՝	չ՝	չ՚	չ՚	չ՝	չ՝	[T]	հ
Բ	Յ	Կ	Կ	Ւ	Լ	Ծ	Ճ	Ճ	[T]	Ւ
հ՚	մ	մ՚	ն	ւ	ր	լ	լ՚	լ՚	[T]	հ

ԹԵՂԱԿԱ ճյուղ, ԻԻԼՈՒԽԵՐԵՆ, ԻՆՎԱԳԵՐԵՆ, ԸԵԺՄԵՐԵՆ

Եթեան լեզվահմիր Ներկայացման ավարտին, առանց հյուրաքանչյան ակնարկի և տաղածերի ընտրության հիմանվորներ, որպազծեն մասայա երեք աշխիք և ականաշիք կողովներուցոց լեզուների հինգերենի և թժութենի այգեբների մասին տեսաբառերի մեջ նշանը: Դուքսու ամիսաթշության դիմում կա առաջ է կիրառել Խաչքարենի և ցեղերենի արդ բաղադայների առմաս համար մշակված բոլոր կանոնները:

Այս լեզուներից հինուխերենը խոսվում է բազառապես Հինուխ

գյուղի տարածքում և ունի ոչ ավելի, քան 500 կրող։ Մասցաւ երկուսը ևս սպակվաթանակ են՝ ունեն 1000-6000 խոտող։

Հինույթը և այրութեան

300 Geotectonic evolution

U	W	U	U	UU	U	U	F	F	C	G	T	Q
a	a:	ä	a	a:	ü	p	b	p'	j	d	f	ç
ç	ç	ç	c	cc	ε	ç	ç	+	h	ħ	b	t
k	g	k'	e	e:	ē	q	q'	?	i	i:	l	l'
ħ	ħħ	ħ	†	†	q	q	†	z	l	ll	l	l
ə	əx	ə	js	js'	θ	θ'	θ̄	θ̄'	i	i:	i	i
ɛ	ɔ	ɔ	o	oo	o	ɔ	ɔ	[w]	o	oo	o	o
s	z	t	u	u:	ü	ʃ	ʒ	[χ]	ø	ø:	ø	ø
l	l	[β]	[T]	h	y	h	t	L	č	č	č	č
χ	v	[H]	[g]	h	m	n	w	r	l	j	j	j

Բեմական այրութեան

U	W	U	UU	U	W	WU	U	P	C	G	T
a	a:	ä	ää	æ	æ	ä:	p	b	p'	ɔ	d
γ	ψ	4	4	C	CC	E	e	ø	4	4	+
f	k	g	k'	e	e:	ɛ	œ	æ	q	q'	?
h	hh	h	hh	b	b	τ	τ	ɔ	2	7	Z
i	ii	1	1:	y	ÿ	js	js'	h	tf	ts	tʃ
ɛ	ɔ	ɔ	o	m	o	J	J	[w]	o	oo	Q
s	z	t	u	w:	ü	ʃ	ʒ	[x]	o	o:	ö
l	t	[3]	[T]	h	y	h	τ	L	ç	1	
χ	g	[H]	[F]	h	m	n	w	r	l	j	

Լեզուան ճյուղ. լեզգերեն

Անզեներ այժմ արևելակովկասյան հաջորդ՝ Եզզյան ճյուղին:

Լեզգան լեզուներն առավելանուր են բավականին բարդ բաղաձայնութեավ, որի բազմաթիվ միավորներ հաճախ հակադրում են ըստ շրթանակացման, ընկանայացման և ուժվածության հաստ կանչելիութեան:

Հաջորդ Եշին պատկերված է լեզգերենի բաղադայիսակարգը, որի մուգ Վանդակներում Ներկայացված են բարքարային այն հետևողականությունը, որոնք բացակայում են գրական լեզգերենում:

Նշենք, որ լեզգերենն ունի բազմաթիվ բարբառներ, որոնք կյուրելի բարբարի գյունելի խոսվածի վրա հիմնված գրական տարրերակից երեւն լուրջ տարրերություններ են արձանագրում, հատկապես բաղադայնություն:

Lettqqtptlu

Լեզգերեսում բաղածայերի ուժգնացումը, ինչպես Նշվեց արևելյան կովկասյան լեզուների Սերկայացման բաժնում, ուղեկցված է համաժամանական շլյաքալմակ: Այս համաժամանքը որոշ հերթ նաև սեր արտացոյթ է Են որպես բաղածայերի քառասութիւնն ահայացություն՝ ճայիտ-շներ-շնագործ-արտակարգիւն, ինչև այդ բան է հիշու լ: Իրավանում որոր նշեց պայթականները և կիսաշխականների ունեն ուժգնի հեշտակիցներ, որոնք ներկայացնում ենք տառանշանի կրկնակամակը (ՂՂ, ՕՇ և այլն):

Զայսավորմերի համակարգը պարզ է՝ հանդիպում են միայն ա, ա՛, է, է՛, ի, ի՛, և և՛ սիլուններոց։ Գրավում լեզքերնեւու բառակարում է օ հնչունը, որը հանդիպում է միայն փոխառություններում։ Գրական տարրեւուն մեջ եւ կ ձանձնավորներոց երթեւուն ներկայացվում են իրու թերեւ ըմբանալանցած ա՞ և ա՛։

Լեզգերեսի այբուբեն

Լեզուան ճյուղ. թարասարաներեն

Թարասարաներեկի՝ լեզվային ճյուղի տարածվածությամբ երկրորդ լեզվի բաղադայնակազմը վերջնականորեն ճշգրտված է, սակայն հիմնական գծերում գրեթե չի տարերպւում լեզգերենից:

Լեզվի հևական հետաքրքիր առանձնահատկություններից է շրթանասան բուկապարայինների (լու, չու, էջու, էջու, էջու) առանձնաշրթանային (dentolabial) արտասանությունը. հիմք դուց է տախս, որ շրթանացման ընթացքում ստորին ատամաշաղը հավում է վերին շրթունքին:

Ի տարբերություն քաջածայնական զարգացած համակարգի, թարասարամներին ծայլավորակազմը համեմատաբար պարզ է: Լեզվում աւելի նույն պարզ ա, Յ, Ե, Ը, Թ, Ո անվանվություն, որոնցից և ս և հյոյնները գրականության մեջ Ազարադրվում են իրեն և և անվանվությունը գլուխանացած հնագիտություն: Աչքին լեզեր-ռենտում, թարասարամներնեւմ և բազմայաւմ է օ հյոյնը:

Աղբյեցաներէնից կատարված փոխառություններում պատահում է օ (յ) հելքումը, որը, ինչպես և որոշ բարբառներում հանդիպող երկար ձայնավորները, լումի առանձին հեշտանական իմաստ, ուստիև չի ներառվում առաջարկվող այլուրէնի կազմ:

Բոլոր շեշտ պայթականները, կիսաշփականներն ու շփականներն իրենց համարտաբերումների հետ միասին ունեն ուժգին հեղակիցներ, որոնք զի են առևկում տառանշանի կրկնական օգնությամբ (ՄՌ, ԵՅ և այլն):

Թարասարաներենի այրութենս, այսպիսով, ծեռք է բերում հետևյալ հեղթականոց:

Թաքսապակետի պարբե

U	U	R	P	C	Y	T	G	Y	4	4	4	A	q	q	q
a	æ-a ^v	p	b	p'	j	d	r'	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^{vw}		
C	4	4	4	4	4	4	4	+	h	†	†	†	†	†	ñ
e	q	g	q'	g ^w	q ^w	q ^{vw}	?	i	ls	dz	ls'	tʃ	dʒ		
Z	ð	ɔ	ð	ø	ɸ	z	ð	ø	ŋ	ʃ	ʃ	ʃ ^w	ð	ð ^w	h
tʃ	tʃ ^w	dʒ ^w	tʃ ^{vw}	ø-e-u ^v	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ʒ ^w	ʒ ^{vw}	x		
þ	l	t	b	þ	z	T	h	y	θ	L	ð	1			
v	v	k	v'	k ^w	u	ç	h	m	n	w-v	r	l			

ლეզაյან ბյուტ. იუსტიციურების և ბაխოლერების

Լեզգան խմբի մյուս լեզուներն ունեն լեզգերենին և թարա-սարահաներենին մոտ հիշակազմ, ուստի կարող են ներկայացնել այս երկու ապրավելեներով։ Որո՞ց լեզուներ, հիշակա աղդութերեն, ծախսերեն և բրոքերեն, տարրերվուն են գերազանցապատճանակութեանը։ Միշրեն որդիշերող հիշատա, օդինակա, լեզգակային շարունակ զնականանացած բաղաձայներով առաջ ուղարկենքն, եղումն այդի են ընկնում ավելի հարուստ հիշակազմով։

Οηρώου ορήσινακ^α Στερλικωμασόντες πεποιηθείση αγροτερέσση μηριωματικάν και υρισνωματικάν ρωτρωαντερή την γρούπανακαν ήημερον:

Օութութերենի այբուբեն

U	U	U	R	P	C	Y	T	Y	Q	Y	Q	A	Q		
a	a ^v	æ	p	b	p'	j	d	t'	l ^w	k	g	k'	k ^w	g ^w	
A	C	E	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	
k ^w	e	e ^v	q	G	q'	q ^w	G ^w	q ^w	q ^v	o ^v	q ^v	q ^w	o ^w	q ^{v,w}	
ø	t	r	p	T	T	Φ	Φ	T	N	Z	D	X	Z		
?	?	i	y	is	dz	is'	ls ^w	ls ^w	ij	dʒ	ɪʃ	ɪʃ ^w	dʒ ^w	ɪʃ ^{v,w}	
I	L	[Φ]	ɔ	ð	ð	ŋ	ŋ	J	d	ʃ	ʃ	[O]	ʃ		
i	f	[f]	s	s ^w	z	u	u ^v	ʃ	f ^w	x	y	x ^w	[o]	x	
b	b	b	T	E	θ	θ	θ	h	Y	θ	θ	L	θ		
k	k ^w	k ^w	χ ^v	k ^v	χ ^w	k ^w	χ ^w	h	h	m	n	w	r	l	j

Ինչպես Նշվել է առաջին մասի §3-ում, տվյալ թեմատիկային առաջնային գրականության գերազակաց մասի հեղուսական վերո - ծովունքների մեջուդապատճեն մասնակության պատճառով առակա լուսաբանական վեցուների հաջողակ ստեղծված այրութենակը կարող էն պարունակել որոյ անճշտություններ կամ է ոչ լրիկ արտաքարե ենակ հետաքանից:

Այս առօտմով ռութովերենի վերոբերյալ այրութենը ևս բացառություն է, քանի որ տվյալ լեզվի հնյունաբանության մէկնարանում ադրյուրներում գգայիշորեն տարրերվում է: Զիտրանայով ադրյուրների վերուծության մէջ՝ չշնոր, որ լեզվի մասին ակնարկներում ըրեմ հիշատակվում են բայխացած *t^h*, *s^h*, *l^h*, *g^h*, *k^h*, *k^h*, *x^h* բաղաձայներ, որոնք եռայժմ համանաբար դիրքային են, ուստի ռութովերենի մևայց բարբառների մի շարք (*z^w*, *ʒ^w*, *t^w*, *t^w*, *k^w*, *g^w*, *g^w*, *o*, *ə*) հնյունների հետ մէկտեղ ներկա այրութենը չեն ներառվում:

Դաճախ այս կամ այն լեզվի համարտաբերվող բայխացայները կամ առհասարկ բացակայում են հնյուննային այդուսակներով, կամ դիմումայի չեն ներկայացվում: Այսպէս, որոշ լեզուների դեպքում երեսն հնարավոր չեն պարզ շրջանախացած, ըմպանայնացած կամ ուժգին բայխացայների ողջ կազմը, ինչի պատճառով արտասանական տվյալ տարրերակվերը չեն ներառվել կանոնական այրութեններում:

Ընդհանուր առմամբ, բայխացաման խնդիրն արևելակովկասայան լեզուների որոշ նկարագրություններում ամենավիճելին է, ուստի միևնույն տվյալ համարտաբերման հետառական կարգավիճակի վերջնական հստակեցումը դրա գրաֆիկական ներկայացման համար կգերադանեն 1 նշանի կցագործը: Այն դեպքում, սակայն, եթե արդյունի հավաստիթյունը կասկածենք յի հարոցում, բայխացամակ բայխացայները կարող են ներմուծվել կամ նական այրութեն: Ենթա այսպիսին է ծախուրերենի դեպքը, որի՝ Ծովցեհ³⁶ կորլից տրված հնյուննաբանական նկարագրությունը կասկածենք յի հարոցում: Ըստ այդ նկարագրության՝ բայխացայնական ստումկ ծախուրերենը բայխականի մոտ է լեզգերենին, սակայն պարունակում է ավելի մեծ թվով ըմբանայնացած լեզվակայիններ: Ծախուրերենի ծախսալորենը իրենց հերթին և հակադրվում են ըստ ըմբանայնացման և շրջանայնացման:

Կուած հնյուննաբանության հետագա մանրանամեջցման՝ ստորև ներկայացնում ենք ծախուրերենի այրութենը:

³⁶ Wolfgang Schulze, *Tsakhar*, Lincom Europa, München, 1997.

Ծախուրերենի այրութեն

Ա	Ա	Ա	Ր	ՐՐ	Բ	Ը	Շ	ՇՇ	Դ	Շ	Ջ	ՇՇ
ա	ա ^g	æ	ր	ր:	բ	ր'	ի	ի:	դ	ր'	յ	դ'
Գ	Գ	Գ	ԿԿ	Կ	Կ	Կ	Է	Ե	Կ	ԿԿ	Կ	ԿԿ
ց	յ	կ	կ:	գ	կ'	գ"	է	է:	զ	գ:	ց	ց
Կ	Կ	Կ	Վ	Վ	Վ	Վ	Ւ	Ւ	Ւ	Վ	Վ	Վ
զ	զ	զ	զ"	զ'	զ'	զ"	յ	յ:	յ	յ:	յ:	յ:
Շ	Շ	Շ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Փ	Փ	ՇՇ	Շ	Շ	Շ
յ	յ	յ	ճ	ճ	ճ	ճ	փ	փ	շշ	շ	շ	շ
Ջ	Ջ	Ջ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
յ	յ	յ	ճ	ճ	ճ	ճ	շ	շ:	շ:	շ:	շ:	շ:
Հ	Հ	Հ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Օ	Օ	Լ	Լ	Ե	Ե
յ	յ:	յ:	ճ	ճ:	ճ:	ճ:	օ	օ:	լ	լ:	ե	ե:
Շ	Շ	Շ	Վ	Վ	Վ	Վ	Շ	Շ	Շ	Վ	Վ	Վ
չ	չ	չ	վ	վ	վ	վ	շ	շ	շ	վ:	վ:	վ:

Լեզգան ծոյն աղուկերեն

Գրականության մէջ արևելակովկասյան մի շարք լեզուների հնյուննակազմերի ամսությունների մասին ասված յուղաբանությունը միտք կարելի է կրկնել նաև աղուկերենի դեպքում, քանի որ, բացառությամբ մի քանի նկարագրությունների³⁷, մասամբ բավականին ամենունողական են և անվստահելի:

Ասվածը հիմնականում վերաբերում է այսպես կոչված «հագաային» բայխացայներին: Այս եղիք ներքո հաճախ միանգամայն սիսականորեն միավորվում են բազմաթիվ լեզուների ըմբանա - յին, մակվոկորդային և կոկորդային հնյունները, իսկ երեմն, թյուրիմացարար, նաև ըմբանայնացած լեզվակայինները, ինչի

³⁷ A. K. Կիբրիկ, C. V. Կոձասօվ. *Сопоставительное изучение дагестанских языков: Глагол.* М., 1988; A. K. Կիբրիկ, C. V. Կոձասօվ. *Сопоставительное изучение дагестанских языков: Имя, фонетика.* М., 1990.

հետևանքով այդօրինակ արբուրներում հաճախ հարավոր չի լինում ճշգրիտ զանազանեւ ներկայացնող բաղաձաները:

Արևատայինների (ըմպանային և մակուկորդային) և բուն կոկորդայինների կազմվածքների են արդյունքների որոշ բարբառներ, բայսի որ դրանցում իմաստագատ են ինչպես ըմպանային, այնպէս էլ մակուկորդային պայտականներու ու շիֆականները. ինչը «հագագայինների» ընդհանուր թիվն այս լեզվում հասցնում է կոկվայան բոլոր լեզուների շարունակական լուցահիջ՝ 7-ի (ի. Տ, Ա, Բ, Շ, հ). Տառապահներում մեծ մասում, սակայն, ըլպանային և մակուկորդային շփականները չեն տարբերակվում, և որոշ այս բազմազանությունը ընդհանրապես չի արտացոլվում:

Մենք, այսումնայինք, կիրործներ ներառեց այս հնյուններն առաջարկող նոր այրութենում այս լեզվի համար հառուկ տարձևով հավեաշանների օգնությամբ: Նկատներ, որ արևելակոկվայան ընդհանրացված նշանակագործ հաշվի եր առնելու արմատային հնյունների միայն մակուկորդային տեսակը բայի որ ըմպանային արտասանությամբ բաղաձայներ տվյալ լեզվամտահրուտ, աղուկերնեից բացի, չեն հանդիպում:

Մսացյալու աղուկերնեն ունի թարբասարաններնեին և լեզգերնեին բազմականին մոտ հնյուննեակազմ: Զայնակիրների համարգը բազմականին պարզ է. առկա է 4 պարզ (Ա, Ե, Ի, Ա) և 2 համարտաբրդովու (Ք-Ց, Յ-Ա) ձայնակոր:

Ծրբայանացման հնյուննեական կարգավիճակի՝ իմաստագատության հարց միևնէ վերց ին հստակեցված, ուստի դա մենք չենք ընսարկի: Բառապամետում համիկում են ինչպես կապաճային (Տ՛), Ետկապճային (Ե՛Վ, Ժ՛Վ, Ե՛Ր, Ջ՛Վ, Ջ՛Ր, Ց՛Վ, Ց՛Ր), Վերադային (Կ՛Վ, Ց՛Ր, Կ՛Ր) և լեզվակային (Պ՝, Պ՛Վ, Պ՝Վ, Պ՛Ր, Բ՛Վ, Բ՛Ր, Ա՛Վ, Ա՛Ր), այնպէս է մակուկորդային (Ք՛Վ) շրթնայացած հնյուններ. այրութենում, սակայն, ներառված են միայն նրանք, որոնց հնյաբանական կարգավիճակը կապաճաներ չի հարցուում: Մսացյալ կարեի է արտահայտել կամ համապատասխան բոլորակ տառերի միջոցով, կամ երկշրթնային նայի Դ շաբանի կցագորմամբ:

Բացի հ, Ա, Բ, Շ հնյուններից, աղուկերնեի մսացյալ բոլոր

շնէեր բաղաձայններն ունեն ուժգին հնչակիցներ. դրանք գոյում պատկերվում են ապար Նշանի կրկնակմամբ: Որոշ բարբառներում հանդիպում են նաև բայսացած համարտաբերումներ, որուք անդրամշտուուրը նեաբրում կարելի է գրի առնել բայսին նայի Դ շաբանի կցմամբ:

Ստորև ներկայացնում ենք աղուկերնեի այրութենը:

Աղուկերնեի այրութեն

Ս	Ա	Ր	Բ	Ը	Ղ	Շ	Չ	Կ	Կ	Կ	Կ
a	æ-a ^v	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'	
Ը	Կ	Կ	Վ	Վ	Ձ	Ձ	Չ	Ի	Ծ	Ծ	Ծ
e	զ	զ'	զ''	զ'''	?	?	i	y-u ^v	յս	ձզ	
Շ	Շ	Շ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Փ	Ն	Ն	Ն
jš'	tʃ	dʒ	tʃ'	tʃ''	dʒ''	tʃ'''	f	s	z	ս	
Ջ	Ջ	Ջ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Շ	Շ	Շ	Շ
չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ	չ
Ճ	Ճ	Ճ	հ	Կ	Ճ	Ճ	Ճ	Լ	Ծ	Ծ	Ծ
՞	հ	՞	հ	մ	ն	վ	ւ	լ	յ	յ	յ

Լեզգան ճուղ. քոզժերն և բուղուխերնեն

Լեզգան լեզվաճյուղում պարզագույն հնյուննեին կազմ ունի բուղուխերնեն, որով խոսում են Անդրեշանի Բուղուխս, Դելի-Թայս, Երայուկ և մի բայսի այլ գյուղերներ: Կրողների լեզվամուր թվաբանակը վերջին տարիների տվյալների համաձայն կտրուկ նվազել է՝ համերու 200 մարդու:

Այս լեզվի բաղաձայներում բացակայում են համարտաբերումների բոլոր տեսակները, իսկ հնյուննեական կազմը հասցված է նվազագույն: Զայնակրային համակարգը թիւ ավելի հարուստ է՝ կամ 9 ձայնակոր (Ա, Ե, Օ, Ի, Շ, Յ, Ա), որուք զորկ են երանակ վորումներից: Ստորև ներկայացված է բուղուխերնեի այրութենը:

Բուդութերենի այրուբեն

U	Ա	Ր	Բ	Ը	Ղ	Դ	Շ	Կ	Կ	Կ	Ը
a	æ	p	b	p'	ʃ	d	f'	k	g	k'	e
θ	Կ	Կ	Կ	թ	+	հ	թ	Դ	Դ	Դ	Ը
œ	q	o	q'	?	?	i	y	ts	js'	tʃ	dʒ
Շ	I	Խ	Փ	Ն	Ծ	Ո	Ջ	Ջ	Ճ	Ժ	Օ
լ	i	ɛ	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	ɣ	o
Շ	Ե	Յ	Տ	Ւ	Կ	Բ	Ւ	L	Ը	Ը	Ի
X	Է	Խ	Բ	Ի	Խ	Ա	Վ	Ր	Լ	Լ	Յ

Քրօքերենի հեղումաբանությունը շատ ավելի մոտ է լեզգերենին, թարախանաւերենին և աղուերենին հնդկան բաղադայանին, այսպես էլ ճայնափրների իմաստով: Լեզուն բաժանվում է մի բակի բարբառների՝ ուսև քրօքերենի, եղողութերենի, հափութերենի, ցերերենի և էլեհերենի, որութեք, զգայինորեն տարերեվելով իմաստն հեղումայութեն, այսպես էլ թերականությամբ, երբեմն անզամ համարվում են առանձին լեզուներ:

Քրօքերենի այրուբենը ունի հետևյալ տեսքը:

Քրօքերենի այրուբեն

Ս	Ո	Ր	Բ	Ը	Ղ	Դ	Շ	Կ	Կ	Կ	Ը
a	æ	p	p'	b	p'	ʃ	β	d	f'	k	k'
Ը	Թ	Կ	Կ	Կ	Կ	+	Հ	Թ	Դ	Դ	Ը
ε	œ	q	o	q'	qʷ	oʷ	qʷʷ	?	i	y	js
Դ	Շ	Ձ	Ձ	Լ	Փ	Ն	Ծ	Ո	Ջ	Ջ	Ժ
լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ	լ
Օ	Ս	Ե	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Ֆ	Լ	Ը	Ի
օ	χ	բ	Յ	հ	մ	ն	վ~ն	ր	լ	յ	յ

Լեզգան ճյուղ. արշերեն

Ու միայն լեզգան, այլև արևելակովկասյան բոլոր լեզուների անձնվում հեցունային հարստությամբ բացարիկ է շարադրակում բազմից հիշատակված արշերենը, որի այրուբենի ներկայացմամբ էլ կավարտենք լեզգան լեզուների նկարագրությունը:

Հաջորդ էջին ներկայացված է արշերենի հեցունային այլուսկը, որի մուգ աստվածերու թրված են արշերենի նախավերաբային կողայինները, որոնց նշանակումները պատճենաւմ են բազմին համակարգում կապային կողայինների համար ներմուծված տառաշանմանները, քանի որ վերջիններս արշերենում գոյություն չունեն:

Սուրու թերվում է լեզգի ծավալորային համակարգը, որից կարելի է տեսնել, որ արշերենում դրանք երանքավորվում են ըստ ըմպանայնացման և տոնի: Վերջինս իր հերթին հակադրվում է ըստ երկարության և ըմպանայնացման:

	Դիմանեն		Անմարդաբանական				Ետքի կորացած			
	պատճ	պատճ տոնի	պատճ	պատճ տոնի	պատճ	պատճ տոնի	պատճ	պատճ տոնի	պատճ	պատճ տոնի
V	V ¹	Վ	V ²	Վ	V ³	Վ	V ⁴	Վ	V ⁵	Վ
Փակ		+ ¹		x ² + ³						+ ⁴
Արդիս	Ը	+ ⁵	Ը	x ² + ³					Ը	x ² + ³
Բազ						+ ⁴		x ² + ³		

Բանի որ մակուլորդային ծայնեղ շփականն արշերենում չի հանդիպում, որա Տ տառանշանը մենք ապահով կամացին հեցունային արժեքից գուրկը կերպով կկցենք ծայնափրներին դրանց ըմպանայնացման (+¹) արտահայտելու համար՝ միաժամանակ, եթե դա չի արդեվլում ածանցման կամուներով, հյուսելով այն տառերին և ծառափորելով կապգրություններ:

Արշերենի այրուելական հերթակարգն այսպիսով ստանում է ստորև թերվող տեսքը, որում Երանքաված են լեզգի բաղադայանին և ճայնափրների բոլոր համարտաբերությունները. ինչպես նաև ճայնափրների ըմպանայնացման գրառման Տ հավելանշանը:

Արշերթիկ այրութեն

Հակերեն առանձնակ

Լավերեն արևելակովկասյան լեզվայնտառակիր առանձին ճյուղ է և ապարերենի, լեզգերենի ու դարգերենի հետ միասին Դաշտանի առավել տարածված լեզուներից է: Ունի գրական տարբերակ՝ ծևափորված կումուխյան բարբառի հիման վրա:

Հակերենում շրջևայնացումը բաղածայների երանգավորման էսկան համականչ է, ինչ հետևանքով բավականին հազվադեպ է և հանդիպման ու ուժությունը բարձրանալուում:

Սուրու թերվող հնյունական այրուակում ցույց էն տրված լակերենի բաղածայներու Միխազուլի վակականերու ներկա յացման էն կապահային այս հսյունների շրջևայնացած տարրերակները, որոնց առկայության մասին ադրյունները հակասական տեղենություններ են պարունակած: Աչքէ, ներկա մոտեցմանը դորակ ներառված են լճզի այրուենում:

Հակերեն

ՀԱԿ ՔԱՆ	ՀՐԱՄԱՆ	ԿԱԿԲԱԴԻՆ		ԵՎԱԿԱԴԻՆ		ՔԵՐԱ ՊԱՐԺԻ	ԵՎԱԿԱ ԿԱՐԺԻ	ՔԵՐԱ ՊԱՐԺԻ	ԵՎԱԿԱ ԿԱՐԺԻ	ԱՆԴՐԱ ՊԱՐԺԻ	ԱՆԴՐԱ ՊԱՐԺԻ
		C	C ^w	ԿՐՈՎ ԻՆ	ԿՐՈՎ ԻՆ						
		C	C ^w								
ՃԵՐԵ	Ր	Ղ				Վ	Վ	Կ	Կ		+
ՃԱՋԱՇԵ	Բ	Դ				Վ	Վ				
ԱՐԱ	Ը	Ղ				Վ	Վ	Կ	Կ		
ՃԵՐԵ	Տ	Տ		Ր	Ճ						
ԱՐԱ	Տ	Տ		Հ	Ճ						
ՃԵՐԵ	Զ	Զ		Ջ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
ՃԱՋԱՇԵ	Ծ	Ծ		Ճ	Ճ			Ե	Ե		
ՇԵՋԱԲԻ	Ջ	Բ									
ՆԱ	Ւ		Ծ		Լ						
ԹՐԹՈՒՆ	Լ										

Բացառությամբ կոկորդային և մակոկորդային շարերի, ուր շնչել պայմանակաները, կիսաշփականները և շփականները, իրենց պարզ և շրջևայնացած տարրերակներու համեմք, ուսե՞ն ուժգին տեսաներ, որոնք պատկերվում են նշանի կրկնակմաբ:

Հակերենի ծայսավորային կազմը ներկայանում է 3 պարզ (ա, ի, ս), 3 ըմպանայնացած (ա-ա^w, ս^w, թ-օ^w) և 3 երկար (ա:, ի:, ս:)

հևյուններով, որոնցից վերջիններն արդի ոռւսառատ այրութելների ուղղագրությամբ չեն զանազանվում: Որո՞ն բարբառներում հանդիպում են նաև և ու օ ձայնավորները:

Հակերենի այրուենը, առանց երկար ծայսավորների և ուժգին բաղածայների, ունի հետևյալ հերթակարգը:

Հակերենի այրութեն

Ս	Ա	Ր	Բ	Ը	Դ	Ղ	Շ	Չ	Կ	Գ	Կ
a	o-a ^w	p	b	p'	d	q	f	k	g	k'	
գ	գ	գ	[C]	Կ	Կ	զ	զ	+	հ	ս	
k ^w	g ^w	k ^w	[e]	q	q'	q ^w	q ^w	?	i	y-u ^w	
Դ	Ք	Փ	Փ	Շ	Շ	Ճ	Ճ	Ձ	Ձ	Շ	Շ
js	js'	js ^w	js ^w	լ՛	լ՛	լ՛ ^w	լ՛ ^w	օ-օ ^w	s	z	
Ծ	Ո	Ո	Ջ	Ջ	Ջ	Ժ	Ժ	Ժ	[Օ]	Ն	
z ^w	u	ս ^w	յ	չ	չ	չ ^w	չ ^w	x	x ^w	[օ]	չ
Ե	Ե	Ե	Ց	Ց	Ց	Ւ	Ւ	Լ	Լ	Ծ	Ծ
ե	շ	շ ^w	հ	հ	մ	ն	ո	ր	լ	j	

Դարգան բարբառախումք. դարգերեն

Դարգան բարբառախումքի լեզուներն ավանդաբար համար վում են մեկ լճզի բարբառներ, մինչեւ իրականում դրանք թվով ավելի քան 15 միմանցից հետու. և հաճախ փիխադարձաբար ան հասկանայի առանձին լեզուներ են, որոնցից շատերը դեռևս գիտականություններուն կազմակերպված են և այլ լեզուների, դարգերենի հյուսիսկովկայան այլ լեզուների, դարգան բարբառների հնյունարամներունց բավականին պարզ է: Դարգերենի գրական տարրերակում բացակայում են շրջևայնացած, ըմպանայնացած և ուժգին բաղածայները: Յարկ է նշել, սակայն, որ դարգան մի շաբթ ենթալեզուներում և խոս-

թականություններում հյուսիսարամներունց բավականին պարզ է: Դարգերենի գրական տարրերակում բացակայում են շրջևայնացած, ըմպանայնացած և ուժգին բաղածայները: Յարկ է նշել, սակայն, որ դարգան մի շաբթ ենթալեզուներում և խոս-

Վածքներում (ծուդախարյան, հոլոքեյան, խայդայան և այլն) երբեմն հանդիպում են շրթայինացած և ուժգին հնուններ:

Սուրու թերվում է հյուսիսային բարբառախմբի արուշայի հյուսվածքի հիման վրա ձևակորպած գրական դարգերենի բաղաձայնական այրուսակը:

Դարգերեն

Տեղ	Երբեմ - այն	Կապճառին		Ետ - կապ - մասն օճախին		Վերա - րային	Եզր - պականին		Մակ - կուրու - դային	Կույր - դային
Առաջամաս	շնչել	Ծ	Պ			Վ	Կ		Ֆ	
Կիրապահամաս	ծավան		Դ							
Կիրապահամաս	ծավան		Դ							
Կիրապահամաս	արու	Ը	Ղ			Վ	Կ			
Վերականգնում	շնչել	Ծ	Պ	Շ						
Վերականգնում	ծավան	Ծ	Պ	Շ						
Վերականգնում	արու	Ը	Ղ	Շ						
Վերականգնում	շնչել	Փ	Չ	Ջ	Ծ	Ճ				
Վերականգնում	ծավան	Ծ	Պ	Ջ	Ծ	Ճ				
Վերականգնում	արու	Ծ	Պ	Շ	Ճ	Ճ				
Ռուսական	Ռուսական	Ծ	Պ	Շ	Ճ	Ճ				
Նայ	Ի	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը				
Թրթուռ		Լ								

Դարգերենի լեզվակային շարքի փակվածքի բաղաձայների արտասանվողան մասին արդյուների ներկայացած տվյալները տարամիտում են: Ալեքսեյի համաձայն, դրանք կիսաշփականներ են (զշ, օ՛շ, օ՛շ), հոկ ըստ TITUS-ի և այսուհետ թերվող գրականության՝ պայմանական (զ, օ՛, օ՛), որպիսին և պատկերված են:

Տառաձերի վերջնական ընտրությունը կարելի է կատարել հաղոյ հստակեցման առաջապայման՝ առայժմ ներկայացնելով ւ նայեզվային կիսաշփականները պայմանականներից ամջատ և վերջններից տարբերվող նշանախմբով:

Որոշ կասկածներ է հարուցում նաև մակվուրդային ծայներ՝ պայթականի առկայության փաստը, բայց որ գրականության մեջ մակվուրդային և կոլորդային շարքերը միավորված են ընդհանրական «հազարայիններ» եզրույթի ներքեւ: Գոյություն ունեն լեզվի ակնարկներ, որոնցում համատեղված են մակվուրդային և լեզվակային շարքերը՝ այս անգամ որպես ըմպանայիններ և այլն: Ինչևէ, այս հեցունի արտահայտման համար այրութել է ներառվել առաջին տառաշշում՝ թ:

Գրական դարգերենին ծայնավորային կազմը լեզվի մշակման ընթացքում զգայիրություն պարգեցվել է: Այժմ դրանում առկա է 4 պարզ (ա, շ, ի, Ա) և մեկ ըմպանայինացած (Ձ~Ձ') ծայնավոր: Դակադրությունն ըստ տևողության գրական լեզվում բացակայում է, սակայն որոշ ենթայեցուելուր ըմպանայինացաման ավելի լայն ընդունված հետո մենտոր այս երերմն ևս առկա է:

Գրական դարգերենին այրեթենական հերթակարգն, այսպիսով, ծեռք է թրում հետևյալ տեսքը: Դրանում ներառված են նաև մի շարք բարբառներում հանդիպող օ հեցունից, որն անհրաժեշտ է նաև օտարակեցու փոխառություններում այս հեցունի ջզիրիտ արտահայտման համար: Ենթականությունից գրառության համար ցանկության դեպքում կարելի է օգտվել ընդհանրական այրութելի ընծեռած հնարավորություններից:

Դարգերենի այրութելի

Ս	Ա	Ր	Ը	Ծ	Շ	Դ	Ղ	Շ	Կ	Կ	Կ	Ը
ա	ա~ա'	բ	բ'	ի	ի	ֆ	կ	գ	կ'	բ	բ'	բ
Կ	Կ	Կ	Ք	Ք	Ի	Ի	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Ի
զ	օ	օ	՞	՞	?	?	ի	յ	յ	յ	յ	ձ
Շ	Փ	Հ	Ծ	Ո	Ջ	Ջ	Ծ	Մ	Ժ	[Օ]		
յ՛	ֆ	ս	զ	ս	յ	յ	չ	չ	չ	չ	չ	յ [օ]
Ե	Ե	Ի	Կ	Ր	Ի	Լ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ի
Է	Է	Ի	Կ	Ր	Ի	Լ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ի

Նախյան ճյուղ. *stjututepetli*

Անդրադասները վերջապես ցցնելերենին, որը իշխան ասկեց, արևելակովկասյան էջուներում առավելագույն թվով ձայնալորեն է պարունակում. որում երանեակորոշւմ են դրայս կարճ, երկար և ուժացին (մերին իր հերթին կարճ և երկար):

Չեղեներնի ճայսավորների համակարգը համարտաբերում-ների առանձնահատությունների հետ մեջներ օրովաճ է սպառու:

	Ղմամին պարզ			Ղմամին կորպարզ			Կենսորում և մամակ, Եսուն					
	կարճ	եղանակ	կարճ	եղանակ	կարճ	եղանակ	կարճ	եղանակ	կարճ			
Փակ	ի	i	է	i:	ի	y	է	y:	լ	ս	՛լ-	ս:
Միջին:	Ֆ	je	Է	ie	Ֆ	սթ	Է	yø	Ո	wo	Օ	սօ
	Ը	ɛ	Ծ	ɛ:	Ը	թ	Ծ	ə:	Օ	ø	Ծ	օ:
Բաց	Ա	æ	Ա	æ:					Ա	ə	Ա	ա:

Ինչպատճեն տեսնում ենք, որոյ դեպքերում երկար ճայանապիտերի գրառման նպատակով կիրառվել են ոչ-տիպական տառածցաներ (Օ, Ծ), ինը՝ հիարկ, որոշակի նախանձ է տառածցանմական ընդունված սկզբունքներից, որոնց շրջանակներում, սակայն, ոժվար եր գոտի ավելի հարմար հևանագեր ճայանապիտերի նման ծավալուն կազմի գրառման համար:

Ելեւով գրի պարզության և կատառապմերից՝ ուսացածը արդարությունը համար չի ներուժվում առաջնի կամասավոր շաբաներ, այլ պաշտոն կերպով կիրարվում է չեղեներենու առանձին ջանակիցը և հայունի և տառաշախամբ, որը ուսացածամ դաշտում ետևակցվում ճանապիտին:

Եթէներէնում հանդիպող 5 երկրաբառները (ej, ei, ey, ew, em) պատկերվում են ոչ թե առանձին կցագրերով, այլ այբուբենի համապատասխան տառեռով (e+i, e+i, e+y, o+w, e+u):

Լեզվի բաղադայնական կազմը համեմատաբար պարզ է: Ծրթնայացումը բացակայում է, սակայն շրթնային, կապճային և Ետնաաճային շառեցում համեմետում են ունականական համարակալու գործությունները:

արտաքրմամբ հնագիշեր՝ Խոսակիելով հավելյա Նշաններով գիր ծանրաբռնութից՝ Աման հնցուների արտահայտման նպատակով կվիրատենք. Ե ապահով Նշանը, քանի որ դրանով Նշվող է հեցունը և բացակայում է չենթերենում:

Լեզվում համույթում են որոշակի թվով ուժգին բաղաձայներ, որոնք արտասանվում են որպես կրկնական (եռկարագած): Եթե այս երանակի դրույթը ցցելներեսում համարակած ընույթ է կրում, մայսի թ: է: կ: գ: թ: ս: ուժգիններն են համույթում բարարականերում և, արտահայտվելով նշանի կրկնօրինակ, տվյալ այդուրեն չեն նետառություն:

Արևելակովկասյան լեզուների մեծամասնության պես շեշտենում և լուս է վարդապետներն առկա են միայն օտար փոխառություններում։ Տեղուականացն զիասպարտ տարրերությանը թթառուս բաղադայնեցնելու ձայներու և խոսք է հոգնելուների առկայությանը և ներկայացնելու ստորոտ ներկայացնող նոր այրությունը։

Qbjetnibisj wiponips

U	W	Y	U	ɔ:	ʊ:	F	C	ə	ɛ	ɔ	ɪ	ʊ	ʊ̄
a~ə	o:	e	æ	ə:	p	b	p'	j	d	t	v	ɛ̄	
q	4	4	c	ɛ	e	ø	ɔ	ç	ç	ø	ɛ	ø̄	
k	g	k'	ç	ɛ:	ø	ø:	q	ç'	q'	ø̄	ɛ̄	ø̄̄	
t	r	b	p	ɛ	f	ɛ	ɛ̄	ɛ̄	ɛ̄	ɛ̄	ɛ̄	ɛ̄̄	
?	i	it	y	y:	je	ie	ɥø	yø	yø	js	js	js̄	
ɸ	θ	tʃ	k	z	[ɸ]	[θ]	ɥ	ɥ	ɥ	ɔ	ɔ̄	ɔ̄̄	
dʒ	ts'	tʃ'	dʒ	tʃ'	[f]	[v]	s	z	z	o	ō	ō̄	
n	n	θ	J	J	ʃ	ʃ	o	o	o	t	t̄	t̄̄	
w:	wo	uo	ʃ	ʒ	x	ø	ø:	ø:	ø:	k	k̄	k̄̄	
h	y	ŋ	t	L	t̄	t̄	ç	ç	ç	T	T̄	T̄̄	
	m	n	w	r	r̄	r̄	l	l̄	l̄	ø̄	ø̄̄	ø̄̄̄	

Նախյան ճյուղ՝ հնգուշերեն

Նախյան մյուս լեզուն է ինգուշերենը, որն իր բաղաձայնակարգում նման լինելով իշենենին՝ տրամագծորեն տարրերվում է վերջինից ծայնապորներում:

Ինգուշերենի ծայնապորային համակարգը բաղկացած է 8 հնյուններից՝ ա, ա, է, ի, է, օ, ս, որոնց երկարացումն ուղեկցվում է «երկարադաշտացած» արտասանությամբ:

	Դիմացին		Կտևորնական		Ետին	
	կարծ	երեար	կարծ	երեար	կարծ	երեար
Փակ	ի	ի	է	իյ	լ	ի
Միջին	օ	ա	է	իէ	լ	ա
Բաց			ի-	էա	լ-	ա-

Ինգուշերենի այբբենական հերթակարգն, այսպիսով, ընդունում է հետևյալ տեսքը:

Ինգուշերենի այրութեն

Ա	Ա	Ա	Ա	Ր	Բ	Ը	Ը	Ղ	Ղ	Ղ
ա	ա:	օ	օ:	ր	բ	ը	ը:	գ	գ:	գ
Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Կ	Ը	Ը	Կ	Կ	Կ
ց	յ	ց'	կ	ց	կ'	չ	չ:	կ	կ:	կ
Ք	Ք	Ք	Ք	Ք	Չ	Ը	Ը	Չ	Չ	Չ
շ	շ	շ	շ	շ	չ	չ:	չ:	չ	չ:	չ
Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Ջ	Օ	Օ	Զ	Զ	Զ
չ	չ	չ	չ	չ	ջ	օ	օ	չ	չ	չ
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Լ	Ւ	Ւ	Ե	Ե	Ե
յ	յ	յ	յ	յ	ր	ւ	ւ	յ	յ	յ

Դաշտերվածում և և առ երկարածները վարդմաց են, այսինքն արտաքրեման ընթացքում շեշտն ընկնում է առաջին ծախալիրի վրա, իսկ եւ և առ երկարածները՝ վերջնմաց, որոցում շեշտվում է գոյզի վերջին անդամը: Նայունարանութեան դրամք գոտվում են ի՞ւ, ա՞ւ և ա՞ւ, ա՞ս տեսքու:

Լեզվում առկա են մի շարք այլ երկարածներ ևս (եյ, այ, այ, "օյ, աա, աաա"), որոնք բոլորը կարեի է արտահայտել համապատասխան ծայնավորենի և սաների գուգորդմամբ, այլ ոք առանձին նշաններով: Ինչպես նախում 4 երկարածների դեպքում, որոնք ծայնավորենի երկարացման ուրուցի հետևանը են:

Բաղաձայնական համակարգում բացակարգում է շղթանյացումը, սակայն առկա է 6 ուժին հնյուն (է, է՛, ս, լ, կ, զ, զ՛), որոնք, ինչպես միշտ, արտահայտվում են ևշանի կրկնակամք: Ներկայացված այբուբենում, սակայն, դրանք չեն ներառված:

Խինալդը առանձնական

Ավելակալվասայն լեզվւների այբուբենների ներկայացման ավարտին անդրադանամբ այս լեզվանուանիրի ամենաուրուսն ներկայացուցիչներից մեկին՝ խինալդըներին, որն Աղբերձակի հյուսիս-արևելքում՝ բարձրեռնային խինալդը գոտում ընակվող փորբառան՝ մոտ 2000 ներկայացուցիլ ունեցող մի եթոսի (հներանվանումը՝ բեթիթուրդորդ, բեթշ) լեզուն է:

Խինալդում համարվում էր, որ խինալդերենը պատկանում է լեզվային խմբին, և քօղօթերենի ու բուրդիների հետ միասին ընդգրկվում էր հարավային՝ շահեաղյան խմբում: Ներազայն այս սկսեց դիտարկվել որպես առանձնական՝ առանձին և ինքնուրուց ճյուղ արևելակովկասայն լեզուներում:

Խինալդերենը հնյունական առումով մոտ է իր անմիջական հարկանակությանը բօղօթերենին և բուրդիներին:

Բաղաձայնական համակարգը բաղադրություն չէ: Ընկանայնացումն ու շղթանյացումը բացակարգում են, իսկ «բաղաձայն + w» բոլոր միացություններում երկորոր բարարին ինկուպուն հնյուն է: Լեզվում առկա են շնէեների ուժին հնակիցներ:

Զայսավորային կազմը բավականին բազմազան է և հանդեւ է գալիս 6 պարզ (ա, ե, ի, ո, ս) և 3 շղթանացած (չ, օ, ց) հնյուններով: Եթզում կա նաև մի բախ երկարաց, որոնք կգրավվեն բաղադրիչ հնյունների տառաշանմանը գուգրողմամբ:

Տեղեկություններ կան իշխալըգերենում ծայնավորների ոլոքայնացման վերաբերյալ, ինչը տվյալրաբար առաջանում է փակ վասկերում Ետևալեզվային բաղաձայներից առաջ ծայնավորին հաջորդող ու նայի աղդեցության ներք: Չանչի որ տվյալ երանգավորումը հիմնականում դիրքային ընույթ ունի, այդիսից ծայնավորները կալունական այթությունում ներառված են:

Անհրաժշտության դեպքում, սակայն, կարելի է օգտվել ավար-անոյան լեզուներից ախվախերենի և կարտատերենի ոլոքայնացման ձայնավորների արտահայտման նշանային համակարգից:

Իշխալըգերենի այթութեան ներկայացված է ստորև:

Իշխալըգերենի այթութեան

Ա	Ա	Ր	Ռ	Բ	Բ	Ը	Ե	Շ	Դ	Դ	Կ
a	e	p	p̄	b	b̄	s̄	ɛ	ʃ̄	d̄	d̄	k̄
ԿԿ	Կ	Վ	Վ	Ը	Ը	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Կ
k̄	g	ḡ	ɛ	ə	ɸ̄	?̄	i	y	ts̄	ts̄	ks̄
Փ	Փ	Շ	Շ	Ճ	Ճ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Փ
ɸ̄	j̄s̄	t̄ʃ̄	t̄ʃ̄	d̄ʒ̄	t̄ʃ̄	kx̄	i	ɸx̄	ɸx̄	f̄	ɸ
Փ	Փ	Ծ	Ծ	Ջ	Ջ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Փ
v̄	s̄	z̄	z̄	ʃ̄	ʃ̄	ʒ̄	x̄	ȳ	ō	x̄	z̄
Ց	Ց	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ց
հ	է	հ	մ	ն	ն	ւ	ր	լ	լ	յ	ց

Տ5. Ալանաց (օսական) այթութեան

Գրի ող շարադրանքը ընթացքում շեշտելով կովկասյան լեզուների համար լինակատար հնյունային գրի անհրաժեշտությունը այսպիսի ենք համարում անդրադառնության առանձին այստեղեկին (կամ օւերենին), որը հանդերձ հնյունելով կազմակերպված լեզվացուանիքն (իսկ ավելի սորով՝ հնյունայնական լեզվախմբի հրանական ճուղի արևմտակութական ներախմբին), երկուուկես հագրայմակից այդից կենարուացած է Մեծ Կովկասի հրանական կողմանը և դարերի ընթացքում մեծ աղդեցություն է կրկ շրջակ լեզուներից՝ ծեռք բերելով կովկասյան լեզուներին ընորոյ բաղադայնական հնյակարությունը:

Այս լեզվի գիրը ևս, ստեղծված լինելով սլավոնական հենքի վրա, կրում է նոյն թերությունները ու անհամատեղի հյուրաժողությունները, որոնք մանրամասն թնարկեցին գրաբանությամբ և վիրկագույն աստվածածուներու մեջ մելքարանի:

Հետևելով այդ տրամադրանքի՝ օւերենի համար ևս կառուցել ենք այդպէս, որն իր նշանակարգությունը մոտ է կովկասյան երկու լեզվացուանիքների այթութեաններին: Միևնույն ժամանակ, օւերենը, գրեթե զրկույ լինելով երկորորդային արտաքրությունը և պարունակելով միայն մի բախ շրջանացած հնյուն, կարիք յունի անանցումներից այս ամբողջ համակարգի, որն այդքան ամենածագություն է հյուսվածկանայն լեզուների գրաբանման համար: Դաշին առնելով այս հանգամանքը՝ օւերենի այթութեանն տրվել է ավելի մեծ ներքին ազատություն ու բազմազանաւորում՝ մոտեցնելով այս հարավկասյան այթութեանների տիպին:

Դաշորոյ եզում առաջարկվող այթութեանի մեծասար և փորբատառ կշանելով միջոցով թբոված է օւերենի հնյունայնական նկարագրությունը: Անշուշտ, ցանկության դեպքում օւերենի գրաբանության համար ևս կարենի է կիրառել արևմտակամ արևելեալ-կովկասյան բավային համակարգից արտաձվագան մասնավոր այթութեան, սակայն տարբեր լեզվացուանիքների լեզուների համար անկախ այթութեանների ներմուծման գաղափարը մեծ ավելի գրավիչ է պատկերացել:

Quaternions

လျော့မှုမှာ ပုလဲ အခြေခံမှုတ်များ ဖြစ်ပါသည်။ ဒုက္ခ၊ နှင့် ရွှေမြစ်တို့၏ ပုလဲ အခြေခံမှုတ်များ ဖြစ်ပါသည်။

Ըսմի որ օտերեւը հեցունական իմաստով շատ ավելի մոտ է Ներկայի Հարավային Կովկաս թիվ 1 Եզրուներին հայերեւին և վաստերեւին, տարբերվելով Վերջիններից միայն շրթունքացած մի քանի քաղաքացիություն առկայությամբ, դրա տառանչանեւերի այրենական հերթակարգը սահմանել ենք հարավկոմիսային այրունների հետիքի վրա, որուք. իրենց հերթին, հանգստ են փրկության և հուսական գրային համակարգերի կաղապարներին: Սակայն եթե հայոց այրութենց հուսական թօնիքակում քացական հեցուներն զատ ենթայան միանություն է այրենական հաշորդականությանը, ապա կիրացականն իր հայեւնաւեր կցում է գերազանցապես այրութենի Վերջանամասին: Աղյուսից գիրն այս հմատությունը կրկնօրինակում է հայկական հերթակարգը՝ հավասարական տեղաբաշխությունը Վերջինում քացական ուրուս հեցուների ըստ փոխառված հաշորդականության:

Օսերենի այրութենի համար որպես հիմք է ընտրվել աղավանից և հայոց այրենակարգերի համադրությունը. շարվենով ըստ հայկական կարգի՝ օսերենի հայրենակարգը բացակա պարզ հնցունելու դասավորվում է աղավանից գրում որևան դիրքի համաձայն:

Արանաց այբուբեն

§6. Ուղիերենի «աղվանից» այբուբեն

Նյոթի շարադրանքը ցանկանում ենք ամփոփել արևելակովկասյան լեզուների լեզգան խմբի առանձնահատուկ մի լեզվի՝ ուղիերենի այրուբենի թնարկմամբ, որի խնդիրը գիտակաքար խուսափել ենք արծարծել այս նորուի լեզուները նկարագրելիս:

Ուղիերենը, որով այժմ խոսում է ընդամենը մոտ 8000 հոգի Աղբերեանի Նշ և Կարոպչեն (Արեկայում՝ Օղուց) ու Վասատանի Չինորիանի (Ասխիկի Օկոռմերի) գյուղերում, համարվում է Թուն Աղվանիքի տարածքի թնիկ լեզվի արդի վերջին ժառանգորդը՝ սինայական կրկնագիր մագաղաթի վերծանված լեզվի հետ ցուցաբերելով մի շառը ընդհանրություններ հնչանական այնպէս էլ թերական առօսմերով:

Յաշվի առևելով ուղիերենի ասորինակ բացարկի կարգավիճակը՝ այս լեզվի համար որպես պատմական եղակի ժառանգության նմուշ՝ կարելի է տառաջարկել աղվանից այրուբենի այս համուլածը, որը համբանում է ժամանակակից ուղիերենի հնյունական հյուրվացիք հետ: Կիրաւելի է, անշուշտ, նաև լեզգան լեզուների այրեթական կադապարու, ուստի երկու այրուբենները կներկայացնենք կողը կողը՝ վերջնական ընտրություն ըկատարելով դրանց միջև:

Յաջորդ Եղին Ներկայացվում է ուղիերենի հնյունական այրուսակը երկու՝ արևելակովկասյան և աղվանից այրուբեններով: Դրա մուգ վանդակներում աղվաներենի այս հնյուններն են, որոնք կրուզված են ժամանակակից ուղիերենում՝ Ի (d¹), Զ (t¹), Ծ (ts¹), Հ (dz¹), Ր (ts¹), Լ (n¹), Շ (ʃ¹), Ծ (ʃ¹), Ւ (w): Այս տառերի հնյունային առերենները թեականորեն են վերականգնվում անգամ աղվաներենում, քանի որ ծառանական համեմատությունների համար բավարար տվյալներ չկան:

Աղվաներենում վերականգնվում է նաև «քմայնացած» Ետկանաճայինների մի շարք, Ներկայացված համապատասխան տառաշանմերով՝ Ա (t²), Ը (d²), Խ (ʃ²), Ց (ʃ²), Ց (ʒ²), Ց (ʒ²). Որի ուղղակի համապատասխանությունն արդի ուղիերենի հնչակազմի հետ դժվար է վերջնականորեն ճշտված համարել, քանի որ գրակա-

Տառ	Երթականին	Կառավարման	Խոհանական			Բնակչություն	Առօսմարդն	Ըստամանի	Կուրուրություն
Ձև	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը	F / C			
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Անգամ	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Առօս.	Ծ	Վ	Շ	Չ	Ը				
Տառը	Ծ	Վ	Շ	Չ					

Նույթան մեջ ուղիերենի եռկապաճայինների տվյալ շարեր ադրբյուների մի մաս³⁸ Ազարագրում են որպես քմայացած, մյուսները (ՊԻՄՍ և այլոր թրեքաց գրականությունը³⁹) ուժին: Ինչու, արևելակալիկային քաջակին համակաղին Հայանաւելերի քայլավունից դրանց կարիքի է հասկացնել բրոյակ տառաձեկոց, քանի որ յոթհամասում ուղիերենում հայությունը է:

Արդի ուղիերեխի ճայապարհական համակարգը համեմատաբար պարզ է. առևա է 6 հիմնական ճայապարհ (ա, է, ի, օ, ս) իրենց ընթացականաց (ա¹, է¹, ի¹, օ¹, ս¹) և շրջապատճառ հնչակիցներով (չ, ք, յ). Զայտափակարգերու ուղիերեխի և աղյալատերեխի նախորդութեան աւելի քիչ ենք, քան բարձայաներում, քանի որ կրկնագիր մաղաղացու հանդիպում է միայն 7 պարզ հնչյուն՝ Չ (ա), Ս (ա), Ջ (է), Կ (ի), Օ (օ), ՕՌ (ս), Մ (յ):

Աղվաներենում բացակայում են և ա և ի կիրառմաները, որոնք ուղիերենում ցատ երևույթին առաջ են եկել թյուրբական լեզումերի ազդեցությամբ, սակայն առկա է և Նշանով Ներկայացված հեղություն, որը տառապարհվելում է որպես Երկար չ: Ճայակար կամ չ: Երկարաց: Ուղիերենի ցմանականացած ճայակարների շարքին աղվաներենում կըրած են համապատասխանել ճայեն ցմանային շահականի և տառաշանի և պարզ ճայակարների գուգորումները: Աղվաներենի Ս (ս) և ՄԴ (յ) ճայակարները ևս եւստարդում են որպես թե՛կ ունականապահ:

Ինչպես արդեն ասվել է, ուղիերձին համար Ներմուծելիք է Երկու այրութեա: Առաջին հյուսիսակովայան ընդհանրական այրութեանց հետևող կանոնավոր համակարգն է, Երկողորդ՝ արդի ուղիերձին հիշակազմին հարմարեցված աղյամից այրութեանց: Ընկարգեցնելով Երկու այրութեաներու միամասնա աւատ:

1. Արևելակովկասյան հիմք: Ուժիներենի բարածախակարգն ամբողջապես կարեն է արտահայտել արևելակովկասյան այրության խանամիկ հիմքով: Դրանով ուժինեացնեած են այս մաս-

³⁸ W. Schulze, *A Functional Grammar of (Id)*, 2005 (http://de-wschulze.de/FGI.htm).

³⁹ Панчидзе В. Н., Джейранишвили Е. Ф. Удинский язык / Языки народов СССР. М., 1967. Т. 4. Иберийско-кавказские языки.

Ների արտադղումն համար Ներմուծիլով են բոլորակ Նշաններ, իսկ քաղաքայի սերի զմականացումն արտահայտելու նպատակով՝ ածանցավոր: Երկարաբառները գրավում են տառակցումներով: Արդյունքում ստանում ենք հետևյալ հերթակարգը:

Ուղիերեսի այբովքն (արևելակովկասյան հիմք)

U	U	U	U	R	R	R	R	R	R	R	R	R
a	a ^v	æ	p	b	p'	j	d	f	t	k	g	g
C	C	E	E	Q	Q	H	B	B	B	T	T	T
k	e	e ^v	æ	q	q'	i	i ^v	y	js	dz		
T	T	D	Z	D	X	Z	H	Q	F	Φ	Φ	Φ
js	tʃ	dʒ	tʃ	tʃ:	dʒ:	tʃ:	ə	ə ^v	f	v		
Z	Z	O	O	J	J	D	D	O	O	Q	U	U
s	z	u	u ^v	ʃ	ʒ	ʃ:	ʒ:	o	o ^v	x		
H	H	Y	Y	N	L	ɔ	I					
g	h	m	n	r	l	j						

2. Աղվանական հիմք: Արդի ուղիերթելին աղվանից գրի արարարաբերումն ուղեկցվում է մի շաբթ բարդություններով: Եթե այրութենի այս հատվածը, որը պառասպառն է աղվաների բարձամասակազմությունը, որովակիորեն կարելի է համապատասխանեցնել ուղիերթելի բարձամասներին, ապա ճայնարդային համականակությունը պարագայում միարժեք համապատասխանություն դրդություն ցնի աղվաներում անհրաժշտ Նշանակազմի բարձամասաւորման:

Ուստի, ստիպված ենք կիրառել գուգորդումներ ոչ միայն ժամանակորումների արտահայտման, այլև որոշ պարզ բաղաձայ առաջնային առանձին առարկաների (Յ, Ֆ, Ա) գործումները համար՝ միևնույն ժամանակ մարդկան առողջեցնելու համար:

Այսպես, առվաներենի ծայնեղ ըմպանային շփականն առդի

ուղիերենով զի համելիպում, հետևաբար դրա և տառաշեամը կարելի է կիրառել ուղիերենի ծայնակորների ըմպանայնացումը արտօհայտելու նպատակով:

Նշեմք,որ աղվանից այրութենի Դ Նշանը գործածէլ է ս այ Նավորի Երկագիր գրության համար՝ Օ՛Ռ, ինչը հին հումարենի Օ՛ Երկարաբար պատճենն է՝ Նման հայոց ՈՒ և վրաց Օ՛Հ կապացարարության մեջ, որուր արտահայտում է ապա և ծայսակոր Ժնշաբարով Երկարաբար ս արտասանություն՝ ինչպես հին հումարենում: Նոյն Մարտամանանությամբ է կառուցված նաև աղվաներենի յ ծայնափոր Մ՛ Երկագիրը (Վ Նշանը սինայական մազարաթմ առածին յ համելիալու):

Հայկական գրային ավանդությաց աղքանականին է անցել ևս և Դօսանշակ Նշանի գրոճածության սկզբունքը՝ որպես ՉԴ (այ), ՋԴ (ew), ԿԴ (iw) Երկարաբառների Երկորոր հնչյունային բաղադրիչ տառամշակի: Հայերենի ուղղագրության նմանագրամք՝ աղյուսերելում և այլ մշամասնոր իդրություն կիրառելու Է (v) հնչյունի փոխաթեթ: Օտարայեզրու կաղապարներում, սակայն, հնչքան, օրինակ, ԶՈՒՆԵՆ (Mowes) անվան մեջ, ՕՇ Երկագիրն ըստ Երկության կարողացել է հենց որպես օն, այլ ոչ Այսախոսվ. Դշշնին աղքանից գրու առանձին էլլո համեմառն և, ի տարրություն հայկական գուգահեթի՞ Ի-ի, զուրկ Եր Երկողունային w-ին մոտ սեփական հնչյունային արժեքից:

Տվյալ մուտքեցմամբ մենք կրիաժարպէնք ճայնավորութիւնի արխայիկ երկագիր կաղապահից՝ Ա Նշանս ուղարկիրոն համապատասխանեցնելով յ ձայնավորին: Ի Նշանը, իր հերթին, կվիրառվի ուղիերենի և հեցողի արուազոյման համար:

Ուղեկերևում աղվամերեխի է: և Հ ձայնավորների բացակայությունը թու է տախո դրասց համապատասխանող Ը և Ս տառաշնչանից վերաբեր և ա հնցուալան արժեքները, որու է, իրեն հերթին, ցն համարավա աղվամերեխում: Այսինքն, մոտեական և հայուս, որին գովազն Նշան աղվամեր այրութեան ծայնավորների Նշաններում գոյսթուն լուն: Ուստի, դրա գոյսթան համար հետաքրո է մի քանի տարերեան:

ա) կապըրություն. կարեի է կիրառել OJ (օ+շ), CT (տ+ս) կամ CB (ք+Ի) կազմերով, որոնք ժամանակակից ուղղելեն մասն; բ) առանձին կազմեր. կարեի է սահմանել հատուկ կանոն, ցան որի՝ տառամշան առանձին գործածվելու դեպքում ընթերցվում է որպես Շ, իսկ այլ ժամանակարգերի հետ գուգորում-ներով մատնաշուրջ է դրանց ընպանայացում;

զ) միխատեղում. Կարելի է վերցնել աղվանից գրի այս տառանշանները, որոնք բացակայում են ուղիերենում և վերագրել դասական հեղուածանին արժեթիւն: Այս նպատակով դրծածելի են կապացինի «Քանչացաց» շարքի ողջ Նշանակազմը՝ Ի, Հ, Յ, Ֆ, Լ, Շ: Դաշտում առավելագույն պարզութափ այլքի են ընկերում Ի, Հ և Լ տառերը, որոնցից որևէ մեկին է կարելի է վերագրել և հեղուած:

Վերոնշյալ թուղթ տարբերակներից մեջ առավել տևանող է պատվերանում երկրորդ՝ Յ տառաշախի երկանի կիրառումը, ինչ միջոցով է Ներկայացնում ենք որդեհենի համար աղվանից զի հարմարադրված տարբերակ՝ Երևանի Մատենադարանի MS No. 7117 ձեռագիր հայտնի այբովական հեղափարզով:

Ուղիերեսի այբովքն (աղվանական հիմք)

Ω	β	γ	φ	ζ	ς	έ	ρ	σ
a	b	g	d	e	z	æ	ɔ	i
λ	l	ν	χ	θ	η	ɑ	ω	ɛ
ψ/ʃ:	j	ʒ/ʒ'	i	ε, + ^v	ɪ	χ	js'	dʒ/dʒ'
Σ	τ	ι	υ	υ	θ	օ	ɑ	γ
k'	h	q	ɔ	tʃ/tʃ:	tʃ'	m	q'	n
ð	q	o	τ	κ	ɔ	ɑ	s	ʃ
ʃ	dʒ	o	f	ɸz	tʃ'	p'	x	r
ħ	ν	χ	θ	υ	τ	τ	γ	+
s	v	t'	ɸ/ɸ:	y	ls	u	p	k

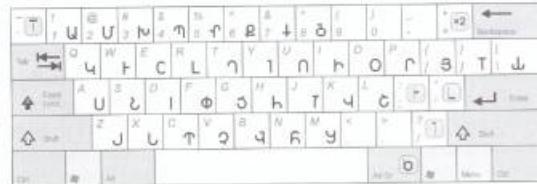
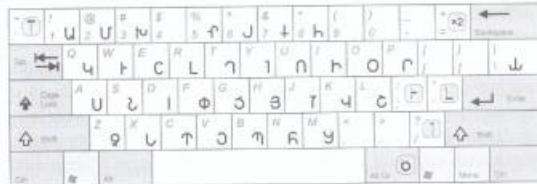
§7. Հաշվարացման սկզբունքները

Հյուսվածովկայսան այբուբենների Ներկայացման ավարտին համառոտակի դիտարկելը դրանց հաշվարացման հետ կապված որոշ խնդիրներ են: Ազիսայու է, որ դասական 10/105-Նշանի ստեղնաշարջ դրոշակիրեն սահմանափակումը է 40-ից ավելի միշտ պարունակություն համարքագիրի մուտքագրումը: Ուստի, աշխարհական քազմաքիլ լեռների վերացնելու համակարգը դեռ Նախատեսվում է տեսքուն Ներմուծման այլօնտրանքային մեթոդներ և օճանակ ծրագրեր, որում ապահովվում են ինչպես ազգային շարունակություն, այնպէս էլ կազմակերպությունների տարածման գրողական ու համար ստեղների գուգակցումը: Գործառական ստեղները (Shift , Alt , AltGr , Cmd) կիրառվում են մեջ այլ կազմի հետ համաժամանակյա տեղմամբ, իսկ համերե՞րդ հաջորդաբար:

Օդիսակ, Եթովպական վաևկազին Ներմուծման համար գործածիւմ է Եւլորդ Ակրօնսթը՝ հավելված հցույնային կատալոգ, ըստ որի Նշանը ձևադիրին է հաջորդ ձևակարգի ստեղծն համար ազդեցությամբ: Այսպէս, և (ա) վաևկաչափի կառուցման համար հարկադրու է հաջորդաբար սեղմէլ և Ա ստեղծեցը, որոնք առանձին կորուալում են (ա) և (ձ') վաևկերու:

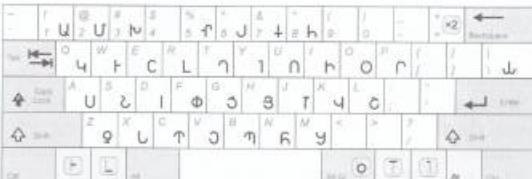
ստեղնաշարեր, որոնք պարուսակում են նշանների առանձին գրաֆիկական տարրերի համար նշյատեսված ստեղներ:

Որպես օրինակ՝ Ներկայացնում ենք արևմտակովկայաս (Վերինը) և արևելակովկայաս (Վարինը) առաջարկվող շարվածքները Windows-ի 104-Նշանի ստեղծաբար համար։ Նշենք, որ կովկայաս առանձին է ստեղծերի ստեղծաբարում կարող է տարրելու ստորև պատճենական ստեղծերի նույնական և համար ստեղծերի առանձին առողջամասեն ընդունված և դասակրթաբար։

Բերված ստելսաշաբթում գործառական են Shift և AltGr ստեղները, համբ՝ ՞, ՞, ՞, ՞ / և = ստեղները: Shift ստելսը մուտքագրում է մեծատառերը, AltGr ստելսը՝ շղթայինացումը: Չափավորումը և արտամրումը արտահպատվում են ; և ՞ ստեղների համբ կիրառությամբ, բայսացումը և ընկանայինացումը՝ / և ՞ ստեղների: Տառաշանի կրկնության համար գործածում է = ստեղնը: Այսպես, օրինակ, Շ շավի մուտքագրման համար անհրաժեշտ է միաժամանակ մեղմեց Shift + x, ապա հաջորդարար՝ : և ՞, իսկ Շ շավի՝ Shift + AltGr + x, ապա հաջորդարար՝ : և ՞: Բայսական է, որ մուտքագրման այս ձևը գործում է բազմաթիվ օժանդակության (Multilingual support) ծրագրային հասուն ապահովման միջոցով և համապատասխան տառածանակների առկայությամբ դեպքում:

Ցյուսիկովկասյան լեզուների մուտքագրման համար հնարավոր է նաև հասուն ստելսաշաբթի ներմուծումը, որպիսիք ներկայում կիրառվում են յնարենի, ճապոներենի և Նմանատիպ այլ գրային համակարգերի դեպքում: Այդ ստելսաշաբթում կարդի է հրաժարվել համբ ստեղներից՝ նշանների տարհեռում իրականացնելով բացառապես գործառական ստեղներուն: Որպես օրինակ՝ առաջարկում ենք հյուսիսովկասյան ստելսաշաբթի մի տարրերան՝ արևմտալոյկվասյան շարվածքով: Արևլայկվասյան շարվածքը կտրաբերվի միայն ծնորդների ընդգրկմամբ և դասավորությամբ, մինչեւ գործառական ստելսները կման նոյն նոյն պահունակ ստելսաշաբթ, ինեւով առավել ընդհանրական, շարվածքի աննշան տարրերություններով կարող է կիրառվել հյուսիսովկասյան բոլոր լեզուների համար:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այսպիսով, վերոբերյալ շարադրամքի ընթացքում ներկայացվեց հյուսիսովկասյան լեզուների ներկային հոգյա վրանակած կարգավիճակը, երևան բերվեցն ու թնդնդյան առևտեցին այս լեզուների գարգամանը խցիւղուոր և, հնարավոր է անգամ՝ դրանց աստիճանական արտամրմանն ու մոռացության օժանդակոր որոշ գործոններ: Փաստվեց, որ նման հրադրության հիմնական պատճառներից մեզը ԽՎՀ-ի կազմավորման առաջին տասնամյակներին տարբեր ուսանացման բաղադրականության արդյունքում այս լեզուների հետ օրգանացվես ամփառելելի ուսահեն գրի Ներմուծումը ու ինստիտուցիոնալացումն եր:

Մենք եկանք այս եզրակացության, որ ի դեմք ներկային ուսահեն այրութենութիւն գործ ունենք մի նշանակագիր հետ, որի ներուժը կառուցվածքային համապատասխանության առավել միանգամայն թերի է և ալեքավարա հյուսիսովկասյան լեզուների ոչ միայն գեղագիտական և ներդաշնակ, այլ նույնիսկ պարզ, կիրառական և հնյունանյորթն լիարժեք գրառման համար, բայի որ հյուսիսովկասյան լեզուներում արտաքրությունը բանակը ու բազմազանությունը բազմակի գերազանցում է ներկային այրութենութիւնների գափիկական համարական համար:

Ստեղծված կազությունից որպես հնարավոր եթե մեզ այստեղ բացակայ տվյալ լեզուներին հարմարեցված նոր և կաստուալ այրութենութիւն մշակումը, որով կիմեն պարզ և ընկալելի, տառածելերում և տարձևում ստեղծում կանոնավոր, և միմնույն ժամանակ՝ համապատասխան այս լեզուների բարդագույն հնչական առանձնահատկություններին՝ արտապատկերվող դրամք լիարժեք հնյունանյութներին ներկայացուցականությամբ և այբբենական փոխմիարժեքությամբ: Այս խնդրի հրագործման համար առաջին հերթին հարկ էր ի մի թերեւ հյուսիսովկասյան լեզուների հնչականական հասանակ և ըստմասակարգությունները և միանական եղութաբանության սահմաններում փորձել ընդհանրացնել լրակայական լեզուների հնյունանյութները պազմազանության լիակատար պատճերը, ապա՝ ներկայացնել նշանների գրաֆիկական համակարգ՝ որպես հիմք և ախտեսվող այրութենութիւն համար:

Այդ նպատակով վերհանվեց և մանրամասն վերլուծության ենթարկվեց Երկանգրամասն պատմական ավանդույթը ունեցող հարավկովկասյան այրութեների գրաբանական և տառաստեղծող ողջ Ներությունը. Ինչի ծլուզի վրա առաջարկվեց կանոնական Նշանային մի հասուն համակարգ, որի հնարապետությունները, ինչպես համոզվեցինք, բացառիկ են ոչ միայն աշխարհի Եզրունում առավելագույն բարակացած ապարունակոր հյուսիսկովկասյան Եզրուների հնական բոլոր առանձնահատկությունների ճշգրիտ և այրենականորեն փոխմիարժեք արտապատկերման համար, այլև անհրաժեշտության դեպքում կիրառելի են անգամ դրանցից բազմապատճեն ծավալուն հնչանարդերության: Տառաստեղծման հատակ մկրունքներն ու կանոնները առանց որևէ բարդության, թույլ են տային մուապահել Նշանների մեջ բանակ:

Գրի արդյունավետության առավելագույն աստիճանի հասնելու նպատակով կառուցվեց միմյանց Նման, սակայն ինչ-որ հնաստով անկախ Երկու բազային այրենական համակարգ արևմտա և արևելակովկասյան ընտանիքների համար, որուցից իրենց հերթին մակածվում են առանձին Եզրուների այրութեները: Որպես համակովկասյան ժառանգության անօտարելի մասնիկի՝ օտերենի համար ևս Ներմուծվեց անկախ այրութեն՝ իր կառուցվածքով մոտ և՝ հյուսիս-և հարավկովկասյան այրութեների տառաստեղծ մկրունքներին:

Սպանով փորձեցինք վերստին նոր լիքը, շարունակություն և պատմականորեն հիմնավորված ամբողջություն հարդրուել կովկասյան տարածաշղթանի Երկանգրամաս միանական գրավոր մշակույթի և նոր թափ ընդհանուր առնամբ վուանզված, մեռնող կամ անհետացման եզրին կանգնած հյուսիսկովկասյան Եզրուների պահպանությանը և զարգացմանը: Ստեղծված այսութեները, ի տարբերություն միևն այժմ Եղած բոլոր փորձերի, չեն կրկնօրինակում բացառիկ իմբրանտիպ կովկասյան Եզրուները կամա թե ակամա ածանչայ կորգավիճակ հանձեցնող և սուրադատող Եզրականակության կամ կրոնաքաղաքական որևէ կառուցիչ գիրը, այլ ընդհանուր նորոգում և վերաիմաստավորում են Հյուսիսային և Հարավային Կովկասի՝ միմյանցից տարբեր պատմական, լեզվային, մշակութային և բաղաբական ժառանգություններուն ընդհանուր և միացյալ կովկասյան համատեքսոում:

Вазген Рафаэльевич Казарян

ПРОЕКТ
ОБЩЕКАВКАЗСКОГО
АЛФАВИТА

ЕРЕВАН
Авторское издание
2012

*Печатается по решению Ученого совета
Института Востоковедения НАН РА*

Редактор

доктор филологических наук
Маргарит Хачикян

УДК 801.4
ББК 81–1
К 143

Казарян Вазген Рафаэльевич

К 143 Проект общекавказского алфавита / В.Р. Казарян. – Ереван: Авторское издание, 2012. – 336 стр.

Основываясь на исследованиях по фонетике северокавказских языков, автор выявляет структурное несоответствие между исключительно богатым консонантизмом данных языков и их нынешними кириллическими алфавитами и выдвигает идею о необходимости создания для них собственных и независимых систем письма.

Для 37 западно- и восточнокавказских языков, находящихся под угрозой исчезновения, автор предлагает совершенно новую, оригинальную и обобщенную алфавитную систему, наделенную высшей степенью графемно-фонемной взаимооднозначности и основанную на принципах знакоформирования и морфологическом применении элементов графики трех исторических алфавитов Южного Кавказа и Армянского Нагорья.

Книга состоит из идентичных частей на армянском и русском языках и подробного резюме на английском.

ISBN 978-9939-0-0603-1

УДК 801.4
ББК 81–1

Отпечатано в типографии "Принтинфо"

© Казарян Вазген, 2012 г.

Светлой памяти отца –

академика НАН РА

Рафаэля Аветисовича Казаряна (1924-2007)

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	171		
Часть I. Фонетика кавказских языков	176		
§1. Введение в алфавит	176	§4. Восточнокавказский алфавит	269
§2. Введение в фонетику. Международный фонетический алфавит	181	Порядок букв в восточнокавказском алфавите	272
Согласные	182	Аваро-андийская группа: аварский язык	274
Гласные	187	Аваро-андийская группа: андийский язык	277
§3. Краткий очерк фонетики кавказских языков	189	Аваро-андийская группа: ахвахский язык	279
§4. Западнокавказские языки	194	Аваро-андийская группа: карачинский язык	281
§5. Восточнокавказские языки	199	Цезская (диойская) группа: цезский язык	283
§6. Фонемы в контексте грамматологии	204	Цезская (диойская) группа: хваршинский язык	285
Часть II. Графический анализ алфавитов Южного Кавказа	213	Цезская (диойская) группа: гинуихский, гунзебский и бежтинский языки	288
§1. Традиция письма на Кавказе	213	Лезгинская группа: лезгинский язык	289
§2. Южнокавказская обобщенная система знаков	223	Лезгинская группа: табасаранский язык	292
Протоформы	224	Лезгинская группа: рутульский и цахурский языки	293
Деривативные формы	227	Лезгинская группа: агульский язык	295
Заключение	234	Лезгинская группа: крызский и будухский языки	297
Часть III. Кавказский алфавит	236	Лезгинская группа: арчинский язык	299
§1. Северокавказские языки и южнокавказская ("Месроповская") обобщенная система	236	Лакский изолят	302
§2. Новые алфавиты	243	Даргинский диалектный континуум: даргинский	303
§3. Западнокавказский алфавит	245	Нахская группа: чеченский язык	306
Алфавитный порядок букв	253	Нахская группа: ингушский язык	308
Абхазский и азбазинский языки	257	Хинаулуский изолят	309
Адыгейский язык	262	§5. Аланский (осетинский) алфавит	311
Кабардинский язык	264	§6. "Алуанская" алфавит удинского языка	314
Убыхский язык	268	§7. Принципы компьютеризации	320
		Заключение	323
		A Proposal for Pan-Caucasian Alphabet (Synopsis)	325

Автор выражает благодарность Гранту Тер-Абраамяну, вместе с которым в свое время был задуман данный проект, а также всем тем, кто принял участие в редактировании и подготовке книги к изданию.

Кавказский регион занимает одно из первых мест в мире по разнообразию и плотности концентрации языков. Это разнообразие с раннего средневековья нашло отражение в греко-римских источниках, "Ашхарапуине" – армянской географии, в заметках арабских путешественников и географов: согласно сведениям Плиния, например, в городе Диоскурия (греч. Διοσκούρια, нынешний Сухуми) римляне вели делопроизводство с помощью 130 переводчиков, а арабский историк XIV в. Абу-ль-Фуда называет Кавказ Джабаль аль-Алсун – "Горой языков". Ныне здесь сконцентрированы более 50 больших и малых народов и этнических групп, и представлены пять языковых семей, четыре из которых присутствуют в регионе с древнейших времен, три – исторически ограничены пределами горной системы Большого Кавказа, две – под угрозой исчезновения, одна – на грани вымирания.

Оказавшись в ареале распространения, соприкосновения и влияния индоевропейской, алтайской и семитской языковых семей, Кавказ, предположительно из-за особенностей рельефа и относительной изоляции горных районов, сумел сохранить определенную презентативность и достаточное разнообразие трех исконных языковых семейств, не допустив их исчезновения или превращения в изолированные языки (*language isolate*).

Примечание. Изолированными (изолятами) являются те языки, генетические связи которых с языками, имеющими известное происхождение, не выявляются с достаточной степенью точности.

Подобными языками или "семьями", состоящими из одного языка, являются баскский, айнский, корейский, ряд племенных языков Африки, Азии и Америк.

Существуют языки, считающиеся относительными изолятами, которые, принадлежа к какой-либо языковой семье, не включены ни в одну из ее ветвей. Среди индоевропейских языков такой статус имеют армянский, греческий и албанский, которые иногда называются "индоевропейскими изолятами".

Число кавказских языков, которые считаются исконными для данного региона на протяжении, по меньшей мере, 4-х тыс. лет, достигает сорока одного¹. Согласно наиболее широко распространенной классификации, они группируются следующим образом².

Северозападнокавказские (абхазо-адыгские, западнокавказские, черкесские) языки. К этой семье принадлежат абхазский, абазинский, черкесский (в западном – адыгейском, и восточном – кабардинском, вариантах) и ныне мертвый убыхский, последний носитель которого – Тевфик Эсенч – скончался в 1992 г. в Турции. Большая часть носителей этих языков, будучи изгнанной или массово перемещенной в результате имперской экспансии, с середины XIX в. проживает вне пределов Кавказа, вследствие чего эта некогда разнообразная, широко и однородно распространенная языковая семья ныне обособилась в нескольких изолированных анклавах с малочисленным населением. Данный факт серьезнейшим образом угрожает возможностям развития и даже будущему этих языков.

Северовосточнокавказские (нахско-дагестанские, дагестанские, восточнокавказские) языки. Имеет большое внутреннее разнообразие. Родственные языки распределены по нахской, аваро-андийской, лезгинской, цезской (дидойской), даргинской ветвям (которые в свою очередь распадаются на

¹ Сведения о количестве носителей весьма приблизительны и основаны на общих оценках.

² С. Старостин и С. Николаев выдвинули концепцию единого северокавказского праязыка, которая, однако, не нашла широкого отклика среди специалистов. Старостин С. А., Николаев С. Л. *Севернокавказские языки и их место среди других языковых семей Передней Азии*: Сб. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. М., 1984; S. Starostin & S. Nikolayev. A Comparative Dictionary of North Caucasian Languages, 1994, Preface (<http://starling.rinet.ru/Texis/causcpref.pdf>).

отдельные языки или диалектные группы) и двум изолятам – лакскому и хинаулскому. Отдельные языки этой семьи ныне имеют всего несколько тысяч носителей, и, будучи обособленными (www.unesco.org/culture/languages-atlas/) в пределах одного или нескольких сел, сведены к статусу исчезающих или вымирающих языков.

Южнокавказская (картвельская) семья. Включает грузинский, мегрельский, сванский и лазский языки.

Исторически, на Северном и Южном Кавказе широко распространены также индоевропейская и алтайская языковые семьи, первая – представленная армянским, персидским, греческим, осетинским, русским, украинским, курдским, татским и тальшским, последняя – азербайджанским, турецким, калмыкским, кумыкским, балкарским, карачаевским и ногайским языками. Семитскую семью представляет айсорский (ново-арамейский ассирийский) язык.

Неопределенность будущего тех северокавказских языков, что находятся ныне под угрозой исчезновения, обусловлена не только историко-политическими и конфессионально-культурными реалиями Кавказа, но и отсутствием одной из важнейших составляющих формирования идентичности этноязыковых сообществ – вековой письменной традиции и наследия, что ставит эти в основном малочисленные группы в уязвимое положение перед угрозой культурной и, особенно, политической и религиозной экспансии.

Среди трех исконных языковых семейств Кавказа только грузинский имеет многовековую непрерывную письменную традицию, берущую начало от принятия собственного алфавита, согласно превалирующему мнению, в V веке н.э. Из прочих кавказских языков аутентичную письменную традицию и литературу (по крайней мере – переводную) имел государственный язык средневековой Кавказской Албании –

"кавказский албанский", "агванский" или "алуанский", принадлежащий к лезгинской группе востококавказских языков, живым наследником которого считается современный удинский. В период распространения ислама в средневековье была проведена попытка адаптации к некоторым востококавказским языкам *аджами* – модифицированного варианта арабского письма, которое, однако, в силу различных причин так и не стало преобладающим в данной языковой среде.

Стандартизованные системы письма для северокавказских языков были внедрены лишь в XX в. Изначально основанные на латинской графике, адаптированные алфавиты к середине 30-х годов были переведены на кириллическую основу. Оба варианта письма, будучи системно исключительно неполноценными, несмотря на некогда положительную роль в литературном развитии некоторых из этих языков, до настоящего времени представляют серьезные трудности для их записи не только в плане эстетики и гармоничности письма, но также с точки зрения практичности и функциональности, поскольку несоразмерно частое применение многобуквенных комбинаций в нынешних кириллоидных (адаптированных и дополненных кириллических) алфавитах привело к повсеместному нарушению алфавитного принципа – предсказуемости и взаимоднозначности символов и обозначаемых ими фонем.

Помимо несовершенства системы письма, немаловажную роль в маргинализации сфер применения автохтонных кавказских языков, их провинциализации и постепенном исчезновении играет государственный статус и доминирующее этнокультурное влияние русского. Ряд языков, среди которых имелись образцы, исключительные в мировом масштабе по фонограмматическим особенностям, либо полностью утрачены, как убыхский, либо оказались на грани вымирания, сократившись до нескольких сот или тысяч носителей, как арчинский, ахвахский, хналугский, хваршинский, гинух-

ский, цецкий (дидойский), гунзебский, бежтинский, годберинский, крызский, будухский, удинский, абазинский и т.д.

Возможным выходом из сложившегося положения может стать предоставление данным языкам новых импульсов и возможностей развития. Средством достижения поставленной цели нам представляется научная разработка новых, полноценных и адаптированных к данным языкам алфавитов, которые, помимо удовлетворения всем необходимым параметрам письма, а также требованиям и особенностям фонетических структур северокавказских языков, будут в то же время свободны от неуместного политико-культурного подтекста, подчиняющего и принуждающего влияния.

Лучшей иллюстрацией вышесказанного являются прошедшие почти двухтысячелетнее испытание и совершененные в плане взаимооднозначности фонемной передачи древние алфавиты доминантных языков восточной оконечности Малой Азии и Южного Кавказа – армянского, грузинского, а также вымершего и дешифрованного лишь в недавнем прошлом языка Кавказской Албании – алуанского.

Эти выдающиеся примеры культурного наследия современного кавказского региона в своем единстве некогда объединяли три государства Южного Кавказа и Армянского Нагорья в единой, но взаимно независимой и своеобразной традиции письма. Попыткой восстановления этого единства, нарушенного после выхода из употребления и забвения его существенной части – алуанского алфавита, является идея внедрения на знакообразовательной основе алфавитов Южного Кавказа подобных по графике, однако – совершенно оригинальных, легко распознаваемых и, самое главное, фонетически полноценных и грамматологически корректных письменных систем для северокавказской языковой общности, исторически находящейся в географической и родственной близости с данным древнейшим письменным ареалом.

§1. Введение в алфавит

В ходе развития цивилизации, для практической записи языков применялось множество письменных систем с весьма различной логикой: логография (идеография), лого-силлабография, силлабарий (силлабическое – слоговое письмо), абу-гуда (тип слогового письма, где слоги с той же консонантной основой пишутся сходным образом с помощью добавления частиц к графической форме-основе), абджад (консонантное письмо), алфавит, стенография и т.д., которые с точки зрения морфологии можно разделить на две основные группы – смысловые и фонетические типы систем³. Надо отметить, что в обеих группах в том или ином количестве могут быть инкорпорированы символы из другой группы. К примеру, японское письмо пользуется не только логографическими знаками, заимствованными и адаптированными из китайского письма (*кандзи*), но и двумя силлабариями собственной модификации (*катакана*, *хирагана*). Древнеегипетская иероглифическая письменность и клинопись Древней Месопотамии также включают как чисто фонетические, так и смысловые единицы (слова, грамматические производные, детерминативы и т.д.). Имеет место также обратная тенденция: чисто фонетическое письмо (алфавит, абджад, силлабарий) может применять элементы смыслового письма: цифры, лигатуры, идеограммы (&, %, \$, § и т.д.).

Среди всех имеющихся видов письма наибольшей простотой обладает *алфавит*, определяющийся согласно тому принципу, что *отдельные фонемы речи выражаются буквами или их сочетаниями, устанавливающими однозначное и предсказуемое соотношение между написанием слова и его произношением*. Полноценными или чисто фонетическими являются

³ I. J. Gelb. *A Study of Writing*. University of Chicago Press, 2nd ed., 1963.

те алфавиты, в которых соответствие между буквой и фонемой *взаимооднозначно*.

В целом, под термином алфавит подразумеваются две основные системы письма. Первая система – чисто консонантное ("квази-алфавитное") письмо или *абджад* (термин составлен из первых четырех букв арабского алфавита) – была создана и поныне имеет широкое распространение в семитской языковой среде. Эти формы письма, изначально не имевшие отдельных графем для передачи гласных, в течение веков разработали определенные каноны и систему вспомогательных диакритических знаков, с различной степенью точности отражающих гласные языка. Вторая система – *полноценный алфавит*⁴, имеет сравнительно полный набор букв для передачи как согласных, так и гласных. Древнейшие варианты этого письма возникли в Древней Греции и Малой Азии в первой половине I тыс. до н.э., и впоследствии прямым или опосредованным образом (через латинскую и кириллическую модификации) легли в основу всех европейских алфавитов.

Консонантное письмо возникло и распространилось еще в бронзовом веке (II тыс. д.н.э.) в среде западносемитских народов, проживающих на территории Сирии и Палестины. Причины возникновения алфавита не до конца ясны, а мнения по данному вопросу расходятся. Согласно наиболее распространенной теории, западносемитский алфавит сформировался под воздействием египетской письменности и возникшей в ней в 27-м веке до нашей эры чисто фонетической консонантной системы⁵. В позднем бронзовом веке нашли применение две разновидности алфавита: линейная (прототип всех последующих алфавитов) и клинообразная, которым

⁴ Coulmas, Florian. *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*. 1996.

⁵ Himelfarb, Elizabeth J. *First Alphabet Found in Egypt*, Archaeology 53, Issue 1, 2000.

передавался западносемитский язык города Угарит – угаритский. Очертания последнего приняли клинообразную форму из-за использования месопотамских писчих материалов и орудий (глина и палочка с заостренным концом) и не имеют генетической связи с собственно месопотамской клиношрифтом⁶. Линейное письмо впоследствии развилось в две разновидности: финикийскую (северную) и южноаравийскую (южную). Последняя в течение всего периода своего существования (до VII в. н.э.) оставалась в рамках чисто консонантного алджада⁷, а первая с течением времени разработала некоторые приемы записи гласных (вocalизации согласных с помощью *матрес лекционис*, диакритические знаки), подготавливая основу для ввода чистых гласных в системы письма при адаптации и модификации финикийского алджада древними греками.

Если распространение финикийского варианта семитского алфавита на запад – в Древнюю Грецию (откуда впоследствии оно перешло в Италию, Эtruрию, центральную Европу и далее) – было преимущественно обусловлено активной морской торговлей финикийских мореплавателей по всему Средиземноморью, то на востоке семитское письмо стало преобладающим в I тыс. до н.э. в результате распространения арамейского в качестве языка международного общения.

Развившийся из финикийского арамейский алфавит лег в основу ряда переднеазиатских письменных систем: сирийского, арабского и еврейского алфавитов, пехлевийского письма, а в дальнейшем, проникнув на территорию индийского субконтинента как письмо *Брахми*, послужил прототи-

⁶ J. Friedrich. *Geschichte der Schrift* (The History of Writing), Heidelberg, 1966.

⁷ Дальнейшим развитием данного типа письма является эфиопская абутида, которая до настоящего времени применяется в официальных языках Эфиопии и Эритреи.

пом множества алфавитов и силлабариев (в том числе абутид) Юго-Восточной Азии.

В Европе алфавит распространился в двух основных модификациях – греческой и латинской. Последняя, вследствие международного имперского статуса латинского, а впоследствии – испанского, французского и английского языков, постепенно приобрела всемирную распространенность и стала основой для многих алфавитов современности.

Греческое же письмо, ставшее изначально основой латинского, позднее, параллельно с распространением христианства в эпоху Византии, было прямым образом заимствовано и адаптировано к собственным фонетическим системам коптами, готами, балканскими славянами, или же послужило методической основой или графической моделью для новых алфавитов – армянского, грузинского и кавказско-албанского.

Заимствованные алфавиты, однако, будучи созданными или модифицированными для передачи фонем языка-источника, не всегда в полной мере отражают фонетический строй заимствующего языка и во многих случаях, особенно при адаптации в средневековый период, лишь в некотором приближении отражают фонемный состав адаптирующего языка.

Результат положителен в тех случаях, когда заимствующий язык имеет меньшее или хотя бы сопоставимое с языком-источником количество фонем. Так, созданные на основе латиницы финский, эstonский, испанский, итальянский алфавиты фонетически полноценны, поскольку первые два языка обладают меньшим, чем латынь, количеством фонем, а последние два являются прямым продолжением латыни со сходными фонетическими системами.

В целом можно констатировать, что алфавиты на латинской основе все же более или менее неполноценны. Выразительными примерами тому служат алфавиты французского,

английского, ирландского, исландского и пр. европейских языков, в которых многозначность передачи фонем и принципы орфографии настолько далеки от взаимооднозначности полноценного алфавита, что часто вызывают значительные трудности в плане понимания логики связи отдельных фонетических значений букв и их реального произношения.

Исключительным случаем такой ситуации является опыт внедрения алфавитов для кавказских языков на основе графики русского письма. Если латинское письмо, при всех недостатках, будучи в течение веков адаптированным со стороны множества языков, приобрело более или менее конвенциональную систему вспомогательных знаков и дополнительных символов, то при адаптации русского алфавита к кавказским языкам в каждом отдельно взятом случае были использованы различные наборы знаков и часто в аналогичных комбинациях. Орфография еще больше запутывается из-за неестественных буквосочетаний (*ххъв, ккъв, ччъв, ххъл, ллъв, гълъв, къту, ккв, ххв, къв, гъу, хъу, къу, жъу*) по той простой причине, что кавказские языки, как сможем убедиться ниже, обладают количеством фонем, многократно превышающим графические возможности кириллического письма.

Следует отметить, однако, что латиница, будучи такой же ограниченной в графике, при попытках адаптации к кавказским языкам в начале XX в. также не отвечала требованиям о полноценной передаче всего фонемного богатства и одновременной практичности применения, и впоследствии, при государственной политике русификации, уступила позиции отнюдь не более полноценным системам письма на графической основе кириллицы.

§2. Введение в фонетику. Международный фонетический алфавит

Успех создания письменной системы для того или иного языка зависит в значительной степени от глубины и точности анализа его фонетического строя и особенностей⁸. Письмо обретает законченную форму с прояснением фонетического строя языка и его точным отображением посредством определенного базового реестра символов.

Наиболее современной системой записи фонетики языков является Международный фонетический алфавит⁹ (International Phonetic Alphabet), сокращенно – МФА (IPA)¹⁰. Основанный на парадигме современной терминологии и понятий, разработанных Международной Фонетической Ассоциацией, он позволяет с наибольшей точностью и относительной простотой представлять фонемный состав всех языков мира единой символической базой. Созданный на основе латинской графики, он обладает богатым набором графем, а для записи модифицированных фонетических значений или вторичных артикуляций применяет систему вспомогательных и диакритических знаков. Во избежание трудностей, вызванных терминологически устаревшими, запутанными и по большей степени некорректными описаниями фонетического строя кавказских языков в русскоязычной литературе, при дальнейшем изложении будем опираться на терминологию МФА.

Поскольку в научной литературе и в интернете система МФА представлена с максимальной детальностью и полнотой, мы предпочтем оставить ее углубленное изучение читателю.

⁸ John Laver. *Principles of Phonetics*. New York, 1994; Roger Lass. *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge University Press, 1984.

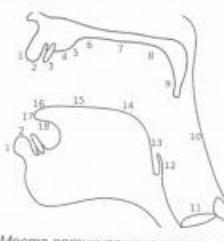
⁹ International Phonetic Association (1999). *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*.

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/International_Phonetic_Alphabet.

телю и приведем ниже лишь понятия и термины, необходимые для полноценного и доступного восприятия непростой фонетики кавказских языков.

Согласные

Согласные – это звуки речи, образующиеся в определенной точке полости рта вследствие нарастания давления в возмущаемом потоке воздуха в результате частичной блокировки или полного закрытия голосового тракта артикуляторами (определенным касанием верхней и нижней челюстей). Классифицируются по месту артикуляции, способу артикуляции и фонации.

Места артикуляции согласных

1. Экзолабиальные, 2. (Эндо-) лабиальные, 3. Дентальные,
4. Альвеолярные, 5. Посталь- веолярные, 6. Препалатальные,
7. Палатальные, 8. Велярные,
9. Увулярные, 10. Фаринге- вальные, 11. Глоттальные (гортан- ные), 12. Эпиглottальные,
13. Радикалы, 14. Заднеязыч- ные, 15. Среднеязычные, 16. Ламинальные, 17. Апикальные,
18. Субапикальные.

Место артикуляции показывает в какой именно части голосового тракта происходит возмущение непрерывности воздушного потока. Слева приведена иллюстрация ротовой полости человека, на которой цифрами показаны места артикуляций и приведены их названия. Согласные обозначаются сочетанием названий пассивного и активного артикуляторов. Например, активная нижняя губа может при произношении касаться верхнего зубного ряда, производя звук в (который определяется как *лабиодентальный*), или верхней губы, что приводит к возникновению звука *б* (получившего

название *билабиальный*). В основном различаются пять основных артикуляторов и групп согласных, произносимых с их помощью: губы – *губные* (лабиальные), передняя область языка – *переднеязычные* (корональные), средняя/задняя часть языка – *заднеязычные* (дорсальные), корень языка и эпиглоттис – *радикалы*, гортань (ларинкс) – *гортанные* (ларингальные). Для корональных возможны три позиции артикуляции: *апикальная*, когда пассивного артикулятора касается самый кончик языка; *ламинальная* – когда пассивного артикулятора касается весь плоский конец языка (ч), и *суб-апикальные* (ретрофлексные), когда при соприкосновении с пассивным артикулятором язык загибается назад (русские *ш*, *ж*; английский *r*). Бывает, что согласные формируются совмещением двух или более активных артикуляторов: они называются *коартикулированными* или *вторично артикулированными* согласными. Наиболее распространенными типами являются: *лабиализация*, когда при звукопроизношении губы округляются (как в английском *kick*, в отличие от *kick*); *палатализация*, при поднятии средней спинки языка к твердому нёбу (ср. слово *тьма*); *веляризация*, когда задняя часть языка поднимается к завесе (задней области) нёба; и *фарингализация*, когда произношение сопровождается сужением фарингальной области гортани, как в случае фонем *ص (s^۰)*, *ض (d^۰)*, *ط (t^۰)*, *ڦ (ڻ^۰)* классического арабского языка.

Способ артикуляции показывает, каким образом органы речи участвуют в звукопроизношении. В одном и том же месте артикуляции возможны согласные, произносимые множеством способов. Первичным параметром является щель, что показывает насколько сближаются друг к другу органы речи. Классифицируются по следующим видам: *взрывные* или *смычные* (согласные закрытия), при артикуляции которых поток воздуха перекрывается артикуляторами (нулевая щель или смычка), каковыми являются, например, согласные

n, m, κ; фрикативные, или щелевые согласные, производимые при очень узком открытии воздушной щели, когда артикуляторы приводятся в интенсивное трение, как в случае фонем *c, z, sh, ж, x; аффрикаты*, образующиеся мгновенным переходом смычки в щель (как при *ч и ч*, которые можно представить в виде мгновенных переходов *m>c* и *m>sh*); *сонорные (sonorant)* – произносимые при узком, но не вызывающем трения сближении артикуляторов (*p, ū*); и, наконец, простые *гласные*, при артикуляции которых поток воздуха ничем не воспрепятствован (*a, e, i, o, u, ы*). Сонорные, в свою очередь, подразделяются на: *носовые (nasal)*, при которых воздух, вместо полости рта, проходит через нос (*m, n*); *одноударные (tap)*, когда закрытие воздушного канала происходит легким и мгновенным способом, как звук *r* в испанском языке; *дрожащие (trill)*, при которых поток воздуха вызывает дрожание активного артикулятора (*p*); *аппроксиманты*, когда пассивный и активный артикуляторы располагаются вблизи друг друга, но в непосредственный контакт не входят: таковы фонемы *l, ў, английская r, w*. В ходе произношения поток воздуха может обтекать по боковым сторонам языка. Возникающие таким способом согласные называются *боковыми* или *латеральными*. Латеральным является аппроксимант *l* (дентальный или альвеолярный латеральный аппроксимант).

Фонация характеризует тип участия голосовых связок при артикуляции. Встречается ряд разновидностей фонации, из которых для настоящего изложения значимы следующие: **звонкие**, при которых голосовые связки вибрируют, производя топальный (чистый) звук (*б*, *д*, *з*); **глухие**, когда поток воздуха не приводит в движение голосовые связки (*п*, *т*, *к*). Глухие бывают двух типов — **придыхательные** (*aspirated*), как английские *p*, *t*, *k* (в обозначениях МФА — *p^h*, *t^h*, *k^h*), и **непридыхательные** (*tenuis*), как испанские *p*, *t*, *k*, или русские *п*, *т*, *к* (в обозначениях МФА — *p*°, *t*°, *k*°).

Система согласных Международного фонетического алфавита (без квартнуктуции)

Выше приведена основная система согласных в обозначениях МФА (без включения коартикуляций), в которой согласные ассоциируются по признаку фонации (глухие-звонкие). Если специально не отмечается, произношение глухих подразумевается как придыхательное.

Во всех вышеописанных случаях произношения воздушный поток образуется в легких и выталкивается наружу дыхательными путями, вследствие чего данный тип согласных *выдох* носит название *легочных* или *пульмонических* (pulmonic). Возможны, однако, и фонемы, обусловленные иными механизмами образования воздушного давления, как *абruptивные* (или *эжективные*, ejective), *щелчки* (click), и согласные *ингрессии* (или *имплозивные*, implosive). Для настоящего изложения особую важность имеют abruptивные согласные, возникающие, когда поток воздуха инициируется не в легких, а в гортань и выталкивается вверх его резким движением. Абruptивные могут быть только глухими, так как вследствие возникновения воздушного потока вне легких, голосовые связки в процессе их формирования участия не принимают.

Коартикуляция и фонация согласных обозначаются с помощью следующих вспомогательных символов:

\circ^w	лабиализация	\circ^h	аспирация
\circ^j	палатализация	\circ^a	деаспирация
\circ^v	веляризация	\circ^e	девокализация
\circ^f	фарингализация	\circ^n	назализация

Кроме вышеприведенной системы, имеются также специальные символы для некоторых часто встречающихся фонем с одновременной коартикуляцией: \circ (глухой палатализованный ламинальный постальвеолярный фрикативный, подобный русской *щ*), \circ^z (звонкий палатализованный ламинальный

постальвеолярный фрикативный), w (звонкий лабиализованный велярный аппроксимант *ц^w*, как в английском слове *weep*), \circ (лабиализованный палатальный аппроксимант *j^w*).

Как уже было отмечено, кроме пульмонических согласных, существуют также глухие abruptивные согласные, которые обозначаются присоединением символа "·": $p^·$, $t^·$, $k^·$, $q^·$, $s^·$, $t^·s$, $t^·f$, $t^·j$, $k^·x$, $k^·k^·$ и т.д.

Гласные

Гласные – это звуки речи, произносимые открытым голосовым трактом таким способом, что нигде выше гортани возрастание давления воздуха не происходит. Это основное отличие гласных от согласных, при которых, как уже было отмечено, в результате сужения или смычки обязательным образом возрастает давление в потоке воздуха в какой-либо точке речевого канала. Главными параметрами гласных являются *подъем*, *ряд* и *огубленность*. Классификация по этим признакам проиллюстрирована слева.

Подъем характеризует вертикальное положение языка по отношению к нёбу. Различают 5 основных типов подъема: *верхний*, *средне-верхний*, *средний*, *средне-нижний* и *нижний*, или, по иной терминологии: *закрытый*, *средне-закрытый*, *средний*, *средне-открытый* и *открытый* (более детальная дифференциация приведена в нижней таблице). К примеру, закрытым

является гласный *i*, при котором язык расположен близко к небу, а воздушный канал узок. Открыт гласный *a*, при произношении которого язык ближе к нижней челюсти, а воздушный канал открыт максимально.

Ряд определяет горизонтальное положение тела языка. Различаются три основных ряда: *передний*, *центральный* и *задний*. При одном и том же подъеме передним является гласный *i*, при произношении которого язык выдвинут вперед, и задним – гласный *u*, когда тело языка располагается в задней части ротовой полости.

Огубленность показывает тип участия губ (округление и вытягивание вперед) при формировании гласных (*o*, *u*). Бывают *обычные* (неогубленные) и *огубленные* гласные. Например, закрытый гласный переднего ряда имеет два произношения: обычное *u* (МФА: *i*) и огубленное *ü* (МФА: *u*).

Вторичными атрибутами артикуляции гласных являются *назализация*, *фарингализация*, *эпиглоттализация* и т.д. Система обозначения гласных МФА (без коартикуляций) приводится слева (в парных вариантах левый символ обозначает простые, правый – огубленные гласные).

На этом, изложение основных понятий современной фонетики будем считать достаточным для точного и терминологически корректного анализа фонетики кавказских языков.

53. Краткий очерк фонетики кавказских языков

Среди лингвистов распространено мнение, согласно которому кавказские языки характеризуются исключительным богатством консонантной системы и несоразмерной малочисленностью гласных¹¹.

Это утверждение, однако, в абсолютном смысле правдиво лишь для западнокавказских языков, среди которых убыхский обладает 86 согласными и всего двумя гласными. Бзыпский диалект ахазского имеет 68 согласных и 2 гласных, в то время как в качестве основы литературного языка был выбран абхазский диалект, различающий лишь 58 согласных, в котором наряду с некоторыми увулярными, отсутствует целый ряд постальвеолярных аффрикат и фрикативных. В литературном адыгейском, развитом на основе темиргоенского (чемгуйского) диалекта, имеется 56 согласных, в бжедутском диалекте – 70, в литературном кабардинском – 48 и т.д.

Восточнокавказские языки в среднем обладают более скромным составом согласных, но существенно разнообразнее в плане гласных. Интереснейшим исключением в этой семье представляется арчинский (7 деревень, примерно 1200 носителей), в котором различаются 81 согласная и 26 гласных. По разнообразию гласных среди всех кавказских языков на первом месте чеченский, который при относительно простом консонантном строем (40 основных согласных) обладает

¹¹ J. C. Catford. *Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus*, Ann. Rev. of Anthropol., 6 (1977) (<http://www.jstor.org/stable/2949334>); G. Hewitt, North West Caucasian, Lingua 115 (2005).

44 гласными и 5 дифтонгами. Таким образом, убыхский из западнокавказских языков и арчинский из восточнокавказских являются богатейшими среди всех языков мира по разнообразию фонемного состава¹².

Подобное богатство согласных определяется тем обстоятельством, что в северокавказских языках фонемы различаются не только по месту и способу артикуляции, но и по типу коартикуляции (лабиализация, палатализация, фарингализация, при этом последняя может в свою очередь выступать в сочетании с первой – лабиофарингализованно).

Во всех кавказских языках взрывные и аффрикаты обладают трехуровневой фонацией: звонкие, придыхательные и абруптивные (эjectiveные). В отдельных случаях встречаются также абруптивные фрикативные в лабиальной, альвеолярной или постальвеолярной позициях.

Во всех северокавказских языках противопоставление по признакам звонкости-придыхательности-абруптивности, неинтенсивности-интенсивности (преруптивности), простоты-коартикулированности имеет фонематическое (смысло-определенное) значение¹³. Согласные одного и того же ряда могут выступать также в апикальном и ламинальном позициях артикуляции. Таковыми являются ряды аффрикат и фрикативных в убыхском языке, в бзыпском диалекте абхазского и бжедугском диалекте адыгейского, где в диапазоне постальвеолярных (место образования звука *w*) имеется 3 различных позиций произношения: *апикальное* (с легкой веляризацией), *ламинальное* (с легкой палатализацией) и *закрытое ламинальное* (с легкой фарингализацией). Последнее представ-

ляется исключительной особенностью западнокавказских языков, и в литературе¹⁴ описывается как шипяще-свистящий (*hissing-hushing*) звук, произносимый следующим образом: кончик языка размешается в зоне альвеолы нижнего зубного ряда, а тело языка, согнувшись, касается постальвеолярной области верхней челюсти (регион *w*), производя, в зависимости от способа артикуляции, аффрикаты или фрикативные звуки.

Другой отличительной чертой кавказских языков является широкий спектр латеральных аффрикат и фрикативных. Так, ахвахский язык, принадлежащий к аваро-андийской ветви, сохранил все разнообразие альвеолярных латеральных (7 фонем), включая интенсивные и неинтенсивные аффрикаты в придыхательной и абруптивной фонации: *t̪*, *t̪'*, *t̫*, *t̫'*; интенсивные и неинтенсивные фрикативные в придыхательной фонации: *t̰*, *t̰'*, а также простой латеральный аппроксимант *l* (*ɾ*). Интереснейшим случаем в плане разнообразия является арчинский, в котором встречаются исключительно редкие в мировых языках превелиарные латеральные фрикативные и аффрикаты в звонкой, придыхательной и абруптивной разновидностях фонации, в простом, лабиализованном и интенсивном вариантах (*t̪̰*, *t̪̰'*, *t̫̰*, *t̫̰'*; *k̪̰*, *k̪̰'*, *k̫̰*, *k̫̰'*).

Северокавказские языки подверглись более или менее удовлетворительному лингвистическому изучению и фонологическому анализу лишь в течение последних ста лет, что обусловлено отсутствием письменной культуры на этих языках. До настоящего времени остаются не до конца выясненными вопросы не только генетических связей западной и восточной семей с другими языковыми семьями мира, но и вопросы внутренней классификации этих языков и т.д. Не имеют удовлетворительной точности даже описания фонетического строя отдельных языков.

¹² Речь идет о языках, не содержащих щелчков (click).

¹³ Как, например, в словах *моль* и *мот*, где в зависимости от признака палатализации (*л-ть*) согласного одного и того же места и способа артикуляции (латеральный альвеолярный), меняется значение слова.

¹⁴ Catford, 1977, стр. 290.

Внедрение кириллоидных алфавитов также сыграло свою отрицательную роль, поскольку они, будучи ограниченными в количестве символики и недостаточно адаптивными в графических модификациях, не были в состоянии однозначно отобразить все разнообразие фонетики северокавказских языков: согласные, кардинально различные по природе, получали порой одинаковое обозначение в кириллоидном письме, внося дополнительный беспорядок в и без того сложнейшую консонантную систему.

Однако, наибольшие трудности, встречающиеся при изучении фонетики северокавказских языков, связаны с отсутствием единой терминологии, а порой и явными ошибками фонологического анализа в литературе (преимущественно – в русскоязычной). В качестве наглядного примера можно указать самое объемное до настоящего времени описание предмета – сборник "Кавказские языки" (1998)¹⁵, в отдельных главах которого (написанных различными авторами) используются весьма различные термины и символика при описании родственных языков или одного и того же языка: в отдельных случаях не совпадают даже сами системы.

В русскоязычной литературе сплошь и рядом перепутаны так называемые "ларингальные" (в них не различаются глottальные, эпиглоттальные и фарингальные согласные¹⁶), заднеязычные (смешивание палатальных, велярных и увулярных рядов встречается повсеместно), описание дентальных и альвеолярных беспорядочно и запутано, альвеолярными называются постальвеолярные, постальвеолярными – палатальные, и т.д., некорректно описание интенсивных и неин-

тенсивных заднеязычных, в таблицах пропущены многие фонемы и пр. Коартикуляции иногда не различаются как таковые: к примеру, фарингализованные увулярные порой классифицируются как "ларингальные". Недостаточно ясно прослеживается наличие велярных и увулярных аффрикат в некоторых восточнокавказских языках.

При таком беспорядке нельзя в полной мере гарантировать окончательную точность или полноту приводимых ниже фонетических систем многих языков. Мы попытались посредством сопоставления различных источников по возможности уточнить фонетические строи многих языков, а при полной неясности оказывали предпочтение источнику, оцениваемому как наиболее достоверному. Следовательно, вполне возможны упущения и ошибки в приводимых фонетических таблицах, особенно в случае малочисленных и, как следствие, малоизученных языков.

Этот факт, или даже – недостаток, не может, однако, вызвать грамматологических осложнений, возникающих в случае применения латиницы и кириллицы, так как в настоящей работе для выполнения поставленной задачи был применен системный, общий и дедуктивный подход.

Для каждой языковой семьи была создана обобщенная и расширенная базовая система знаков со всеми возможными вариантами фонем и графем (многие из которых могут вообще не встречаться в конкретных языках данной семьи), с четкой логикой и закономерностью их генерирования. Следовательно, в спорных случаях после прояснения фонетики конкретного языка можно без труда исправить предположительную ошибку, выбрав соответствующие правильные графемы из базовой системы. Это никогда не вызовет неуместной путаницы или повтора символов, поскольку форма каждой буквы предсказуема и логически связана с целым.

¹⁵ Языки мира: Кавказские языки. (ред. М.Е. Алексеев, Г.А. Климов, С.А. Старостин, Я. Г. Тестелет), М., Academia, 1999.

¹⁶ L. Trigo. On Pharynx-Larynx Interactions. Phonology, Vol.8, No.1 (1991). (<http://www.jstor.org/stable/4420026>).

§4. Западнокавказские языки

Приводимое ниже описание фонетического строя северо-кавказских языков носит преимущественно общий характер, а к детальному рассмотрению конкретных языков мы обращаемся при иллюстрации графики разработанных алфавитов.

Итак, западнокавказская семья включает пять языков: абхазский, абазинский, убыхский и черкесский (в литературных адыгейском и кабардинском вариантах¹⁷). Фонетически эти языки довольно близки и могут быть подвергнуты единому анализу. Поскольку среди них наибольшим разнообразием и системной целостностью наделен ныне мертвый убыхский, фонемный строй которого по сравнению с остальными языками в основных чертах имеет обобщающий и репрезентативный характер, наше описание базируется на анализе фонетики этого языка.

Убыхский, как уже было отмечено, имеет 86 согласных, что по сути является исключительным показателем среди всех языков мира. Такое богатство – результат наличия согласных не только практических всех мест и способов артикуляции, но и широкого спектра коартикуляций. Почти все согласные имеют лабиализованные, а заднеязычные и губные – также фарингализованные и палатализованные варианты. Фарингализация может выступать не только отдельно, но и комбинированно с лабиализацией.

Так, в ряду увулярных возможно 4 варианта коартикуляций – лабиализация (^w), палатализация (^l), фарингализация (^t) и лабиофарингализация (^{tw}). В ряду заднеязычных фрикативных, где, например, в русском языке имеется лишь один

согласный – велярный *x* (*x*), убыхский обладает двенадцатью: пятью придыхательными (*χ*, *χ^w*, *χ^l*, *χ^t*, *χ^{tw}*) и пятью звонкими (*χ*, *v^w*, *v^l*, *v^t*, *v^{tw}*) увулярного ряда, а также двумя велярными: придыхательным (*x*) и звонким (*χ*).

Сугубо специфичны также ряды постальвеолярных аффрикат и фрикативных, которые реализуются в трех позициях активного артикулятора (языка) с результативным количеством в 10 фрикативных и 12 аффрикат: апикальные фрикативные (*f*, *z*) и аффрикаты (*tʃ*, *dʒ*, *tʃ^w*), ламинальные фрикативные (*c*, *z*; *c^w*, *z^w*) и аффрикаты (*tç*, *dç*, *tç^w*, *dç^w*, *tç^{tw}*), а также закрытые ламинальные фрикативные (*š*, *ž*; *š^w*, *ž^w*) и аффрикаты (*tš*, *dž*, *tš^w*).

Для сравнения отметим, что в русском имеется всего одна постальвеолярная аффриката (ламинальной позиции) – *ч* (*tç*), и три фрикативные: ретрофлексные *ш* (*ʃ*) и *ж* (*ʒ*), и ламинальная *щ* (*ç*), т.е. лишь 1 звуко-буквенное соответствие из 22 фонем! В целом, из 86 гласных убыхского в кириллице имеется лишь 21 прямое или косвенное соответствие, что весьма наглядно демонстрирует реальные пределы возможностей русского письма при его адаптации к кавказским языкам.

Взрывные и аффрикаты распределены по трем уровням фонации: звонкие, придыхательные и абруптивные. Последний тип, как было отмечено, в некоторых исключительных случаях встречается также и среди фрикативных: так, почти во всех западнокавказских языках в ряде латеральных альвеолярных фрикативных присутствует абруптивный член (*t*, *t̪*, *t̫*). В адыгейском языке этот признак проявляется также среди постальвеолярных фрикативных (*š*, *š̪*, *š̫*, *š̫w*, *ž̫w*), а в абхазском и кабардинском – у лабиодентальных. Наиболее богатым в плане фарингальных фрикативных является абазинский язык, в котором данный тип согласных встречается в простом и лабиализованном вариантах звонкой и придыхательной фонаций: *h*, *h̪*, *h̫*, *h̫w*.

¹⁷ Самоназвание черкесов – *адыги*. Этот термин в узком смысле относится только к западной группе и в настоящей книге употребляется для различения двух языков с их орографиями. В обобщенном значении используется экзоним *черкесы*.

Иной характеристикой кавказских языков является фонематическое противопоставление согласных по признакам *интенсивности* (*fortis, tense*) и *нейнитенсивности* (*lenis, lax*), в зависимости от того, с какой *напряженностью* прикладывается активный артикулятор при произношении звука. Интенсивность иногда может восприниматься как *геминизация*, что не вполне корректно, так как последняя имеет лишь смысл *длительности*, а не напряженности артикуляции. Интенсивные согласные получают геминированное произношение лишь в интервокальной позиции. Интенсивность не является общехарakterной чертой всех западнокавказских языков и встречается лишь в шапсугском и бжедугском диалектах адыгейского языка, в которых по данному признаку противопоставляются только придыхательные спиранты и аффрикаты: [p, p:], [t, t:], [k, k:], [ts, ts:], [tʃ, tʃ:] и т.д., с сопутствующей десиприацией. Такой тип произношения в русскоязычной литературе получил название *преруптивный*, от которого мы откажемся в пользу международно-принятого термина *интенсивный* (*fortis*), поскольку, в отличие от западнокавказских языков, это произношение общераспространено среди восточнокавказских и фонемично не только для придыхательных, но и для абруптивных согласных.

В отличие от подобного исключительного богатства согласных, система гласных в западнокавказских языках "двухуровневая" – фонематически различаются лишь две гласные: а и и. Следует отметить, что мнения о количестве гласных в этой семье языков в научной литературе расходятся. Некоторые исследователи считают, что имеем дело с одноуровневой системой гласных (один базовый гласный, нюансирующийся под воздействием предшествующего согласного), некоторые – с двух-, трехуровневой или больше.

Не являясь специалистом по данному вопросу, мы обойдем этот спор, применив обобщенный подход к проблеме:

предложим графическую систему для полного состава гласных, включающего все основные (или скорее – необходимые) варианты с их нюансировками.

Подобный подход оправдан с точки зрения важности точной передачи разнообразия гласных в словах, заимствованных из других языков, поскольку если богатство западнокавказской консонантной системы позволяет практически неискаженно заимствовать слова из большинства языков, то данное преимущество при гласных теряется из-за их малочисленности. На этом основании во все стандартные алфавиты по умолчанию включены основные гласные а, е, и, ı, о, ı.

Подводя итоги описания фонетики западнокавказских языков, ниже представляем таблицу консонантного состава убыхского, где столбцы разделены по признакам лабиализации, палатализации, фарингализации и лабиофарингализации для каждого фиксированного места артикуляции.

Из соображений компактности, в таблице упущен палатальный ряд, а единственная фонема этого ряда – звонкий палатальный аппроксимант (j) – включена в ряд ламинальных (палатализованных) постальвеолярных. Простые велярные (k, k', g) приводятся в затемненных ячейках, поскольку такие отсутствуют в исконной лексике убыхского языка, но встречаются в иноязычных заимствованиях.

В качестве общего замечания отметим, что во всех кавказских языках переднеязычные взрывные – дентальные, аффрикаты – дентальные и/или постальвеолярные, а фрикативные – альвеолярные и/или постальвеолярные. Также, если специально не оговаривается, лабиальные взрывные – билабиальные, а фрикативные – лабиодентальные.

Таким образом, объединение данных нюансов под обобщенными столбцами "лабиальных" и "альвеолярных" недвусмысленно в плане артикуляции.

Фонетический строй ульыхского языка

Место →	Название	Поступативные						Ударные						Глottатив-	Фрикати-	Изв.
		Альвеолярные	Централь-	Анголич-	Ламанчи-	Запят. па-	Венч.	C	C ^w	C ^h	C ^v	C ^{sw}	C ^{hv}			
Слобод.	C	C ^w	C ^h	C ^v	C	C ^w	C ^h	C	C ^w	C ^h	C ^v	C ^{sw}	C ^{hv}	C	C ^w	C ^h
протяж.	p	p ^w	j	j ^w				k	k ^w	k ^h	k ^v	q ^w	q ^h	?		
звонение	b	b ^w	d	d ^w				g	g ^w	g ^h	g ^v	q ^w	q ^h			
блеск.	r	r ^w	f	f ^w				k'	k ^w	k ^h	k ^v	q ^w	q ^h			
протяж.	js		tʃ		tʃ ^w											
звонение	dz		dʒ		dʒ ^w											
блеск.	ts		tʃ'		tʃ' ^w											
протяж.	t'	t'	s	t	t ^w	t ^h	t ^v	t̪	t̪ ^w	t̪ ^h	t̪ ^v	t̪̪	t̪̪ ^w	t̪̪ ^h	t̪̪ ^v	t̪̪̪
звонение	v	v ^w	z	z	z ^w	z ^h	z ^v	z̪	z̪ ^w	z̪ ^h	z̪ ^v	z̪̪	z̪̪ ^w	z̪̪ ^h	z̪̪ ^v	z̪̪̪
блеск.	ɸ		f		f ^w											
название	m	m ^w	n													
Апостро- маты	w		w ^w													
Дрожание								ɾ								

§5. Восточнокавказские языки

Северовосточнокавказская семья языков намного обширнее и многочисленнее. Оно состоит из 7 языковых ветвей с 29 языками, и, как следствие, в своей целостности обладает большим фонетическим разнообразием как согласных, так и гласных, и не подлежит однородному представлению, как это было сделано для западнокавказских языков.

В современной литературе восточнокавказские языки по степени родства (что, однако, нельзя считать однозначно и окончательно установленным) классифицируются по следующим генеалогическим ветвям:

Аваро-андийские языки

Аварский (Л) (790,000)

Андийская ветвь

Андийский (21,800)

Ахвах-тиндийская группа

Ахвахский (6500)

Каратин-тиндийская группа

Каратинский (6400)

Ботлих-тиндийская группа

Ботлихский (5500)

Годоберинский (3000)

Чамалинский (5000)

Багвали-тиндийская группа

Багвалинский (6500)

Тиндинский (5000)

Лезгинские языки

Периферийная ветвь

Арчинский (1200)

Самурская ветвь

Восточная группа

Табасаранский (Л) (128,900)

Лезгинский (Л) (450,000)

Агульский (17,400)

Удинский (5700)

Южная группа

Крызский (6000)

Будухский (1000)

Западная группа

Рутульский (20,000)

Цахурский (20,000)

Нахские языки

Башибайский (3420)

Вайнахский кластер

Чеченский (Л) (1,330,000)

Ингушский (Л) (413,000)

Хиналугский изолят

Хиналугский (1500)

Лакский изолят

Лакский (Л) (150,000)

Цезекие (дидойские) языки*Пез-шинханская группа*

Цезекский (дидойский) (15,400)

Гинухский (550)

Бежентинско-хваршинская группа

Бежентинский (6200)

Гунзийский (1840)

Хваршинский (1870)

Даргинский диалектный континуум

Даргинский (Л) (480,000)

Кайтагский (21,000)

Мурчиринский (38,000)

Мюрего-губденеский (39,000)

Урахинский (35,000)

и т.д...

* В скобках представлено оценочное количество носителей.

** Литературные языки обозначены как (Л).

Эти языки, в свою очередь, разветвляются на многочисленные диалекты, которые по фонетическому составу могут различаться от литературного варианта настолько, насколько последний от остальных языков семьи. Фонетический облик основных языков будет обрисован в дальнейшем изложении, а здесь ограничимся их общим описанием.

Важнейшей отличительной чертой восточнокавказских языков является фонематическое различение интенсивных и неинтенсивных согласных применительно практически ко всем местам артикуляции при придыхательных и абруптивных фонаций. Эти языки богаты латеральными, встречающимися в альвеолярной (в аваро-андийских языках) и превеллярной (в арчинском языке) местах артикуляции.

В плане фонетики, основным отличием от западнокавказских языков является то, что данной семье нет различных позиций артикуляции постальвеолярных: фрикативные в основном апикального, аффрикаты – ламинального произношения (как в армянском и грузинском языках).

Наиболее распространенной формой коартикуляции является лабиализация, наличествующая примерно у половины языков и встречающаяся во всех местах произношения,

кроме губных и гортанных. В отдельных языках присутствуют также фарингализованные согласные, а в арчинском и некоторых цезеких и лезгинских языках – также лабиофарингализованные артикуляции в ряду увулярных взрывных (q^w , g^w , q^{hv} , q^{tw} , x^{hv} , χ^{tw} ; k^{tw} , v^{tw}).

Радикалы, в отличие от западнокавказских языков, реализуются не в фарингальной позиции, а в эпиглottальной (?), и, ?). Возможным исключением являются цезекие языки, радикалы которых в литературе представляются как фарингальные. Уровни фонации те же – придыхательные, звонкие и абруптивные для взрывных, придыхательные и звонкие – для фрикативных согласных.

Примечание. Исключением является лезгинский язык, описание которого (http://peterlin.pl/lezgi/lezgi_sounds.html) дано в четырехуровневой фонации с добавлением глухой (непридыхательной) составляющей, например: p , p' , p'' , b , где член p' обозначает непридыхательной согласный. При сопоставительном анализе различных источников (Catford, Алексеев и т.д.), однако, становится ясным, что деаспирация является спецификой интенсивного произношения придыхательных, так что пару $[\text{p}, \text{p}']$ на самом деле следует заменить на $[\text{p}, \text{p}^{\circ}]$.

С точки зрения описания консонантизма проблематичны сведения о велярных и увулярных аффрикатах (kx , qz), присутствующих, согласно источникам, в части андийских, пезеких и лезгинских языков. Так, согласно TITUS-y (Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien – titus.fkdg1.uni-frankfurt.de), в карачинском имеются как велярные, так и увулярные аффрикаты, и, при этом, только в интенсивных вариантах ($\text{kx}:$, $\text{kx}^:$, $\text{qz}:$, $\text{qz}^:$), а в описании рутульского (Алексеев) увулярные аффрикаты приводятся в лабиализованной, фарингализованной и лабиофарингализованной артикуляциях с трехуровневой фонацией (qz , $\text{g}z$, $\text{qz}^:$; qz^w , $\text{g}w$, qz^{hv} ; qz^t , g^w , qz^{tw} ; qz^{tw}). В прочих источниках (Catford) считается, что аффрикативное произношение является производной

особенностью интенсивизации взрывных, что в некоторых языках этой семьи сопровождается деаспирацией, аффрикатизацией или геминизацией (в интервокальной позиции). Данная точка зрения как будто подтверждается при исследовании консонантного состава даргинского языка, котором увулярные, согласно TITUS-у, размещены в ряде взрывных (q, g, q'), а по Алексееву – среди аффрикат (qχ, gχ, qχ'). Как бы то ни было, поскольку в ходе разработки алфавитов был применен дедуктивный подход и были созданы графемы для фонем всех мест и способов артикуляции, окончательный выбор букв для данных звуков речи может быть осуществлен после детального прояснения данного вопроса. Тем временем, заднеязычные взрывные и аффрикаты описываются отдельно, с применением различного набора графем.

Восточнокавказские языки богаты гласными и содержат в среднем 6-8 простых гласных (a, æ, ɔ, e, i, u, o, ɔ), которые, в свою очередь, могут фонематически противопоставляться по признакам краткости, долготы, назализации и фарингализации, а также их комбинаций.

Наглядным примером служит чеченский язык с 44 гласными, которые дифференцируются из 11 "простых" гласных посредством удлинения и назализации: последняя влияет как на краткие, так и на долгие гласные. В плане богатства фонетики исключителен арчинский язык, где, параллельно отмеченным признакам, гласные различаются также и по тональной высоте, что является единственным случаем наличия тонов в северокавказских языках.

К более детальному рассмотрению структуры гласных вернемся при представлении общего алфавита, а пока, подытожив изложенное, на следующей странице приводим сводную таблицу согласных восточнокавказских языков, которая, будучи обобщенной, не отражает консонантный состав какого-либо отдельно взятого языка.

Обобщенная таблица согласных восточнокавказской семьи

Место + Стойк.	Небольшое Центральное Параллельное	(Двоет.)/Несогласный		Последователь- ное	Палатализи- рующее	Вспомогатель- ное	Углоподоб- ное	Эпиглottальное	Глоттальное
		L	F						
гридан.	p	p:	f	L	F	L	F	L	F
зеванено	b	d					j	g	g
аббулт	p'	p:	f'	f'			c'	k'	q'
гридан.			ts	ts:	tł	tł:	tł'	kx:	qz:
зеванено			χz		dʒ				
аббулт			ts'	ts':	tł'	tł:	tł'	kx'	qz'
гридан.	f	f:	s	s:	h	h:	h'	x:	x:
зеванено	v		z				z	y	y
Назование	т		п					и	и
Аптонимы	w							ј	ј
Древние			r						

В таблице, из соображений простоты, пропущены варианты коартикуляций (лабиализация, палатализация, фарингализация, лабиофарингализация), а также встречающиеся исключительно в арчинском языке превелярные латеральные аффрикаты и фрикативные. Как в случае западнокавказских языков, так и здесь для экономии места объединены альвеолярный и дентальный ряды.

§6. Фонемы в контексте грамматологии

Как видим, количество фонем (согласных и гласных) в северокавказских языках многократно превосходит графические возможности предложенных в прошлом или ныне применяемых для их передачи алфавитов, тем самым значительно препятствуя адаптации этих систем к данным языкам, что и явилось причиной разработки настоящего проекта.

В введении в теорию возникновения алфавита было отмечено, что алфавитное письмо фонетически может быть как полноценным, так и неполным. Латинская и кириллическая системы, содержащие в своей основе порядка 30-и графем, принципиально не приспособлены для полноценной передачи языков, имеющих в среднем по 50 фонем, не нарушая при этом алфавитного принципа, т.е. предсказуемого и однозначного (не говоря уж о взаимооднозначности) соотношения между написанием и произношением слов.

Понятно, что при таком раскладе не имеет смысла говорить не только о полноценном, но и неполном фонетическом алфавите, ибо как показывает опыт заимствования экзогенных письменных систем в кавказских языках, графемофонемное соответствие сплошь и рядом искажается и нарушается, применяются алогичные и неестественные комбинации, вызывающие проблемы с точки зрения не только практическости, но также гармоничности и эстетики письма.

Примечание. Последние атрибуты играют крайне важную роль с точки зрения психологии письма и обуславливают репрезентательность и конкурентоспособность местного языка при доминировании другого – государственного языка с идентичным письмом. Это можно продемонстрировать на примере отрывка текста на адыгейском языке, выглядящего подобным образом:

УблапЭм щвээжаяаэу а Гуышыэр Тхъэм ѹдэж ѿйлаэв. Тхъэм а Гуышыум зээди кырыгъээжъууэ... Тхъэм кынызъэхъууэ пистэуми ащиңцу а Гуышыэр кырымыгъээжъууэ эи ѿйлаэв.

Излишне доказывать, что подобная запись лишь способствует его маргинализации при подавляющем этнокультурном влиянии русского письма и русскоязычной информационной среды.

Данное обстоятельство, в свою очередь, усугубляется из-за специфик коартикуляции, поскольку комбинирование форм записи уровней фонации с неестественными обозначениями звуков мест и способов артикуляций, не свойственных данным системам письма, часто приводит к трех-, четырех- и даже пятизначным "построениям" для одной фонемы.

В качестве примера рассмотрим орфографию кабардинского – западнокавказского языка с наименьшим числом согласных, в котором имеются увулярные взрывные (q, q^w), фрикативные в велярной (x, χ) и увулярной (χ, ϕ) позициях, а также их лабиализованные корреляты (x^w, χ^w, ϕ^w, q^w, q^w), но отсутствует велярный звонкий взрывной (g). Это обстоятельство, наряду с недостатком букв и иных способов графической передачи, привело к возникновению следующих буквосочетаний: x (x), χ (χ), x^w (χ), ϕ^w (ϕ), xy (x^w), x^wy (χ^w), x^wy^w (χ^w), kx (q), k^wx (q^w), k^wx^w (q^w), k^wy (q^w).

Как видно, проблема не столько в том, что количество символов, необходимых для выражения одной фонемы достигает четырех, сколько в том, что в этих кластерах применяются графемы, имеющие отдельные звуковые значения, что создает дополнительную путаницу: дело в том, что буква у русского алфавита отдельно приписывается гласному и (y),

из-за чего может возникнуть неоднозначность в произношении, к примеру, графемного кластера *гъу*, которая может произноситься как *вʷ*, так и *в + у*.

Другим недостатком применяемых систем является нарушения принципа построения буквосочетаний. Так, в кабардинском алфавите большинство абруптивных записывается с помощью добавления вспомогательного символа *I* к графеме придыхательных: *k (k)>kI (k')* и т.д., тогда как в приведенных выше кластерах данная закономерность нарушена, и увулярные взрывные записаны нерегулярным присоединением символа *ь*: *къь (q)>къ (q')*. Более того, некоторые сложные (абруптивные) фонемы имеют более простую форму записи (*къ, къу*), чем простые (придыхательные) того же места и способа артикуляции (*къь, къу*), что является нарушением общепринятых норм фонографического анализа.

Логическая несостоительность орфографии, наконец, проявляется в том факте, что вспомогательный символ *I* сам по себе имеет отдельное фонетическое значение и применяется для гортанного взрывного (?). И все это – в алфавите простейшего по консонантному составу языка данной семьи.

Другим интересным примером является следующий ряд в орфографии абазинского: *з (g), зв (gʷ), зь (g¹), зъ (y), зъв (yʷ), зъь (y¹), зI (t), зIв (tʷ)*, в котором посредством одного и того же символа *з* выражены согласные совершенно разных мест и способов произношения. В данном случае, конечно, соблюдается определенная логика хотя бы в плане сохранения принципа построения кластеров при обозначении коартикуляций, в то время как использование, к примеру, буквосочетания *kI* в адыгейском языке для абруптивного варианта (*t³*) русского *ч (t³)* параллельно с применением того же самого сочетания для записи абруптивного *kI (k')*, уже является серьезным нарушением алфавитного принципа. Таких примеров "экономии" в алфавитах кавказских языков множество.

Ситуация еще больше осложняется в случае адыгейского, абхазского и абазинского языков, где присутствуют все три позиции артикуляции постальвеолярных аффрикат и фрикативных, суммарно – 19 фонем, против которых экспрессивные возможности русского алфавита для обозначения звуков данной позиции ограничиваются всего четырьмя буквами (*ч, ш, щ, ж*), которые, в свою очередь, не имеют регулярных фонетических соответствий среди постальвеолярных согласных западнокавказских языков, так как две из них (*ч, щ*) изначально имеют палатализованную коартикуляцию (*t³, cc*), а две (*ш, ж*) – произносятся в ретрофлексной позиции (*ʂ, ʐ*).

В результате применяются беспорядочные буквосочетания, а орфография параллельно усложняется также тем, что в одних случаях необходимо выражать кавказские аффрикаты апикальной позиции посредством комбинирования букв *па-латализованных ламинальных аффрикат* русского с разными вспомогательными символами, например, посредством буквы *ч*, обозначающей в русском фонему *t³*, представлять фонему *tʃ* как *чъ*, то есть логической субтракцией "палатализованное *tʃ* минус палатализация" (повторная дифференциация вторичной артикуляции в графике!), а *палатализованные ламинальные фрикативные*, в свою очередь, посредством букв *ретрофлексных фрикативных: ж (z)>жъ (z¹)*.

Не проще обстоит дело и при передаче гласных восточно-кавказских языков. Для справедливости, однако, следует заметить, что часто даже в самых совершенных алфавитах возможны случаи, когда гласные языка передаются не вполне точно и корректно, поскольку они являются самыми легко модулирующимися звуками речи. Кроме того, в случае гласных спектр возможных размеров резонатора, типов фонации и коартикуляции настолько широк, что часто многие из них группируются под одной и той же графемой, а разные нюансировки расцениваются как *аллофоны* одного и того же глас-

ного. Такое письменное отражение языка еще можно считать фонетическим, а в случае полноты основных групп гласных – полноценным. В редких случаях нюансировки гласных могут быть настолько многочисленны, что ни одна алфавитная система не сумеет практическим образом включить их в свою базовую символику.

В случае гласных восточнокавказских языков, однако, ситуация такая же неудовлетворительная, поскольку даже их основные группы часто не находят полного отражения в письме. Более того, в имеющихся алфавитах с одной стороны вообще не различаются долгие, фарингализованные, назализованные и прочие гласные, фонематичные для этих языков, с другой – ничем не обоснованно включаются графемы для гласных и дифтонгов (*ē, ю, я*), присущих лишь русскому языку. Таким образом предпочтение фактически отдается не полноценной репрезентации гласных самого языка, а точной передаче звуков русского языка в заимствованных словах.

Обобщая, заметим, что некоторое количество двух- или трехзнаковых комбинаций все же не препятствует практическому применению письма: например, в немецком присутствуют один трехзначный (*sch – ū*) и один четырехзначный (*tſch – ć*) символы, которые по сути не усложняют процесс восприятия текста. Существует, однако, определенный предел, после которого многознаковые комбинации уже приводят к серьезному искажению или нарушению алфавитного принципа – однозначности и предсказуемости между написанием букв или их комбинаций и их произношением.

Такова ситуация практически во всех кавказских языках, в которых количество составных символов иногда пересекает порог 50% общего букваря. Из 69 знаков адыгейского алфавита 24 являются двойными, 11 – тройными, т.е. составные обозначения образуют больше половины общего числа символов в соотношении 69:35. В "алфавите" арчинского языка,

разработанном в 2006 году Группой морфологических исследований университета Сюрея, из 106 символов 76 (70% общего количества) многознаковые, среди которых присутствует даже пятизначный член (*ххъІв*). В остальных алфавитах кавказских языков статистика следующая: абазинский (74:40), кабардинский (55:25), абхазский (64:24), ахвахский (56:30), агульский (69:32), аварский (53:37), лакский (59:25), табасаранский (59:25), цэзский (40:14), чеченский (45:16) и т.д. Только на примере чеченского, в котором имеется всего 45 букв при наличии только 44 гласных в языке, можно убедиться, что даже ценой повсеместного нарушения алфавитного принципа и неуместного усложнения письма данные алфавиты не в состоянии сколь-нибудь удовлетворительно отображать фонемный строй кавказских языков.

Главная причина несовместимости применяющихся кириллоидных алфавитов, однако, заключается не столько в малочисленности и, следовательно, недостаточности базовых символов в русском письме, сколько в *системном изъяне*, так как кириллица с точки зрения фонации, по сути, будучи двухуровневой, а в некоторых случаях – одноуровневой системой, применяется для языков с трехуровневой структурой фонации. Заметим, что в русском языке согласные различных мест и способов артикуляции противопоставляются по одной или двум ступеням фонации: в ряде взрывных – звонкие-непридыхательные (*б-п, д-т, с-к*), фрикативных – звонкие-придыхательные (*в-ф, з-с, ж-ш* и т.д.), а в ряде аффрикат имеются только придыхательные члены (*ч, ү*). При этом, если фонация фрикативных в русском подобна кавказским языкам, в которых также они противопоставляются по признаку звонкости-придыхательности, то система взрывных совпадает с упорядоченным трехуровневым классом кавказских языков лишь в случае звонких, поскольку глухие кавказских языков, в отличие от русского *п, т, к* (*р, т, к*), являются придыхатель-

тельными (p^h , t^h , k^h , q^h), а абурывтивных в русском языке не имеется вовсе. С аффрикатами дело обстоит еще хуже, так как против трехуровневой кавказской системы ($t\text{-}d$ $\chi\text{-}\psi$ $s\text{-}f$) имеем алфавит с одноуровневой фонацией, состоящий из графем лишь для придыхательных согласных ($ч$, $щ$).

Другой важнейшей причиной несостоительности адаптации русского алфавита к северокавказским языкам является то, что данный вид письма, развившийся в русскоязычной среде, предназначен для передачи особенностей произношения именно русского. В нем различаются лишь два способа модификации согласных – *палатализация*, выражаяющаяся посредством графемы χ , и *депалатализация*, передающаяся с помощью знака \check{y} . Оба символа в русском письме не имеют отдельных фонетических значений и присутствуют лишь в комбинациях. В северокавказских же языках, как было указано выше, имеется 4 типа коартикуляций (лабиализация, палатализация, фарингализация и лабиофарингализация) и 3 типа нюансировок постальвеолярных (апикальная, ламинальная и закрытая ламинальная), среди которых только палатализация имеет *регулярное отражение* в русском письме. В итоге, остальные виды коартикуляций либо передаются с помощью букв, имеющих отдельное фонетическое значение (ср. использование символов ψ и $у$ для обозначения лабиализации), либо вовсе не отражаются.

В иных случаях, как это уже отмечено, имеет место ненормативное использование одной и той же графемы как для модификации коартикуляций, так и сдвига места произношения,

Примером тому является произвольное применение в адыгском знака \check{y} для выражения 1) перевода из апикального ряда в закрытый ламинальный: $\chi\kappa$ (ζ)> $\chi\check{y}\kappa$ ($\hat{\chi}$), $\chi\psi$ (ζ)> $\chi\check{y}\psi$ ($\hat{\zeta}$); 2) изменения места произношения: $x\kappa$ (χ)> $\chi\check{y}\kappa$ ($\hat{\chi}$), $x\chi$ (χ)> $\chi\check{y}\chi$ ($\hat{\chi}$); 3) алтерация способа произношения: $\varepsilon\kappa$ (ζ)> $\chi\check{y}\kappa$ ($\hat{\chi}$); 4) переход в латеральные: $l\chi$ (χ)> $\chi\check{y}\chi$ ($\hat{\chi}$) и т.д. Положение дел в других язы-

ках мало чем отличается от приведенного.

Таким образом, вполне естественно и неудивительно, что наложение русского алфавита на фонетические системы кавказских языков должно было стать причиной целого ряда грамматологических несоответствий. К этому прибавляется также и тот факт, что, как было показано на многочисленных примерах, в ходе адаптации русского письма к кавказским языкам проявлен существенно исконнорусский подход при подборе символов и их комбинаций, что не позволяет единным способом отображать даже орфографии близких по фонемному строю языков. Различия таковы, что несколько лет назад известными черкесоведами было предложено ввести единую орфографию для двух литературных вариантов черкесского языка – адыгейского и кабардинского. Вопрос обсуждался в парламенте Кабардино-Балкарии, но так и не сдвинулся с мертвой точки.

Все вышеописанные сложности серьезнейшим образом ограничили возможности графического выражения языков и привели к такой ситуации, что в целом ряде алфавитов отсутствуют не только некоторые редкие диалектные звуки, но и множество фонем самих литературных языков. Это же обстоятельство стало и причиной того, что для разработки литературных вариантов некоторых языков специально подбирались не самые крупные по числу носителей или географическому распространению диалекты, а те, которые имеют минимальный консонантный состав. Как отмечает Кэтфорд:

«One of the decisions which had to be made in developing languages in the Caucasus concerned the selection of a particular dialect upon which to base the literary language. ... Among the NWC languages the choice depended partly on phonology. For Adyghe, the Temirgoi (or Chemgui) dialect was selected partly because it had the simplest sound system - only 50 consonants as against the 60 of Shapsugh or the 64 of Bzchedukh.» (Catford. Mountain of Tongues, стр. 297).

Подытожив краткий грамматологический анализ кавказских алфавитов, можно прийти к выводу, что для языков обеих кавказских семейств до настоящего времени практически не существует полноценных алфавитов, а в лице адаптированного кириллоидного письма мы, по существу, имеем дело с весьма несостоятельной системой символов, потенциал которой в плане богатства морфологии графем и структурного соответствия исключительно невысок и недостаточен для простой, практичной и фонетически полноценной интерпретации северокавказских языков.

Следовательно, необходимо попытаться еще раз привести воедино все достоверные исследования по фонетике этих языков и на их основе разработать новую, адаптированную и обобщенную систему письма, которая будет простой и легко воспринимаемой, упорядоченной с точки зрения морфологии символов и логики их модификаций, и одновременно – соответствующей сложнейшим фонологическим особенностям этих языков и выражющей их с полноценной фонеминой презентативностью и алфавитной взаимооднозначностью.

Задача, поставленная в таком виде, какой бы сложной она ни казалась, не вызывает принципиальных трудностей: при соответствующей политической воле и гибком подходе она могла бы найти приемлемое решение еще в начале XX века.

Ниже мы проведем попытку анализа системообразующих и знакоформирующих принципов некоторых наиболее полноценных алфавитов с целью выявления той совокупности правил, на основе которых станет возможным конструирование базового реестра графем для построения независимой и полноценной системы письма.

ЧАСТЬ II. ГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АЛФАВИТОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА

§1. Традиция письма на Кавказе

Среди мировых письменных систем алфавиты Южного Кавказа – армянский и грузинский – отличаются высшей степенью графемно-фонемной взаимооднозначности и включены в ряд наиболее совершенных фонетических алфавитов мира. Другими языками, имеющими полноценное фонетическое письмо, являются албанский, чешский, эстонский, финский, румынский, турецкий, греческий, итальянский, испанский, сербохорватский и др. За исключением греческого, который имеет собственную и древнейшую письменную традицию, все остальные отмеченные языки применяют модифицированные варианты латинского письма, в которых фонемы выражаются не столько буквосочетаниями, сколько введением новых графем. Другими языками с полноценным фонетическим письмом (силлабарием), отличным от латиницы, являются японский, корейский, чероки, санскрит, прочие языки Индийского субконтинента – хинди, каннада, телугу, малаялам, ория, бенгали и т.д. Многие из искусственных международных языков, такие как эсперанто и лойбан, также обладают фонетической орфографией. Во всех вышеуказанных случаях создание полноценного фонетического письма стало возможным либо в результате разработки новой письменной системы (брахми и дочерние системы, греческий, армянский, корейский, японский, письмо чероки и др.), либо введением новых или вспомогательных символов в заимствованной системе, или наоборот – упрощением последней. Буквосочетания применялись редко и преимущественно в средневековье. Подобные письменные системы удовлетворяют всем фонологическим требованиям языков и грамматологическим трудностям, как правило, не вызывают.

На протяжении веков, жизнестойкость обоих алфавитов Южного Кавказа была обусловлена, помимо силы традиции

и специфик самосознания применяющих их народов, тем важным обстоятельством, что они совершенным образом отображают фонетические системы армянского и грузинского языков. Их не смогли заменить ни греческая, ни арамейская, ни арабская, русская или латинская системы письма, поскольку оба алфавита были разработаны именно в результате научного анализа фонетики армянского и грузинского языков. Весьма вероятно, что совершенным был также аланский алфавит, о котором нам, однако, известно мало, потому что его традиция прекратилась еще в средневековье.

Создание этих трех алфавитов в каком-то смысле можно считать апогеем развития многотысячелетней письменной культуры региона, поскольку традиция письма на территории Южного Кавказа и Армянского Нагорья восходит к III-II тысячелетиям до н.э.

Здесь с древнейших времен распространились и нашли применение многие идеографические, силлабические и алфавитные системы письма: поныне нерасшифрованное линейное письмо Армянского Нагорья (надписи из Цолакерта, Армавира, Апарана и т.д.¹⁸, мегалифи из Анзафа, Артамета, Багарича и иных поселений, отдельные символы наскальных рисунков территории исторической Армении, напоминающие письменные знаки), дувийская и урартская иероглифика, месопотамская клинопись – сочетание логографии и силлабического письма – со своими разновидностями (ассиро-ва-

¹⁸ М. Смбатян. Цолакертская крепость, «Арагат», Эчмиадзин, 1910, №6 (на арм. яз.); М. Смбатян. На вершинах Арагата и Арагаца, «Арагат», Эчмиадзин, 1913, №1 (на арм. яз.); Мещанинов И.И. Закавказские иероглифы, «Сообщения ГАИМК», 1932, № 3-4; Ханзадин Э.В., Мкртычян К.А., Парсамян Э.С. Мечамор. Ереван, 1973 (на арм. яз.); Ф.М. Мурадян. Новоявленные пиктограммы из Апаранского района, Археологические работы на новостройках Армении (результаты раскопок 1986-87 гг.), Ереван, 1992 (на арм. яз.); А. Мосвениан. Письменные системы дамекронской Армении, Ереван, 2003 (на арм. яз.).

вионская, хеттская, хурритская, урартская), ахеменидская клинопись, несколько видов арамейского письма, пехлевийская, греческая и латинская алфавиты, арабская вязь и т.д. Однако ни одна из вышеперечисленных письменностей не была в состоянии отобразить все фонемное богатство армянского, грузинского, и, тем более, языков Кавказской Албании, принадлежащих к лезгинской группе восточнокавказских языков, и, как следствие, так и не была приспособлена к данным языкам и не стала общераспространенной письменной системой (существующие мнения о дамекронской армянской и грузинской письменностях все еще не представляют возможности для окончательных и бесспорных выводов).

Будучи созданными или систематизированными в V веке н.э., армянский, грузинский и аланский алфавиты являются также венцом развития лингвистической и грамматологической мысли своего времени. С самого начала безупречным образом соответствуя всем особенностям трех языков, они также были функционально прогрессивными (полное отображение гласных), новаторскими (существование простых и дистинктивных символов для всех фонем языка), графически самостоятельными (не копируют изометрические формы известных алфавитов, даже если связаны с ними генетически) и гармоничными (...оформил и окончательно начертал все

АРМЯНСКИЙ АЛФАВИТ			
Ա [a]	Ճ [ɛ]	Ճ [i]	Ա [r]
Բ [b]	Ւ [i]	Մ [m]	Ս [s]
Գ [g]	Լ [l]	Յ [i]	Վ [v]
Դ [d]	Խ [x]	Ն [n]	Ֆ [f]
Ե [e]	Օ [ts]	Շ [l]	Ր [r]
Զ [z]	Կ [k]	Ո [o]	Ց [ts ²]
Է [e]	Հ [h]	Օ [tʃ ²]	Ւ [w]
Ը [ə]	Չ [dʒ]	Պ [p]	Փ [p ²]
Ջ [ɪ]	Ջ [dʒ ²]	Ջ [dʒ]	Ջ [k ²]

различия письмен – тонких и жирных, коротких и длинных, отдельных и двойных...»¹⁹; «...своей обычной проницательностью, ниспосланной свыше, создал письмена и милостью Христа успешно взвесь, расставил и уточнил...»²⁰). Имеется множество попыток трактовки последних цитат, и говорить об их полноценном истолковании пока рано, но что бы они ни означали, из них следует, что по отношению к буквам был применен селективный и эстетический подход.

Если у большинства исследователей автор и время создания армянского алфавита не вызывают сомнений, то мнения о возникновении грузинского алфавита расходятся. Часть исследователей считает, что армянский, грузинский и алуанский алфавиты, ход изобретения которых подробно описан в древнеармянских источниках той эпохи, были созданы (согласно другим – заново введены и реформированы²¹) в результате просветительской деятельности Месропа Маштоца²², в то время как другие, в особенности представители грузинской академической школы, полагают, что верна средневековая грузинская традиция, приписывающая создание письма королю Парнавазу – полумифическому основателю королевской династии Иберии (Восточной Грузии, Картли), датируя данное событие III веком до н.э.; участие же Маштоца в создании грузинского алфавита отрицается.

Научным ядром этих гипотез является наличие необъяснимых в сфере грамматологических данностей V века арха-

¹⁹ Корюн. *Житие Маштоца*, пер. с древнеармянского Ш.В. Сибатяна и К.А. Мелик-Оганджаняна. Москва, 1962, гл. 8.

²⁰ Там же, гл. 16.

²¹ И. Арутюнянц. *Армянское письмо*. Тифлис, 1892 (на арм. яз.); Р. Акопян. *В начале была Буква*. Ереван, 2004 (на арм. яз.).

²² Г. Ачарян. *Армянские письмена*. Ереван, 1968 (на арм. яз.); Э. Агапян, *О доместропской армянской письменности и литературе, месроповском алфавите и смежных вопросах*, Ереван, 1977 (на арм. яз.); Lenore A. Grenoble. *Language policy in the Soviet Union*. Springer, 2003.

измов в грузинском алфавите, анализ которых как будто указывает на то, что стандартная последовательность букв грузинского письма должна была иметь своим прототипом греческий алфавит периода VI-V веков до н.э.²³ и быть либо заимствованной тогда же, либо искусственно архаизированной.

Есть мнение, что грузинский алфавит мог возникнуть в I-II веках из некоего локального варианта арамейского письма²⁴ (надпись из Армази). Некоторые ученые (Rayfield, Rapp²⁵, Shnirelman²⁶), подвергают критике

ДРЕВНЕГРУЗИНСКИЙ АЛФАВИТ	
҂ [a]	ე [i]
҃ [b]	ჲ [k']
҄ [g]	ჵ [l]
҅ [d]	ჷ [t']
҆ [e]	ჸ [u]
҇ [v]	ჹ [x']
҈ [z]	ჺ [o]
҉ [e]	჻ [p']
Ҋ [i]	჻ [q']
ҋ [e]	჻ [h]
Ҍ [e]	჻ [o:]

²³ Т. В. Гамкрелидзе. *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность*. Тбилиси, 1989, (<http://amklib13.ru/bbl/gkr/>).

²⁴ L. Chilashvili. *The Pre-Christian Georgian inscription from Nekresi*. Kartvelology, No 7, Tbilisi, 2000; Г.В. Церстели, *Армазийское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита*, II, Энтиграфика Востока, М.-Л., Изд-во АН ССР, 1949; Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашвили С. *История Грузии*, ч.1. С древнейших времен до начала XIX в. Тбилиси: Госиздат ГССР, 1950; Джанашвили С.Н. *К вопросу о языке и истории хеттов*. 1959, Труды: В 3 т. Тбилиси: Изд-во АН ГССР.

²⁵ Stephen H. Rapp. *Studies in medieval Georgian historiography: early texts and Eurasian contexts*. Peeters Publishers, 2003; Donald Rayfield. *The Literature of Georgia: A History (Caucasus World)*. RoutledgeCurzon, 2000; P.R. Ackroyd, C.F. Evans, G.W.H. Lampe, S.L. Greenslade. *The Cambridge History of the Bible: From the Beginnings to Jerome*. Cambridge University Press, 1975.

²⁶ V. A. Shnirelman. *The value of the past. Myths, identity and politics in Transcaucasia*. Osaka: National Museum of Ethnology (Senri Ethnological Studies No. 57), 2001.

последние теории ввиду их недостаточной археологической засвидетельствованности, считая бесспорным факт создания грузинского письма в пост-христианский период.

Мы воздержимся от обсуждения довольно запутанной проблемы возникновения грузинского письма и критики существующих теорий, лежащих вне сферы проблематики данной книги. Отметим лишь, что проведенный нами и приводимый ниже анализ показывает, что древнейшая форма грузинского письма – "заглавное" *ასომთავრუ* (или *მრევანი* – "округлое" письмо) – графически полностью включается в обобщенную систему графем армянского и алуанского алфавитов и резюмирует целостную картину ее знакообразовательного потенциала (об этом подробнее см. далее в §2).

Третий южнокавказский алфавит – алуанский – исчез с исторической арены еще в средневековье, с одной стороны, в результате распада Албанского марзпанства (полиэтнической и неоднородной государственно-культурной единицы) после арабского нашествия и создания на ее территории мусульманских государств, с другой, вследствие сильного влияния армяноязычной среды и Армянской церкви.

Последние сведения об алуанском алфавите относятся к XIII веку (Хайтон-историк или Хайтон Корниосский). После этого знание об этом письме и произношении ее букв утрачивается, а термин "алуанское письмо" начинает применяться для разных армянских криптографий²⁷ (тайнописей).

В результате утери пергаментных и иных памятников эпиграфики, данные об алуанском языке до недавнего времени основывались лишь на предположениях и анализе сведений, взятых из средневековых письменных источников.

²⁷ А. Г. Абрамян. *Армянское письмо и письменность*, Ереван, 1973 (на арм. яз.).

Первым прорывом в этой маргинальной области науки явилось обнаружение в 1937 г. профессором И. Абуладзе в манускрипте MS No. 7117 ереванского Матенадарана (Институт древних рукописей), написанного в 1442 г., наряду с иллюстрациями разных алфавитов, не известного до того перечня знаков под заглавием "*Алуанская письменность*" ("Ալուանսկօն գիրք Ե"), который, как впоследствии выяснилось, действительно представлял собой исчезнувший алуанский алфавит²⁸.

Спустя несколько лет, во время строительства в 1947–53 гг. плотины Мингечаурского водохранилища в Азербайджанской ССР среди руин раскопанной в городице Судагылан средневековой церкви были обнаружены археологические предметы с краткими алуанскими надписями.

Однако, ни новооткрытый алфавит и археологические находки с похожими, но не тождественными, надписями, ни обнаруженные и дополненные к данной коллекции в последующие годы предметы, содержащие алуанские письмена, не привели к серьезному продвижению в деле исследования алуанского языка из-за чрезвычайной краткости найденных текстов, недостоверности реконструкций алуанского языка и неточной транслитерации 52 алуанских фонем с помощью 36 армянских букв в манускрипте MS No. 7117.

Оно получило необходимый импульс благодаря исключительной находке в хранилище древних манускриптов синаянского монастыря Св. Катарины, когда в ходе анализа грузинского молитвенника Sin.Geo. N55, (считавшегося ранее армянским) было замечено, что в этом манускрипте под грузинским текстом скрывается другой – практически не поддающийся чтению – слой со знаками, очень похожими на

²⁸ И. Абуладзе, *К открытию алфавита кавказских албанцев*, Изв. ИЯИМК, т. 4, Тбилиси, 1938; А. Шанидзе, *Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки*, Изв. ИЯИМК, т. 4, 1938.

армянские и грузинские буквы, смывтый для повторного употребления пергаментных листов.

В 1996 г. З.Алексидзе, сравнивая подслойный текст с письмом, известным из армянского манускрипта, пришел к выводу, что мы имеем дело с доселе древнейшим и единственным экстенсивным текстом на алуанском языке. В течение следующих нескольких лет вышли в свет исследования по новообнаруженному алфавиту, грамматике алуанского языка и анализу восстановленного с помощью компьютерных и оптических технологий текста, результаты которых впоследствии были собраны воедино в монументальном труде "The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai"²⁹.

Авторы этого труда, наряду с важнейшими результатами, приходят также к заключению, что алуанско письмо действительно было создано по подобию армянского алфавита и, вероятно, тем же автором – Месропом Маштоцем. Об этом в предисловии авторы Алексидзе и Mahé пишут следующее:

«We know that the 26 additional letters of the Albanian alphabet have similarly been inserted among the 36 letters which have an Armenian equivalent, without changing their relative order. This is a serious reason to conclude that the Albanian alphabet was derived from the Armenian and that it is likely to have been created in the same circle, perhaps by the same person.», стр. xxiv.

В результате исследования алуанского письма также выяснилось, что в армянской и синайской рукописях имеются существенные расхождения как в очертаниях, так и восстанавливаемых фонетических значениях букв алуанского алфавита. Данное обстоятельство попытались объяснить тем, что армянская рукопись была создана в эпоху, когда литератур-

²⁹ J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (eds.). *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*. Brepols, 2009.

ный алуанский язык вышел из употребления, а алфавит и знания о произношении его букв были почти утеряны.

Все же, в уточненном алфавите чтение значительной части букв и, как следствие, окончательные заключения о фонетическом стиле алуанского языка пока что условны: точно установленным считается произношение лишь 29-и букв из 52-х, фонетические же интерпретации остальных 23-х – малодежны. Археологические памятники алуанского все еще остаются трудночитаемыми и проблематичными.

КАВКАЗСКО-АЛБАНСКИЙ АЛФАВИТ

Q [ə]	I [iə']	Q [ɪs']	Ծ [sə']	Ժ [ŋ]	Ց [tʃ]
Ե [b]	Հ [ʒ]	Լ [də]	Ա [m]	Ճ [dʒ]	Վ [y]
Ը [g]	Ւ [d]	Ը [k']	Վ [q']	Ճ [tθ]	Վ [wθ']
Չ [d]	Կ [t]	Դ [v]	Կ [b]	Գ [p']	Դ [bθ']
Ժ [e]	Ե [m]	Շ [b]	Շ [v]	Ջ [dʒ]	Շ [w]
Ծ [z]	Գ [l]	Գ [q']	Ճ [l]	Ճ [r]	Վ [p']
Շ [e]	Լ [n]	Ս [o]	Գ [dʒ]	Խ [s]	Գ [h]
Բ [z]	Գ [x]	Ւ [w]	Օ [o]	Խ [v]	
Ջ [v]	Ւ [d]	Ձ [vθ']	Օ [o]	Ձ [vθ']	

В представленном выше варианте алуанского письма очертания букв преимущественно скопированы с синайского палимпсеста, а не с армянского манускрипта. Однако можно полагать, что как в армянском и грузинском, так и в алуанском алфавите со временем должно было сформироваться множество пока что не известных нам каллиграфических шрифтов, один из поздних средневековых вариантов которого, вероятно, был использован составителем матенадаранского манускрипта MS No. 7117. Этим, скорее всего, и

следует объяснить каллиграфические различия обеих рукописей. В приведенном выше алфавите, однако, в некоторых случаях мы незначительно отклонились от синайских форм в пользу вариантов армянской рукописи, считая их более подходящими для изометрической реконструкции. Некоторые различия приведены в следующей таблице. Буквы, отмеченные звездочкой, не встречаются в синайской рукописи, и их очертания копируют формы армянского варианта.

MS No. 7117	Ը	Դ	Շ	Լ	Յ	Շ	Շ	Ջ
Sin. Geo. N 55	Ծ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Шрифт	Ը	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
MS No. 7117	Մ	Ց	Ճ	Կ	Ճ	Ճ	Ճ	Ջ
Sin. Geo. N 55	*Ժ	*Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Шрифт	Ժ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ

Отметим, что данные заглавные буквы и другие используемые ниже шрифты были нами специально разработаны для облегчения иллюстрации конгруэнтности письменных систем и анализа изометрических правил и не копируют существующие компьютерные шрифты. Фактически это усредненные формы, которые не полностью соответствуют засвидетельствованным рукописным вариантам какого либо конкретного исторического промежутка, а скорее, по сути, обобщают имеющиеся каллиграфические очертания согласно нескольким изометрическим правилам дизайна шрифта.

В качестве примера отметим, что графика некоторых букв армянского письма имеет множество устаревших или исторических каллиграфических вариантов, некоторые из которых близки к рукописным формам определенных символов грузинского и алуанского алфавитов.

Так, буква Ա имела иногда очертание Ս, что идентично формам графем звуков օ алуанского и ր' грузинского алфавитов; для буквы Կ известны варианты соответствующие алуанскому ի и грузинскому ყ" (Կ); для Ք существуют формы, примерно повторяющие графемы для կ^h алуанского и грузинского письма (+); Տ в старину преимущественно изображалась в виде ՚ и т.д. Каллиграфические варианты одной и той же буквы все же имеют разные пропорции и конструируются различными комбинациями базовых составляющих, следовательно, в обобщенной системе приводятся раздельно. В грузинском письме также имеются символы, аллографы которых приближаются к регулярным формам армянского алфавита.

§2. Южнокавказская обобщенная система знаков

Итак, попробуем вывести основные изометрические элементы южнокавказских алфавитов и понять – какими частичками и комбинациями конструируются их буквы.

Во избежание возможных недоразумений, непосредственно отметим, что настоящий анализ никак не подразумевает, что выводимые ниже изометрические закономерности воспринимались как таковые Месропом Маштоцем или первым каллиграфом армянского алфавита Ропаносом (Руфи) Самосатским, или же что в ходе создания (или систематизации) армянского, грузинского и алуанского алфавитов авторы (Маштоц или другие) пользовались подобием такой системы.

Это лишь попытка выявления совокупности имеющихся *de facto* форм и частич, систематизированных в возникших и развившихся со временем рукописных шрифтах, поскольку даже без глобального рассмотрения трех южнокавказских алфавитов можно сразу заметить, что их внешнее сходство главным образом обусловлено применением подобных или тождественных графических методов экспрессии.

Выявление и сведение воедино совокупности буквовообразовательных принципов данных алфавитов дает возможность расширения сферы их практического применения способом создания сводной таблицы всех возможных и допустимых комбинаций, конструируемых согласно основным изометрическим принципам.

Это, с одной стороны, обобщает графику данных алфавитов, с другой – демонстрирует весь потенциал знакоформирующих приемов, что, в свою очередь, предоставляет необходимую степень свободы для применения морфологического подхода к конструкции символов для создания алфавитов северокавказских языков.

Протоформы

Результаты нашего анализа показывают, что знаки армянского, древнегрузинского и алуанского алфавитов образованы сочетанием прямых, арок и окружностей (полных или усеченных). Очевидным образом преобладают комбинации первых двух элементов графики.

Эти данные конечно же зависят от выбора типографского варианта. К примеру, аллографы некоторых линейно-ярочных символов могут иметь чисто линейный вид, как в случае буквы \exists , которая часто также пишется как ζ .

Обстановка в грузинском и аланском алфавитах сходная: в древнегрузинском имеется 26 линейно-арочных (\mathcal{A} , \mathcal{C} , \mathcal{G} , \mathcal{Z} , \mathcal{B} , \mathcal{I} , \mathcal{D} , \mathcal{S} , \mathcal{F} , \mathcal{U} , \mathcal{J} , \mathcal{L} , \mathcal{E} , \mathcal{P} , \mathcal{O} , \mathcal{N} , \mathcal{Y} , \mathcal{H} , \mathcal{R} , \mathcal{B} , \mathcal{V} , \mathcal{U} , \mathcal{E}) и 3 чисто линейных (\mathcal{I} , \mathcal{L} , \mathcal{X}), а в аланском – 32 линейно-арочных (\mathcal{A} , \mathcal{T} , \mathcal{C} , \mathcal{G} , \mathcal{Z} , \mathcal{B} , \mathcal{I} , \mathcal{D} , \mathcal{S} , \mathcal{F} , \mathcal{U} , \mathcal{J} , \mathcal{L} , \mathcal{E} , \mathcal{O} , \mathcal{N} , \mathcal{Y} , \mathcal{H} , \mathcal{R} , \mathcal{B} , \mathcal{V} , \mathcal{U} , \mathcal{E}).

Ч, Ч, І, І, І, І, І, І, І, І, І) и 10 чисто линейных форм (І, І, І, І, І, І, І, І, І, І). Остальные – линейно-окружные (груз. ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃) и 10 чисто линейных форм (І, І, І, І, І, І, І, І, І, І). Остальные – линейно-окружные (груз. ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃, ҃).

Преобладание линейно-арочных комбинаций преимущественно и определяют своеобразный вид этих алфавитов в отличие от латинского, греческого и других возникших от них письменных систем, в которых наиболее часто встречающимся знакообразующим элементом является черточка, затем только — окружности и арки.

К примеру, чисто линейных комбинаций в латинском алфавите – 15 (A, E, F, H, I, K, L, M, N, T, V, W, X, Y, Z), в греческом – 17 (Α, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ, Π, Σ, Τ, Υ, Χ), в то время как линейно-арочный вид имеют в первом лишь 6 (B, D, J, P, R, U), а во втором – только 3 символа (Β, Ρ, Ψ). В остальных буквах главным конструктивным элементом является окружность (лат. C, G, O, Q, S; греч. Θ, Ο, Φ, Ω).

Справа приводятся основные, видообразующие линейно-арочные комбинации армянского алфавита с производными от них буквами.

Обобщив, можно констатировать, что все линейно-арочные буквы трех южнокавказских алфавитов распределяются по следующим группам.

а) единичные (унитарные) или безарочные комбинации. Данная группа состоит из единственного знака – простейшей вертикали I.

б) двоичные (бинарные) или од-

до, формы 8-14

ноарочные комбинации, образующиеся с помощью соединения арки с вертикалью I, или же из *одной* лишь арки. Как показано на нижеприведенном рисунке, данные формы выступают в трех позициях стыковки: верхней (Г-образные), средней (Л-образные) и нижней (Л-образные) в случае полной длины вертикальной черты, и четвертой – смешанной позиции (Ч-образные) – в случае неполной.

верхняя позиция

средняя позиция

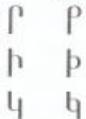
нижняя позиция

смешанная позиция

Смыкание арок может иметь место как справа (Г), так и слева (Ч) или же по центру (Ү). Арка может занимать все вертикальное пространство (П, У), а прямая может приложить не только к одной стороне (Г, Л), но также к центру (Ч-образные).

Во всех символах арки могут закрываться, смыкаясь в круг. Эти вариации, продемонстрированные на следующем рисунке, представляют собой *закругленные* формы ($\text{Г} \rightarrow \text{q}$, $\text{J} \rightarrow \text{o}$, $\text{Ч} \rightarrow \text{b}$, $\text{U} \rightarrow \text{v}$, $\text{L} \rightarrow \text{w}$, $\text{Ү} \rightarrow \text{f}$, $\text{E} \rightarrow \text{ø}$, $\text{P} \rightarrow \text{ø}$, $\text{U} \rightarrow \text{ø}$ и т.д.). Последние не следует путать с линейно-окружными буквами, такими, как армянские Ը, Զ, Յ, Ձ, Ց, Շ, грузинские Ԯ, Ծ, ԭ, Ԯ, Ԯ, Ԯ и т.д., о которых речь пойдет отдельно.

арочные закругленные

в) Троичные (тернарные) или *двухарочные* образования состоят из двух арок (открытых или закрытых в круг) и одной черты (Թ, Կ, Ֆ, Ն, Ջ, Լ, Հ, Ր) в соответствии с вышеописанными правилами.

Все возможные комбинации трех представленных групп, конструирующиеся по вышеописанным принципам, приводятся нижеследующей таблице как простейшие формы или *протоформы*. Цифрами обозначены буквы, встречающиеся в армянском (1), грузинском (2) и аланском (3) алфавитах, а пробелы показывают невозможные сочетания.

УНИТАРНЫЕ И БИНАРНЫЕ КОМБИНАЦИИ

ПРИОФОРМЫ	I	Գ	Ջ	Լ	Ո	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	
	ի	կ	ժ	օ	ս	վ	չ	ր	մ	ն	մ	ն
I	Ի	Կ	Ճ	Լ	Ո	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	ՎՎ
	ի	կ	ժ	օ	ս	վ	չ	ր	մ	ն	մ	ն
Գ	Գ	Կ	Ճ	Լ	Ո	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	ՎՎ
	կ	կ	ժ	օ	ս	վ	չ	ր	մ	ն	մ	ն
Ջ	Գ	Ջ	Ճ	Լ	Ո	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	ՎՎ
	ժ	ժ	ժ	օ	ս	վ	չ	ր	մ	ն	մ	ն
Լ	Գ	Լ	Ճ	Լ	Ո	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	ՎՎ
	օ	օ	օ	օ	ս	վ	չ	ր	մ	ն	մ	ն
Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	ՎՎ
	ս	ս	ս	ս	ս	վ	չ	ր	մ	ն	մ	ն
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	ՎՎ
	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	վ	մ	ն	մ	ն
Չ	Վ	Չ	Վ	Չ	Վ	Վ	Վ	Վ	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	ՎՎ
	չ	չ	չ	չ	չ	վ	վ	վ	մ	ն	մ	ն
Ր	Վ	Ր	Վ	Ր	Վ	Վ	Վ	Վ	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ	ՎՎ
	ր	ր	ր	ր	ր	վ	վ	վ	մ	ն	մ	ն

ТРИНАРНЫЕ КОМБИНАЦИИ

ПРИОФОРМЫ	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	ը	յ	յ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Ը	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	ը	յ	յ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Ե	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	յ	յ	յ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Յ	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	յ	յ	յ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Դ	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	դ	դ	դ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Ֆ	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	ֆ	ֆ	ֆ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Մ	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	մ	մ	մ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Վ	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	վ	վ	վ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Չ	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	շ	շ	շ	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ
Ր	Ը	Ե	Յ	Դ	Ֆ	Մ	Վ	Չ	Ր	ՎՎ	ՎԲ	ՎՎ
	ր	ր	ր	դ	ֆ	մ	վ	շ	ր	մ	ն	մ

В данных комбинациях имеются варианты, отмеченные светло-серым цветом, которые по нашей оценке нетармличны в плане их ориентации по отношению к направлению письма и неудобны для последующего применения. Несмотря на то, что некоторые из таких форм иногда встречаются в южнокавказских алфавитах, подобные комбинации не будут включены в реестр базовых символов предусматриваемого алфавита.

Деривативные формы

Основной группой знаков являются сложные или *деривативные* формы, получающиеся прибавлением к вышеупомянутым протоформам в различных позициях трех основных типов горизонтальных *суплементарных графов* – *дериваторов*.

В качестве важного принципа отметим, что в дальнейшем изложении комбинации, где дерив-

ваторы примыкают к изгибу арки, будут считаться негармоничными. Такая морфема в южнокавказских алфавитах встречается однажды — как знак для фонемы V алуанского письма — Т. Рассуждения о регулярности такой формы пока еще преждевременны из-за недостаточной засвидетельствованности каллиграфического многообразия алуанских шрифтов.

Для исключения в дальнейшем применения негармоничных форм слева приведем некоторые наглядные варианты таких образований.

1. Презентацию групп деривативных форм начнем со знаков, при которых к верхнему левому углу протоформы прилагается дериватор, ориентированный налево и вверх ($\text{I} \rightarrow \text{I}$, $\text{U} \rightarrow \text{U}$, $\text{d} \rightarrow \bar{\sigma}$, $\text{Ч} \rightarrow \text{Ч}$, $\text{U} \rightarrow \text{U}$). В аланском алфавите имеется единичный образец (4), где данный дериватор стыкуется с серединой вертикальной черты. Этот знак, видимо, представляет собой лишь вариант знака Ч, и потому такое сопряжение мы не будем считать знакообразующим принципом.

Ниже представлена общая комбинационная картина стыковки данного дериватора сprotoформами.

2. Вторая группа – та, где дериватор, ориентированный направо и вниз, прибавляется к протоформе справа в трех позициях: верхней (U, T), средней (R, S, Q, E, A, J, F, B) и нижней (L, C, Z, K, P, Q, M).

Данный тип деривации является наиболее распространенным и вместе сprotoформами составляет большинство символов трех алфавитов. Опять же, символы с дериваторами, примыкающими к изгибу арки, мы считаем негармоничными. Таковые, хотя и крайне редко, но все же иногда встречаются в южнокавказских алфавитах.

Общая комбинаторная система изображается в нижних таблицах, где в качестве аллографа армянской буквы θ включен четвертый символ первой строки двухарочных сочетаний со средним дериватором – ՚ (архаичная форма θ).

Тернарные же комбинации выглядят следующим образом:

ТРЕНАРНЫЕ КОМПЛАНЫ

3. В третьей, последней группе, протоформы скомбинированы с дериватором в виде *волнообразной пересекающей*, так же, как и предыдущем случае, выступающей в верхней (Г, Б, Т), средней (Р, +) и нижней (З, Г, Л, Я, Б) позициях.

Получаемые таким способом символы в обсуждаемых алфавитах не имеют особо широкого применения, однако в плане знакообразования представляют собой отдельный принцип и имеют значительный конструктивный потенциал.

ЭНТАРНЫЕ И БИНАРНЫЕ КОМБИНАЦИИ

Γ_x	Γ_y	Γ_z	Γ_{ext}	γ	Γ_1	Γ_2	Γ_3	Γ_4	Γ_5
$\bar{\Gamma}_x$	$\bar{\Gamma}_y$	$\bar{\Gamma}_z$	$\bar{\Gamma}_{\text{ext}}$	$\bar{\gamma}$	$\bar{\Gamma}_1$	$\bar{\Gamma}_2$	$\bar{\Gamma}_3$	$\bar{\Gamma}_4$	$\bar{\Gamma}_5$
Γ_x^+	Γ_y^+	Γ_z^+	Γ_{ext}^+	γ^+	Γ_1^+	Γ_2^+	Γ_3^+	Γ_4^+	Γ_5^+
Γ_x^-	Γ_y^-	Γ_z^-	Γ_{ext}^-	γ^-	Γ_1^-	Γ_2^-	Γ_3^-	Γ_4^-	Γ_5^-
Γ_x^{ext}	Γ_y^{ext}	Γ_z^{ext}	$\Gamma_{\text{ext ext}}$	γ^{ext}	Γ_1^{ext}	Γ_2^{ext}	Γ_3^{ext}	Γ_4^{ext}	Γ_5^{ext}

ТЕРНАРНЫЕ КОМПЛексЫ

କୁ କୁ
କୁ କୁ କୁ କୁ କୁ କୁ କୁ
କୁ କୁ କୁ କୁ କୁ କୁ

○ T T^h T^h T^h T^h
○ H H^h H^h H^h H^h

4. Этим, однако, не исчерпывается все разнообразие буквенных форм южнокавказских алфавитов. В приведенных таблицах были рассмотрены лишь случаи комбинаций вертикальной черты с одной или двумя арками и их сращениям с одним дериватором в различных позициях. Как уже отмечалось, имеются буквы,

образованные лишь скривленными или прямыми составляющими (§ 8, 67, 2).

Ниже приводятся некоторые группыprotoформ и дериватов всех подобных сочетаний и некоторые из их аллографов (последние приводятся с целью демонстрации — с каких protoформ и какими принципами получаются фактические или нужные нам в дальнейшем символы).

ЛИНЕЙНЫЕ КОМБИНАЦИИ	
ЛИЧНОСТНАЯ	✓<△YXX
	▽<△YXX
	△<△YXX
	△△<△YXX
АЛГОРИДМА	<△YXX
	<△Y△X
	<△YX△
	<△Y△△X
	<△△Y△X

Аллографы, как уже было сказано, иногда представлены сочетанием весьма различных компонентов, как, например, буквы *т* и *ც* грузинского алфавита. Обе они являются аллографами фонемы *a*, однако один из них формируется стыковкой верхней пересекающей с усеченым кругом, другой – с формой *L*. Имеются варианты, в которых данная буква конструируется с помощью частицы *ւ* и верхней пересекающей. Другим примером являются грузинские аллографы *S* и *ს* звука *tʃ*, первый – двухарочный, второй – одноарочный с верхним правым дериватором.

Однако, с целью сохранения простоты изложения, мы не отметим все фактически имеющиеся аллографы, хотя они и приводят к целостному виду южнокавказскую обобщенную систему символов.

3 5. В алфавитах встречаются также символы с *округлыми* компонентами (2, 9, 2, 9, 5, 5, 9, 8, 8, 5, 3, 8, Ф, О, Q, Q, О, З и пр.), обладающие отдельным зна-кообразующим потенциалом. Среди них некоторые

представляют собой варианты одно- или двухарочных форм ($\text{đ}\rightarrow\text{đ}$, $\text{đ}\rightarrow\text{đ}$, $\text{đ}\rightarrow\text{đ}$ и пр.), но приводятся как отдельные

ପ୍ରାଚୀନତା	ବ୍ୟକ୍ତିଗତ	ଜୀବନପାଦାନ୍ତର
୧୫	୧୫	୧୫
୧୫	୧୫	୧୫
୧୫	୧୫	୧୫
୧୫	୧୫	୧୫

6. В южнокавказских алфавитах, кроме всех выше-перечисленных примеров сочетаний "протоформа + дериватор", встречаются и многодеривативные комбинации, конструирующиеся прибавлением нескольких дериваторов к одной и той же основе (Σ , δ , τ , Γ , \cup). Некоторые такие формы показаны справа. Специально отметим, что принцип синхронного применения различных типов дериваторов к одной и той жеprotoформе обладает огромным знакоформирующими потенциалом, которым мы широко воспользуемся.

МНОГОДЕРИВАТИВНЫЕ КОМБИНАЦИИ

III	FFF	TT	EE	±
III	FFF	TT	E	±
III	FFF	TT	U	±
E	E	Φ	E	— и др.

Заключение

Таким образом, графический потенциал армянского, грузинского и алуанского алфавитов обретает целостный облик. Мы видим, что каждый алфавит формами своих символов расширяет, дополняет и зачастую даже выявляет совокупность знакообразующих приемов, придающих южнокавказским алфавитам свой уникальный, легко распознаваемый, единообразный и взаимопроникающий облик. Эту сводную и расширенную систему мы назовем "обобщенной Месроповской" или южнокавказской индуцированной системой.

Не будь грузинского письма, не было бы ясно – к какой именно группе принадлежат армянские буквы Թ и Տ, выяснению чего способствует наличие существенного количества двухарочных комбинаций в грузинском и алуанском алфавитах (Ծ, Ձ, Ց и пр.).

При окончательной утрате алуанского алфавита армянская буква Ւ осталась бы вне всех вышеописанных групп как нерегулярное или сингулярное сочетание (повторим, что речь не идет о генеalogии букв). Этот пробел, однако, восполняется пятью алуанскими знаками со схожими составляющими (Ւ, Ւ, Ւ, Ւ, Ւ), которые, таким образом, прибавляются к индуцированной системе еще один знакоформирующий принцип.

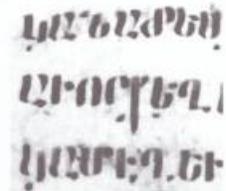
Понятно, что в приводимой обобщенной системе такие редкие формы не детализируются во всей полноте, а лишь демонстрируются несколькими примерами, в общих чертах обрисовывающими наличие правила. Основной акцент делается на полноценной презентации линейно-арочных и линейно-круговых сочетаний, как основных форм, определяющих облик южнокавказских алфавитов.

ПРОЧИЕ	
ՈՒ	ՎՒ
ԽՈՒ	ԽՎՈՒ
ԽՈՒ	ԽՎՈՒ
ԶՈՒ	ՅՎՈՒ
ԶՈՒ	ՅՎՈՒ

Некоторые средневековые варианты армянских букв выявляют также и иные знакообразующие принципы. Существуют аллографы с примыканием дериватора, ориентированного влево и вниз к нижнему окончанию символа. На иллюстрации справа³⁰, такой принцип применен при написании буквы Կ (начальные буквы первой и третьей строк).

Однако, поскольку в последующие века это правило стыковки вместе с вытекающими формами исчезло, в качестве знакоформирующего принципа оно не включается в стандартизированное письмо и в общую картину символов южнокавказской обобщенной системы.

С целью экономии пространства, в настоящем анализе не затрагивается также вопрос лигатур, часто применившихся в монументальных надписях. Основная техника таких композиций состоит в соединении нескольких букв в одну непрерывную основу с четко выраженным вертикальными составляющими и дополненную всеми необходимыми дериваторами. При округлых буквах применялась техника группирования внутри символа. Справа приводятся два примера из грузинской (верхний рисунок) и армянской (нижний рисунок) эпиграфики. Отметим, что подобных лигатур довольно много, а их знакослагательный потенциал даже выше, чем в случае монопротоформных образований, возможности которых мы детально обсудили выше.

ԱՒ-Ւ

ՊՈՒ-ՈՒ

³⁰ Рукопись MM10680, 119а; Фотокопия из Michael E. Stone, Dickran Kouymjian, and Henning Lehmann. *Album of Armenian Paleography*, Aarhus University Press and Holy See of Etchmiadzin, 2006.

§1. Северокавказские языки и южнокавказская ("Месроповская") обобщенная система

В предыдущей части мы, посредством выявления всех знакоформирующих принципов, наличествующих в исторических алфавитах Южного Кавказа, обобщили содержащиеся в них символы и закономерным образом сгенерировали регулярную систему знаков, обладающую высоким внутренним разнообразием и конструктивным потенциалом.

Сравнив индуцированную систему с количеством символов, необходимым для полноценной фонетической передачи северокавказских языков, можно легко убедиться, что она полностью отвечает всем возможным требованиям.

Более того, позиционное разнообразие базовых (протоформы) и деривативных форм позволяет нам применить *мор-фологический* подход во время присвоения новым буквам фонетических значений, что с функциональной точки зрения уподобляется принципам построения символов в аbugidaх.

Последний тип письма отличается от обычных силлабарiev тем, что если в "истинном" слоговом письме формы символов произвольны и независимы друг от друга (клинопись, лувийский, критский, кипрский, японский силлабарии, письмо чероки и т.д.), то в аbugidaх знаки для слогов, начинающихся с одного и того же согласного, имеют подобное строение, а гласные окончания выражаются добавлением деривационных частей к символным основам-протоформам (каковыми обычно являются знаки слов "согласный+*a*"). Аbugida является наимпростейшим и самым удобным из типов систем, содержащих 80-100 письменных знаков, поскольку она строится по морфологическому принципу, который делает достаточным запоминание лишьprotoформ и правил деривации. В следующей таблице приведены некоторые знаки эфиопского письма, построения которого иллюстрируют вы-

Правила эфиопской аbugidi

	(+ä)	+u	+i	+a	+e	+ə	+o
s	ሰ	ሰ	ሰ	ሰ	ሰ	ሰ	ሰ
š	ሻ	ሻ	ሻ	ሻ	ሻ	ሻ	ሻ
b	በ	በ	በ	በ	በ	በ	በ
d	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ

шеописанный принцип с наибольшей ясностью. В целом, чисто фонетические силлабарии – исторические или современные – содержат подобное или большее число знаков, если считать также и лигатуры; последние зачастую выказывают большое разнообразие.

Проектируемый алфавит для северокавказских языков, согласно обобщенной фонетической системе, приведенной в разделе фонетики (стр. 198), должен содержать примерно 100 символов (к 86 согласным убыхского прибавляются отсутствующие в нем, но имеющиеся в абхазском, адыгейском и абазинском языках дополнительные согласные, а также совокупность гласных), если мы хотим иметь полноценный и совершенный фонетический алфавит.

Однако запоминание порядка сотни символов довольно сложно, учитывая большое разнообразие коартикуляций, а также количество и фонологическую близость согласных одного и того же места произношения с разными позициями артикулятора. При произвольном подборе символов и отсутствии четкой и логически рациональной системы, это в свою очередь, может привести к путанице.

Следовательно, для придания наибольшей простоты символике и облегчения проблемы запоминания графем, необходимо подойти к задаче с морфологической позиции и применить методы, близкие по сути к правилам, применяющимся в аbugidaх.

Таким образом, из обобщенной Месроповской системы нам нужно отобрать и зафиксировать такую совокупность

правил построения символов, которая позволит решить поставленную задачу с наивысшей степенью простоты.

Потенциал Месроповской индуцированной системы, как видим, десятикратно превышает количество базовых символов, необходимых для фонетической записи языков Южного Кавказа. Она включает в себя все буквы алфавитов последних и предоставляет исключительные возможности с точки зрения законов знакопостроения и системного конструирования независимых алфавитов. В ней насчитываются более 400 знаков, строящихся с помощью ряда дериваторов, стыкующихся сprotoформой разными способами и в разных позициях.

Итак, сама система символов по сути трехъярусна: арки, прямые, круги и т.д. стыкуются в трех вертикальных (Γ , Г , Г) и трех горизонтальных позициях (Г , Г , Г).

Все арочные формы имеют закругленные варианты ($\text{Ч} \rightarrow \text{б}$, $\text{Н} \rightarrow \text{п}$, $\text{Л} \rightarrow \text{б}$, $\text{Г} \rightarrow \text{q}$, $\text{Д} \rightarrow \text{d}$, $\text{Ү} \rightarrow \text{ф}$, $\text{ڦ} \rightarrow \text{ڻ}$).

Деривация (схема стыковок) слева одноуровневая (применяется лишь верхний левосторонний дериватор: $\text{L} \rightarrow \text{L}$), а по центру и справа – трехуровневая как для правостороннего дериватора ($\text{Г} \rightarrow \text{Г}$, Г , Г), так и для пересекающего ($\text{I} \rightarrow \text{T}$, I , L).

Есть символы, конструирующиеся из линий (X , Z , Б), сегментов окружности (Q , O , Ф) и прочих составляющих (и , ئ , ڦ), деривация которых в каждом случае зависит от возможностей отдельно взятых форм.

Из вышесказанного непосредственно следует, что логика морфологического подхода к конструированию северокавказского алфавита должна базироваться на следующих двух основополагающих принципах:

- соотнесения простейших по форме графем с простейшими по звучанию фонемами, и
- выражения степеней фонации и вариантов коартикуляций возможностями деривации.

Принимая во внимание все фонологические особенности северокавказских языков и рассмотрев разнообразные возможности, мы за основу приняли следующую совокупность правил построения согласных, которая выделяется наибольшей степенью гармоничности системообразования.

1. Трехуровневая система фонации.

- простейшие формы графем (protoформы) приписываются к согласным нулевого уровня фонации (к глухим придыхательным),
- звукость выражается примыканием дериватора справа к середине protoформы ($\text{Г} \rightarrow \text{Г}$),
- абruptивность изображаются прибавлением дериватора справа к нижнему углу protoформы ($\text{Г} \rightarrow \text{ڻ}$).

2. Система коартикуляций.

- лабиализация отображается закруглением (замыканием в круг) protoформы ($\text{Г} \rightarrow \text{Р}$),
- палатализация иллюстрируется прибавлением дериватора к левому верхнему углу protoформы ($\text{U} \rightarrow \text{U}$),
- фарингализация выражается волнообразной пересекающей, преимущественно надбавляющейся к верхней части знака (ڦ), а в некоторых случаях, исходя из удобства, стыкующихся в иных позициях ($\text{I} \rightarrow \text{T}$, I , L),
- интенсивизация согласных отображается удвоением знака.

Все вышеприведенные правила записи степеней фонации и коартикуляций могут свободно комбинироваться и совмещаться в одной и той же protoформе, формируя многодеривативные знаки. Генерированные таким способом буквы не могут привести к путанице в произношении, так как отобранные нами правила – применение отличающихся форм выра-

жения нюансировок артикуляции – исключают любые возможности совпадений результативных форм записи различных фонем. Продемонстрируем это на отдельных примерах.

Итак, обозначение палатализации не мешает лабиализации ($\text{U} \leftrightarrow \text{v}$), а последняя не препятствует применению дериватора фарингализации ($\text{P} \leftrightarrow \text{P}$). Правило палатализации, однако, может мешать обозначению фарингализации, если пересекающая примыкает к верхней части символа ($\text{U} \times \text{C}$). Однако, как уже было отмечено, данная система правил разработана с учетом особенностей исключительно кавказских языков, в которых отсутствует одновременная палатализация и фарингализация согласных. Даже если такая коартикуляция (палато-фарингализация) и встречалась бы, независимость обозначения фарингализации от положения пересекающего дериватора на вертикали предоставила бы нам необходимую степень свободы для комбинирования этих двух коартикуляций в графике без нежелательного наложения знаков.

Что касается сочетания фонации с коартикуляциями, то это также не может вызвать путаницы в знаках, т.к. предложенные правила допускают применение различных графических приемов. Так, закругление при лабиализации ($\text{P} \rightarrow \text{P}$) и верхне-левая деривация при палатализации ($\text{C} \rightarrow \text{C}$) позволяют беспрепятственно пользоваться правосторонними дериваторами фонации ($\text{P} \rightarrow \text{P}$, $\text{Q} \rightarrow \text{Q}$; $\text{q} \rightarrow \text{q}$, q).

Отметим, что подобным выбором правил обусловлено то, что из нормативной системы деривации была исключена правосторонняя верхняя черточка ($\text{U} \rightarrow \text{U}$), т.к. при синхронной палатализацииprotoформы, написание некоторых результативных символов смешивалось бы с изображением фарингализации ($\text{C} +$ правый верхний дериватор $\rightarrow \text{C}$, что, согласно установленным правилам, само по себе является регулярным выражением фарингализированного варианта C).

Итак, дополнительным черточкам-дериваторам, которые не обладают в трех южнокавказских алфавитах никакими специальными смысловыми значениями, а лишь исторически возникли в них в результате генеалогических, грамматологических и каллиграфических особенностей эволюции знаков, при данном подходе приписывается морфологическая и системообразующая функция. В этом и состоит сходство избранного метода с конструктивными приемами аbugид.

В свою очередь, эти правила в некотором смысле навязывают нам рациональный подбор protoформ.

Например, protoформа L не может применяться для фонем, имеющих абруптивную степень фонации, поскольку они записываются с помощью добавления нижнего правостороннего дериватора, а, исходя из вышеупомянутых соображений гармонии, они не могут прилагаться к аркам.

Таким же образом protoформа Γ не может быть приписана ряду, содержащему палатализацию (по тому же принципу гармонии, запрещающему стыковку дериваторов с кривой символа), а protoформа l неудобна при рядах согласных со звонкими членами, поскольку "звонкая" модификация этой protoформы l будет иметь неудобную для набора текста широкую форму.

В то же время protoформа L весьма удобна для тех классов фонем, которые выступают в лабиализованных, палатализованных, фарингализованных, лабиофарингализованных коартикуляциях, но только лишь при двух степенях фонации – придыхательной и звонкой.

Protoформа C , например, удобна для классов без звонких, но имеющих все вышеупомянутые типы коартикуляций, а также абруптивные члены. Многообразие возможных деривативных форм этих protoформ представлена в следующей таблице, в которой, как ниже повсюду, символом C обозна-

	Тип	С	С ^н	С ^и	С ^г	С ^{гн}
Г	придых.	Г	Г	нет	Г	Г
	звонкий	Г	Г	нет	Г	Г
	абрупт.	Г	Г	нет	Г	Г
Г	придых.	Г	Г	Г	Г	Г
	абрупт.	Г	Г	Г	Г	Г
Ч	придых.	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
	абрупт.	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
Ч	придых.	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
	абрупт.	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
Б	придых.	Б	Б	Б	Б	Б
	звонкий	Б	Б	Б	Б	Б

чаются простые согласные, а варианты коартикуляций иллюстрируются посредством знаков МФА (см. Часть I, §2).

Таким образом, при подходе к выбору прототипа с точки зрения эффективного использования символов становится ясным, что для фонем с трехуровневой фонацией (придыхательные, звонкие, абруптивные) необходимо выбрать графемы с верхними (Г, Т, Ч и т.д.) или левыми арками (Ч, Ч, Т), а для фонем с двухуровневой фонацией (придыхательные, звонкие) – с нижними арками (Д, Л, З, Ш, Щ).

Если в коартикуляциях согласных имеются палатализованные и фарингализованные варианты, то удобны те прототипы, которые в верхней части оканчиваются прямой – Ч, Ч, Л, Ш (для возможности добавления соответствующих дериваторов), а если те же фонемы имеют также и абруптивную степень фонации, то прямой должна оканчиваться также и нижняя часть – Ч, Ч (для привлечения нижнего дериватора).

Те фонемы с двухуровневой фонацией, которые кроме лабиализации не имеют иных вариантов коартикуляций, могут обозначаться двухарочными символами (О, Л, Ж), поскольку им, кроме средней черты звонкости, иные дериваторы не требуются. На следующей таблице изображены некоторые примеры таких знаков.

Совокупность этих правил позволяет по одному только виду каждого знака (не имея даже представления о конкрет-

ном месте его произношения) предугадать все особенности его фонации и коартикуляции, а в некоторых явных случаях – даже способ произношения. Покажем это на примере знака Б, строение которого – закругленная арка, отсутствие среднего и присутствие верхнего дериваторов, ясно показывает, что он является лабиализованным-фарингализованным (т.е. лабиофарингализованным) придыхательным, более того – происходит от прототипа Л того же места и способа артикуляции. Следуя этой логике, можно отметить, что звонким вариантом Б должна быть графема Б, а абруптивного члена ряда вовсе не существует по причине многократно упомянутых соображений гармонии.

Данные правила в своей совокупности применяются лишь для построения согласных. При гласных правила фонации, в принципе, не имеют смысла, а соответствующие дериваторы теряют свое морфологическое значение, обретая независимое применение. Между тем, системой коартикуляций можно частично пользоваться и при гласных.

Полная система символов, отобранных в результате всех этих соображений, и ее описание будут представлены ниже, а пока, завершив рассуждения общего плана, перейдем к введению новых алфавитов для северокавказских языков.

§2. Новые алфавиты

Северокавказские языки, как многократно отмечалось, принадлежат к двум независимым языковым семьям, консонантные составы которых, несмотря на разительное сходство,

	Тип	С	С ^н	С ^и	С ^г	С ^{гн}
Г	придых.	Г	Г	нет	Г	Г
	звонкий	Г	Г	нет	Г	Г
Г	придых.	Г	Г	нет	Г	Г
	звонкий	Г	Г	нет	Г	Г
Ч	придых.	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
	абрупт.	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
Ч	придых.	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
	абрупт.	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
Б	придых.	Б	Б	Б	Б	Б
	звонкий	Б	Б	Б	Б	Б

во многих чертах существенно различаются.

Главные различия относятся к согласным постальвеолярного ряда, которые в западнокавказской семье выступают в трех позициях артикуляции для фрикативных и аффрикат (апикальные, ламинальные и закрыто-ламинальные), а в восточнокавказской – двух, при этом произношение фрикативных апикальное, а аффрикат – ламинальное.

Западно-кавказские языки		Постальвеолярные		
		Апикальные	Ламинальные	Закрыт. ламинальные
Аффрикаты	придых.	tʃ	tç	tš
	звонкое	dʒ	dç	dž
Фрикативы	абrupt.	tʃ'	tç'	tš'
	придан.	ʃ	ç	ʂ
	звонкое	ʒ	χ	ʐ

Для восточнокавказских языков характерно большое разнообразие латеральных (l, ɬ, tɬ, tl, tl̪, tl̪̪, l̪, l̪̪, t̪, t̪̪, k̪, k̪̪), в западнокавказских же их всего четыре (l, ɬ, tɬ, tl̪).

Кроме этого, в восточнокавказских языках встречаются велярные и увулярные аффрикаты (kχ, kχ', kχ̪, kχ̪̪, qχ, qχ', qχ̪), тогда как в западнокавказских они полностью отсутствуют. Радикалы в восточнокавказских эпиглоттальные (ʔ, n, ɳ), в западнокавказских – фарингальные (ʔ, h, ɳ), и т.д.

Поскольку задача состоит в создании алфавита, общего для всех кавказских языков и свободного от путаницы или наложения символов, то следует разработать такую систему, которая включит в стандартный реестр знаков все возможные

Восточно-кавказские языки		Постальвеолярные		
		Апикальные	Ламинальные	Закрыт. ламинальные
Аффрикаты	придых.	tç		
	звонкое	dç		
Фрикативы	абrupt.	tç'		
	придан.	ʃ		
	звонкое	ʒ		

места и способы артикуляции фонем, все степени фонации и имеющиеся нюансы коартикуляций.

Задача в такой формулировке, конечно же, решаема, если учсть потенциал южнокавказской индуцированной системы, но неудобна в плане эффективности применения символики, так как взаимное отсутствие целых групп фонем приводит к сужению спектра использования многих простых знаков.

Во избежание этого обстоятельства, мы разделим две языковые семьи с их обобщенными фонетическими структурами и введем *две модификации алфавита* для западно- и восточнокавказских языков. Фонемы, общие для обеих семей, обозначим единообразно, внося различия лишь в графике взаимно отсутствующих групп.

§3. Западнокавказский алфавит

В разделе фонологического анализа северокавказских языков был приведен пример фонетического строя убыхского языка как образца наиболее общей системы, с целью демонстрации всех мест и способов артикуляции согласных и всего разнообразия вторичных артикуляций. Этот язык, тем не менее, не во всей полноте отражает фонетику остальных 4-х живых языков западнокавказской семьи. Последние, обладая меньшим количеством согласных, все же включают и такие, которые не встречаются в убыхском.

В частности, абазинский сохранил весь состав фарингальных фрикативных (h, ɬ, hʷ, ɬʷ), а адыгейский – латеральных альвеолярных (l, ɬ, tɬ), а также противопоставление по признаку интенсивности-нейтентивности в придыхательных – [p, p:], [t, t:], [kʷ, kʷ:], [q, q:], [qʷ, qʷ:] и пр. (Starostin 1994).

Абхазскому, кроме того, известны лабиализованный палатальный аппроксимант (ç) и лабиализованные дентальные

(ts^w , dz^w , ts^{w^*}), а кабардинскому – лабиализованный гортанный взрывной ($?^w$), и т.д.

На следующей странице приводится обобщенная базовая система знаков для западнокавказских языков. Следует отметить, что некоторая часть графем никогда не встречается в данных языках, и приводится лишь для целостной презентации принципов генерации символов.

Из соображений экономии места, в таблице опущен столбец палатальных согласных, а палатальный аппроксимант (j) и его лабиализованный вариант (ɥ) включены в ряд ламинальных (слегка палатализованных) постальвеолярных.

Мы не коснемся всех вопросов анализа и обоснования выбора очертаний графем нововведенной системы, однако отдельные случаи графики букв нуждаются в прояснении.

В частности, с первого взгляда может показаться, что выбор графем для ламинальных постальвеолярных и их лабиализованных форм не соответствует базовым правилам. В действительности же, эти графемы являются аллографами деривативов от наклонной линии.

	Тип	придых.	звонкое	абврп.
С	регулярная форма	/	/	/
	аллограф	Г	Г	Г
С ^W	регулярная форма	Х	Х	Х
	аллограф	Х	Ү	Ј

дополнение данных форм левым верхним дериватором, показателем палатализации, обусловлено не только соображениями гармоничности, но также для демонстрации того обстоятельства, что ламинальные постальвеолярные имеют легкую степень палатализации.

Несущественные отклонения от базовых правил в алфавите так или иначе существуют, но они носят осознанный ха-

Западноказахстанская обобщенная система знаков

рактер. Рассмотрим это на примере *абруптивных фрикативных*, построенных с применением дериватора *фарингализации*: $J(\dot{\mathfrak{s}}) \rightarrow \mathcal{J}(\mathring{s})$, $\mathfrak{S}(\mathring{s}^w)$; $\mathfrak{O}(I) \rightarrow \mathfrak{Z}(F)$; $\Phi(f) \rightarrow \mathfrak{P}(F)$ и т.д. Данное отклонение обусловлено тем, что абуруттивные фрикативные являются исключительно редкими звуками не только среди языков мира, но и в самих кавказских языках, где они встречаются лишь в черкесском (f , \mathbb{f} , \mathfrak{s} , \mathfrak{s}^w), убыхском (F) и абазинском (\mathfrak{f} , \mathfrak{F}), следовательно для сохранения степени эффективности прототипов мы не считаем необходимым нарушение общего принципа завершения фрикативных нижней аркой, и, пользуясь отсутствием фарингализации в постальвеолярных фрикативных, выразили абурутцию с помощью пересекающего дериватора.

Отклонение имеется также в лабиальных фрикативных, где, исходя из особенностей графики символа Φ и вышеописанных иноансов представления абуруттивных постальвеолярных, звонкость выражена не средним, а нижним правым дериватором: $\Phi(f) \rightarrow \mathfrak{V}(v)$.

Заметим, что система дериваторов фонации не применяется, если прототипом является вертикальная линия I , которая используется для построения независимых графем.

Исходя из этого, для звонкого фарингального фрикативного \mathfrak{F} мы использовали графему T , образующийся надбавлением к простейшей прототипе I пересекающего дериватора, отражающего фарингализацию (\mathring{I}). Палатальный аппроксимант $L(j)$ образован надбавлением дериватора палатализации (\mathring{I}) к той же I . Придыхательный гортанный взрывной $??$ также конструируется с помощью пересекающей, но в срединной позиции -4 . Независимыми формами являются буквы $L(r)$ и $\mathfrak{l}(w)$, и конечно же, автономна от всех этих форм сама прототипа I , присвоенная гласному i , не имеющему коартикуляций, требующих применения дериваторов. При необходимости ко всем этим *полупервичным* формам, образованным

от вертикальной линии, можно применить систему дериваций второй группы – обозначений коартикуляций, если это не приводит к путанице.

Для подчеркивания графических различий символов и экономии места при наборе текста этими алфавитами целесообразно применение аллографов, которыми мы заменим некоторые вышеприведенные регулярные формы. Представим причины их выбора соответствующими примерами.

Будучи полными и логически обоснованными в системном смысле, формы некоторых символов могут вызвать некоторые трудности при наборе текста. Таковыми являются, например, буквы \mathfrak{I} и \mathfrak{b} , которые оставляют пробелы с одной или обеих сторон. Первую из них, с обоснованием подобной трансформации $\mathring{I} \rightarrow \mathfrak{I}$, произошедшей в армянском алфавите в течение веков, можно заменить аллографом Z , которая и более пропорциональна, и более компактна при наборе. Приводный символ \mathfrak{I} можно заменить символом \mathfrak{O} с более равномерным распределением центра тяжести.

Аллографы, представляющие собой более удобные формы, должны быть графически обоснованы историческим присутствием в южнокавказских алфавитах. Таковыми являются эволюция знака $\mathfrak{Z} \rightarrow \mathfrak{I}$ в армянском письме, а также грузинское соответствие $\mathfrak{O} = \mathfrak{S}$, которые мы включим в ряд аллографов нововведенной системы. Другой побудительной причиной для применения аллографов является желание нарушения схематичности и определенной жесткости изначальных форм и придания письму большей гибкости посредством увеличения количества более каллиграфических округлых букв, которые из-за ограниченных возможностей деривации почти не были включены в алфавит. Этим обусловлен выбор аллографов \mathfrak{Q} , \mathfrak{B} , \mathfrak{O} , \mathfrak{C} .

регулярная форма	аллограф
\mathfrak{I}	\mathfrak{Q}
\mathfrak{Z}	\mathfrak{O}
\mathfrak{F}	\mathfrak{C}
\mathfrak{B}	\mathfrak{B}
\mathfrak{L}	\mathfrak{L}
\mathfrak{V}	\mathfrak{V}
\mathfrak{B}	\mathfrak{B}
\mathfrak{C}	\mathfrak{S}

Система гласных западнокавказских языков существенно проще. Фонематичны 2-3 гласные, однако, исходя из соображений точности отображения звуков в словарных заимствованиях, мы вводим полноценную систему гласных, которая без изменений будет повторена и в восточнокавказских языках, так как последние, из-за обилия риансиировок гласных, обладают им существенно большим разнообразием. Данная система, конечно же, не включает все варианты гласных МФА, но с точки зрения практичности более чем достаточна.

	Передние		Центральные		Задние	
	V	V ^w	V	V ^w	V	V ^w
Закрытые	i	y	ɪ	ø u		ɿ u
Средние	ɛ	œ	u ə	ø e		ø o
Открытые	æ		ɑ		ɒ a	

Повторим, что при гласных системе дериваторов не приписывается то же морфологическое значение, что приме-

отражающей все разнообразие фонем языков этой семьи своеобразными и цельными символами.

Разработанный алфавит может быть как **уникамерным** (состоящим из одного типа букв, в данном случае — заглавных, как все классические силлабарии, аbugиды, абджалы, современный грузинский алфавит *мхедрули* — "кавалерийский"), так и **бикамерным** (состоящим из прописных и строчных букв, как классические и современные алфавиты Европы).

Строчные формы знаков северокавказского алфавита разработаны по подобию параллельных образцов из армянского и древнегрузинского письма и с учетом общих закономерностей их конструирования. Строчные в этих алфавитах строятся схожим образом в зависимости от форм прописных знаков. Для большей наглядности сказанного, приведем несколько примеров букв древнегрузинского (верхний ряд) и армянского (нижний ряд) алфавитов параллельно с прописными знаками, от которых они в средневековье и возникли.

Է Ե Վ Ա Վ Ո Ւ Փ Մ Ն Ե Ը Մ Ի Խ Ջ Շ Հ Ա Ծ Ա Ծ

11 m d g l q q q q o b k f d b u n n S m

Специально отметим, что о наличии минускул в агуанском письме нам ничего не известно, так как манускриптов с подобными формами до нас, к сожалению, не дошло.

Из соображений экономии места мы не станем вдаваться в детали выбора и генерирования форм строчных букв западнокавказского алфавита, а лишь заметим, что они, как и прописные символы, также разработаны в полном соответствии с изометрическими принципами южнокавказских алфавитов, составляют регулярную систему и, подобно всем классическим алфавитам, зависят от очертаний заглавных.

Завершая обсуждение западнокавказской обобщенной системы, нам осталось продемонстрировать совокупность предлагаемых строчных букв с заменой некоторых регулярных форм на соответствующие аллографы.

Строчные варианты обобщенной системы гласных западнокавказского алфавита и некоторых их деривативных приведены в следующих таблицах.

Алфавитный порядок букв

При всех предыдущих обсуждениях, мы для наглядной демонстрации материала в основном приводили обобщенные фонетические таблицы в терминах и обозначениях МФА. Это, с одной стороны, в определенном смысле облегчало системное восприятие сложной фонетики северокавказских языков, с другой – создавало дополнительные трудности для тех, кто привык к набору знаков в алфавитном порядке.

Следовательно, для упрощения последующего изложения материала и заключительной презентации новых алфавитов нам также необходимо установить некий *формальный порядок* чередования букв в предлагаемых письменных системах.

Последовательность знаков в большинстве алфавитов, алджадов и аbugid современности в своей основе копирует остаток финикийского алфавита, от которого они в конечном счете произошли. Это и является основной причиной последовательностей $[\alpha, \beta, \gamma, \delta, \varepsilon, \ldots]$ греческого, $[a, b, c, d, e, \dots]$ латинского, $[w, p, q, r, t, \dots]$ армянского, $[t, y, \ddot{y}, \delta, \eta, \dots]$ грузинского, $[a, b, v, z, \partial, \dots]$ русского, и прочих алфавитов, берущих свое начало в порядке $[\kappa^> (a), \dot{\eta} b, \dot{\wedge} g, \triangleleft d, \exists h, \dots]$ финикийского письма.

Языки, звуковой состав которых отличается от фонетиче-

	Передние		Центр.		Задние	
	V	V ^w	V	V ^w	V	V ^w
Закрытые	/t/	/þ/	/r/	/ð/		/n/
Средние	/s/	/e/	/h/	/ø/		/o/
Открытые	/g/		/u/		/i/	

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>
<i>d</i>	<i>d̄</i>	<i>d̄</i>	
<i>g</i>	<i>ḡ</i>	<i>ḡ</i>	<i>d̄</i>
<i>c</i>	<i>c̄</i>		
<i>b</i>		<i>b̄</i>	<i>f̄</i>
<i>k</i>		<i>k̄</i>	<i>f̄</i>
<i>n</i>	<i>n̄</i>	<i>n̄</i>	
<i>o</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>

թ	Շ	Ւ	Ջ	Փ	Վ	Չ	Ֆ	Վ	Շ	Ջ	Ծ	Ց
d ^z w	t ^{sh}	v	e	f	v	r'	h	v'	r ^h	s	z	s ^h
Ծ	Ծ	S	Յ	Զ	Զ	Զ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
z ^h	t	b	f	ʃ	ʒ	z	c	z'	x ^w	z ^w	u	§
Ճ	Ժ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
s ^w	g ^w	z ^w	š ^w	x	y	x ^w	y ^w	x ^h	y ^h	o	շ	է
Յ	Յ	Մ	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Տ	Տ	Տ
χ ^w	χ ^w	χ ^w	χ ^w	χ ^w	χ ^w	χ ^w	χ ^w	χ ^w	χ ^w	h ^w	հ	հ
Կ	Կ	Ր	Ւ	Ր	Լ	Ը	Լ	Ր	Ր	Ը	Ը	Ը
m	m ^h	n	w	w ^h	r	l	j	q	q	q	q	q

Причина же введения полного спектра гласных, вопреки отсутствию в обсуждаемых языках большинства из них (Ч, У, Е, Б, В, О, Н, Щ и т.д.), была разъяснена выше. В дальнейшем, в частные алфавиты будут включены лишь наиболее распространенные гласные У (а), Ѕ (е), Ђ (и), Џ (о), Ќ (н).

В дополнение отметим, что вышеупомянутый шрифт разработан нами на базе основных принципов дизайна семейства шрифтов Arial и именуется Arial Cancasica Unizada.

Возможности и базовые принципы компьютеризации северокавказских алфавитов будут кратко обсуждены в §7.

Перейдем теперь к представлению частных алфавитов, выводимых из конкретного фонетического строя отдельных западнокавказских языков. В последующем изложении материала мы проблеме строчных букв более не коснемся, а в обсуждениях фонетики отдельных языков ограничимся лишь разбором случаев отклонения от основных правил или прояснением важных фонетических особенностей.

Абхазский и абазинский языки

На следующих двух страницах с помощью западнокавказского алфавита представлены фонетические таблицы абхазского и абазинского – двух близкородственных языков и единственных представителей абхазо-абазинской группы.

Затемненные фонемы в таблице абхазского в литературном языке отсутствуют и встречаются только в бзыпском диалекте. Они не включены также и в ныне применяющийся кириллоидный алфавит абхазского, поскольку, как уже отмечалось, во многих случаях решающим фактором при выборе основы для развития литературного варианта служила относительная фонологическая простота существующих диалектов. Как по этому поводу замечает Кэтфорд, "в случае с абхазским изначально было выбран бзыпский диалект, но впоследствии в основу литературного языка лег фонологически менее сложный абжуйский" (Catford, uk. соч., стр. 297).

В исконном словаре абхазского и абазинского языков фонематическую значимость имеют только гласные *U* (а) и *I* (и), у которых есть широкий спектр аллофонов, образующихся в зависимости от предшествующих согласных. Так, [e] и [i] возникают от [а] и [и] в соседстве согласных с оттенком палатализации, [o] и [u] – лабиализации и т.д. В орфографии их можно не различать, однако для точного отображения гласных в заимствованиях можно применить весь спектр графем.

Абхазский язык

Абазинский язык

В абхазском имеется также долгий гласный а:, являющийся отражением архаичных форм а̄ и ҭа, сохранившихся в абазинском. Для его записи вместо удвоения знака U (а) –UU, предлагается применение лингратуры W (строчная форма которой подобна букве ш "ш" армянского алфавита). Его можно либо включить в алфавитный строй, либо представить отдельно в качестве дополнения.

Алфавитный порядок букв абхазского языка таким образом обретает следующий вид.

Абхазский алфавит

Серым цветом обозначены дополнительные согласные бывшего диалекта. В стандартный алфавит, как и в остальные, введены лишь наиболее часто встречающиеся в других языках простые гласные У (а), С (э), І (и), І (и), Ӯ (у), ӭ (о).

Аналогично, в случае абазинского языка имеем следующий алфавит.

Абазинский алфавит

U	Ր	Բ	Ը	Ղ	Շ	Վ	Կ	Վ	Կ	Գ	Գ	Գ
a	p	b	p'	t	d	r'	k	g	k'	k"	g'	
ɑ	q	q	q	c	ç	ç	ə	ə	č	č	?	
k"	k'	g'	k'	e	q	q'	q"	q"	q"	i		
ɾ	դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	
js	ձ	յ՛ս	լ՛յ	dʒ	tʃ	tʃ	tc	dz	tš'	tš"	dž"	
I	Փ	Փ	Փ	Ն	Ն	Ն	Շ	Շ	Շ	Ջ	Ջ	Ջ
i	f	v	f'	s	z	l	ʃ	ʃ	ʃ'	ʃ	ʃ	
ɔ	օ	օ	օ	Մ	Մ	Մ	Օ	Օ	Ե	Ե	Ե	
z	ɔ'	z'	w	u	x	x'	o	χ	ɛ	χ"	ɛ'	
ւ	Ե	Ե	Տ	Տ	Տ	Տ	Ւ	Ւ	Լ	Ը	Լ	
γ'	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	m	n	w	r	l	

Напомним, что вышеупомянутый алфавит отображает фонемы литературного языка, основанного на татарском диалекте. Ашхарский диалект абазинского по фонетическому строю ближе к абхазскому и при надобности может быть представлен графическими возможностями последнего.

Гласный состав данного алфавита идентичен с абхазским, хотя исконными из них являются лишь У (а) и И (и).

Адыгейский язык

На следующей странице представлена фонетическая таблица представителя адыгской ветви – адыгейского языка.

Темно-серым в нем отмечены диалектные согласные, а фо-
немы, приведенные в светло-серых ячейках (Ч, Ч, Ч, С), в ады-
гейском не встречаются, но присутствуют в заимствованиях.

В составе языка имеются интенсивные придыхательные (прерывистые), которые записываются удвоением знака для простого придыхательного (в таблице отмечается как "×2").

Согласный **Ф**, из соображений экономии места представленный в ряду фарингализованных лабиальных, на самом деле представляет собой уникальный придыжательный бidentalный фрикативный (**ф**), произносимый через стиснутые зубы без участия языка. Среди всех языков мира, этот звук встречается лишь в причерноморском наречии шапсугского диалекта. В описании абаззеского диалекта специально отмечается наличие палатализованного гортаниного взрывного (**Ф'**), который можно легко выразить, прибавив к простому символу + дериватор палатализации – 4.

Как и в случае абхазского и абазинского языков, в адыгейском фонематическую значимость имеют только короткие гласные [i], [a] и долгий [a:]. Для записи последнего предлагается лигатура Ш.

	Центральные	
	V	V ₂
Закрытые		
Открытые	U	W

торых приведены в нижней таблице на стр. 250. Имея ввиду, что данный дифтонг содержит фонему *t* (*w*), согласно логике, по которой лигатуры генерируются от составляющих ее компонентов, мы свяжем знаки *U* и *t*, обозначив дифтонг [wa] деривативным символом *U*.

АДЫГЕЙСКИЙ ЯЗЫК

Алфавитный порядок букв адыгейского языка выглядит следующим образом:

Адыгейский алфавит

U	W	U	R	W	F	C	O	U	W	U	R
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p ^w	i:	β:	d	f'
Ω	[V]	[V]	[V]	d	dd	q	q	c	ç	çç	çç
j ^w	[k]	[g]	[k']	k ^w	k ^w	g ^w	k ^w	e	q	q:	q'
q	qq	q	+	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ	ꝝ
q ^w	q ^w	q ^w	?	?	?	?	?	is	is:	dz	js'
ΦΦ	Φ	Ψ	ΨΨ	Ψ	Ψ	T	Τ	δ	Ζ	I	Φ
js ^w :	dz ^w	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ	tc	tc:	dz	tʃ'	i	f
Ψ	Φ	Σ	Δ	Δ	S	Σ	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω
v	ɸ	s	z	t	ɸ	f	f	z	c	z	u
J	J	J	d	ð	ð	ʃ	ʃ	ð	ð	ð	ð
š	ž	š'	š ^w	ž ^w	š ^w	x	y	x ^w	o	ž	ž
b	β	β	γ	γ	τ	F	L	[ɔ]	1		
x ^w	β ^w	h	m	n	w	w ^v	r	[l]	j		

Серым цветом в адыгейском алфавите обозначены диалектные звуки, а в квадратных скобках – фонемы, присутствующие лишь в иноязычных заимствованиях.

Инкорпорирована обобщенная система простых гласных.

Кабардинский язык

На следующей странице представлен фонетический строй кабардинского языка – второго представителя адыгской группы западнокавказских языков.

ЖАБАРДИНСКИЙ ЯЗЫК

Согласные, приведенные в светло-серых ячейках (*Ч, Џ*), в самом кабардинском языке отсутствуют и встречаются только в иноязычных заимствованиях.

Итак, алфавитный порядок букв кабардинского языка выглядит следующим образом:

Кабардинский алфавит

В квадратных скобках показаны фонемы, присутствующие только в иноязычных заимствованиях. Долгий [а:], как всегда, обозначается лигатурой Ш.

В описании гласного состава кабардинского языка источники выказывают принципиально разные подходы. В русскоязычной литературе (Алексеев) кабардинский представляется 7 гласными (а, æ, е, і, ə ~ і, о, у) и 4 дифтонгами (ja, jæ, ji, wi), а в исследованиях западных авторов – подобно адygейскому: фонематически значимыми 3 базовыми гласными (а, а:, і), с широким спектром аллофонов, индоцирующихся в зависимости от консонантного окружения.

При построении кабардинского алфавита предпочтение было дано троичной системе гласных, что обусловлено необходимостью унификации орфографии адыгейского и кабардинского – двух литературных вариантов единого языка.

В алфавит адыгейского, как видим, включены все согласные, встречающиеся в диалектах. Кабардинский язык, в свою очередь, полностью выражается адыгейским алфавитом, привнося лишь графему для абруптивного фрикативного Ψ (f). Таким образом, все адыгеские (черкесские) языки впредь можно считать орфографически унифицированными.

Общеадыгский алфавит при этом будет выглядеть следующим образом.

Кабардино-адыгейский (общеадыгский) алфавит

Убыльский язык

В завершении, представим также алфавит ныне мертвого убыхского языка, который в ходе создания общекавказского алфавита послужил нам отправной точкой для обобщения фонетики всей языковой семьи и прототипом для графической стандартизации остальных алфавитов.

О фонетике убыхского сказано достаточно, так что ограничимся лишь представлением букв в алфавитном порядке. Заметим, что иных гласных, кроме исконных, в нем нет.

Убыхский алфавит

U	Ր	Բ	Ը	Ծ	Ը	Ը	Ը	Ղ	Ղ	Զ	Զ	Զ
a	p	b	p [*]	p ^w	b ^v	p ^h	t	d	t'	t ^w	d ^w	t ^{hv}
[U]	[4]	[4]	d	q	q	q	q	q	q	q	q	q
[k]	[g]	[k]	k ^w	g ^w	k ^{hv}	k ^h	g ^h	k ^p	q	q ^w	q ^{hv}	q ^p
Կ	Կ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ
q ⁱ	q ^r	q ^f	q ^h	q ^w	q ^{hv}	q ^p	?	ts	dz	ts'	tj	dʒ
Շ	Շ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ռ	Ռ	Ռ	Ռ	Ռ
tç	dz	tç ^w	dz ^w	tç ^{hv}	i	ts	dž	ts'	f	tʃ	ɸ	θ
Խ	Խ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
v ⁱ	s	z	t	f	ʃ	z	c	z	c ^w	z ^w	s	z
Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ
z ^w	z ^{hv}	x	y	χ	χ	χ ^w	χ ^{hv}	χ ^p	χ ^w	χ ^{hv}	χ ^p	χ ^{hv}
Թ	հ	Կ	Կ	Բ	Բ	Բ	Բ	Լ	Ծ	Լ	Լ	Լ
b ^{hv}	h	m	m ^r	n	w	w ^v	r	l	l	l	l	l

Описание алфавитов западнокавказских языков на этом сочетии достаточным, и перейдем к рассмотрению возможностей создания алфавита для следующей – восточнокавказской семьи языков.

§4. Восточнокавказский алфавит

В разделе фонетического анализа восточнокавказские языки были обобщены с помощью усредненной таблицы без представления коартикуляций, поскольку языки этой семьи обладают широким внутренним разнообразием фонетических строев. Исходя из их сводных закономерностей и следуя всеобщим принципам деривации, ниже вводим обобщенный алфавит восточнокавказских языков с регулярным отображением лабиализации (стр. 270). Алфавит может быть как уникамерным, так и бикамерным, поэтому представим также таблицу предлагаемых строчных букв (стр. 271).

Приводимый ниже алфавит, как изначально и было предусмотрено (см. § 2), отличается от западнокавказской системы преимущественно графическим обозначением взаимно отсутствующих звуков речи. Например, буква *ғ* в западнокавказском письме применяется для фонемы *t̪*, отсутствующей в восточнокавказских языках, а в восточнокавказском — для фонемы *q̪*, отсутствующей в западнокавказских и т.д.

Многое из сказанного при изложении принципов, применявшихся в ходе разработки западнокавказского алфавита, применимо также в данном случае. Следовательно, не вдаваясь в обоснование выбора символов, в этой системе, подобно западнокавказской, во избежание преобладания графически схожих форм, мы вводим ту же группу аллографов, с применением которых в ходе изложения и представим алфавиты обсуждаемых языков.

Расширенная система гласных та же, что в случае западнокавказского алфавита и наделена тем же потенциалом деривации, который в этих языках найдет широкое применение, благодаря несопротивимо большему богатству вариантов косорукавиц и прочих нюансировок гласных.

Форма	Форма
Ч	Ч
Ч	Ч
Ч	Ч
Ч	Ч

Восточноаказанская обобщенная система знаков (прописные формы)

Восточноказахская обобщенная система знаков (строчные формы)

Отметим, что в алфавитах, вводимых для данной семьи, действует *принцип упрощения*: в частных случаях, когда в том или ином языке присутствует только интенсивный согласный и отсутствует соответствующий неинтенсивный, при записи интенсивного согласного будем применять не двойной знак, а букву для неинтенсивного. Например, в аварском, где из бинарных оппозиций [t, t̥] и [t', t̥'] присутствуют лишь члены t̥: и t̥'', последние записываются не как 22 и 22, а как 2 и 2.

Из соображений экономии места, мы не приводим описание алфавитов всех восточнокавказских языков, а только тех, которые либо имеют литературные формы, либо представляют определенный интерес с точки зрения фонетики или демонстрации презентативности системы знаков. Отметим лишь, что алфавиты не были предложены только для двух аваро-андийских языков — чамалинского и багвалинского, для которых мы не располагали сведениями, достаточными для точного анализа и систематизации фонетики, а достоверность имеющихся описаний невозможно было проверить.

Алфавит каждого языка представлен схематично с целью демонстрации закономерностей, детально обрисованных в разделах анализа фонетики и графики.

Порядок букв в восточноказахском алфавите

В предыдущем параграфе мы детально обсудили вопрос введения регулярной последовательности букв в предлагаемых алфавитах. Все сказанное сохраняет силу и в случае восточнокавказской обобщенной системы, в которой, подобно западнокавказской, формальная последовательность строится в порядке чередования прототипов в обобщенной таблице согласных с последующим инкорпорированием гласных.

Таким образом, получаем следующий остав формального порядка чередования букв восточнокавказского алфавита:

ԱՐԴՎԿՎԵՔՆԻ Ի ԳԽ
a p t c k e q ? ? i ls tl tʃ kx i qx a
ՓՀՅՈՒԺՄՈԼԵՑԿԱԿԱՐԼԾ
f s t u s c x o z n h m n w r l j

Установив алфавитный порядок, ниже представляем *общененный восточнокавказский алфавит* с регулярным учетом лишь одного варианта коартикуляции – лабиализации, как наиболее часто встречающегося типа нюансировки согласных в восточнокавказских языках. Остальные виды, такие как фарингализация или лабиофарингализация, не имеют общепространенного характера, и, следовательно, вводятся лишь в конкретных алфавитах отдельных языков.

Интенсивные согласные также не включены в стандартный набор, но при их наличии в языке присутствуют в большей части редуцированных алфавитов либо рядом с неинтенсивными коррелятами, либо же, при отсутствии последних, как самостоятельные формы (без удвоения знака вследствие орфографического принципа упрощения записи).

Обобщенный восточноказахский алфавит

U	U	U	r	f	l	ŋ	t̪	t̫	q	q	ɔ	ɔ
a	æ	ɑ	p	b	p'	t̪	d̪	t̫	d̫	d̪w	t̪w	c
ɛ	ɛ	ɛ	ɛ	q	q	q	q	q	ɛ	ɛ	q	q
j	c'	k	g	k'	kʷ	gʷ	kʷʷ	e	æ	q	G	q'
b	b	b	β	+	h	b	†	†	†	†	†	†
qʷ	qʷ	qʷ	?	?	?	i	y	js	dz	js'	tsʷ	dzʷ
ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ
t̪l	t̪l̪	t̪l̪	t̪l̪ʷ	t̪l̪ʷ	t̪l̪	dʒ	t̪l̪ʷ	dʒ	t̪l̪ʷ	kx	qy	kx'

Итак, перейдем к презентации отдельных алфавитов.

Аваро-андийская группа: аварский язык

На следующей странице изображен консонантный строй аварского – единственного представителя аваро-андийской ветви, имевшего литературную форму, восходящую к междиалектной форме *богмац* ("язык войска"), которая, в свою очередь, сложилась на основе хунзахского диалекта и еще в средневековье стала языком межэтнического общения на части территории современного Дагестана.

Первые письменные памятники аварского восходят к XV веку и сделаны на *аджаме* – варианте арабского письма, известному до сих пор. Новая письменность для аварского была введена 1928 г. на основе латиницы, но в 1938 г. была переведена на русскую графическую основу.

В литературном аварском кроме обычных имеется 23 лабиализованных согласных (интенсивных и неинтенсивных), приведенных на фонетической таблице в серых ячейках, которые согласно орфографии нынешнего кириллицоидного алфавита пишутся в сочетании с буквой *в*, имеющей также отдельное фонетическое применение для аппроксиманты *w*.

Асаркуү 93б/К

Система гласных аварского языка лишена нюансировок и коартикуляций. Имеются пять гласных: *и* (*и*), *е* (*е*), *о* (*о*), *у* (*у*), *ö* (*ö*)

Как было отмечено выше (Часть I, §5), в описаниях фонетики восточнокавказских языков имеется неоднозначность в представлении заднеязычных (велярных и увулярных) аффрикат и фрикативных. Некоторые авторы звуки, подобные *kx* и *qχ*, описывают как аллофоны интенсивных *k*: и *q*; считая данное произношение результатом интенсификации, другие их интерпретируют как отдельные фонемы. Для этих согласных, конечно же, можно применить буквы, предназначенные для велярных и увулярных взрывных (*Ч* и т.д.), однако, до окончательного прояснения их природы, мы для их обозначения предпочтем использование независимых глафем.

Таким образом, алфавит аварского языка в регулярной последовательности букв приобретает следующий вид:

Аварский алфавит

Серым цветом выделены лабиализованные согласные аварского языка, которые в нынешней орфографии представляются с помощью буквы *v* (*цlv, чv, чlv, klv, чlv, ккв, ххv* и т.д.). В данном алфавите также при желании можно пользоваться этим методом, используя для этого знак *†* (т.е. *q → ꙗ, b → ꙛ* и т.д.), однако мы предпочитаем регулярный способ обозначения лабиализации — закругление прототипов.

Аваро-андийская группа: андийский язык

Андийские языки (андийский, ахвахский, чамалинский, тиндийский, каратинский, годоберинский и т.д.) распространены на западе Дагестана в бассейне реки Андийское Койсу и вместе с аварским образуют аваро-андийскую ветвь восточнокавказских языков. На андийских языках по разным приблизительным оценкам разговаривает от 15-35 тыс. человек. Все языки андийской ветви, в том числе и сам андийский, бесписьменны, а отдельные представители, такие как чамалинский, годоберинский, каратинский, ахвахский, ботлихский и т.д., по данным переписи 2010 г. имеют не больше 500 носителей. Сохранение этих языков таким образом приобретает первостепенную важность.

Среди языков этой ветви, андийский (иначе – кваннаб) имеет наибольшее число носителей (порядка 10 тыс.) и, как следствие, лучше изучен. По фонетическому строю он близок к аварскому, имея, конечно, некоторые отличия.

Общий вид консонантной системы представлен на следующей странице. Лабиализованные согласные в андийском присутствуют в велярном и увелярном рядах, но их точное количество неясно. Эпиглоттальные З (н) и Т (г) встречаются только в нижнеандийских говорах.

Система гласных андийского языка лишена нюансировок и коартикуляций. Имеются лишь U (а), Ը (е), Ւ (и), Ո (ү), Օ (օ).

Алфавитный порядок букв андийского письма таким образом приобретает следующий вид.

Андыйский алфавит

U	ʊ	p	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ
a	æ	p	b	t	d	f	k	k'	g	k'	k'	k''	k''	k'''
ɔ	ɒ	C	+	r	T	T	T	T	Q	Q	Q	T	T	T
g ^w	k ^w	e	?	i	ɪs:	ɪs:	ɪs:	ɪs:	θ:	θ:	θ:	tʃ:	tʃ:	tʃ:
ɛ	ɛ	zz	r	c	çç	çç	çç	çç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
dʒ	tʃ	tʃ:	qχ	qχ	qχ:	qχ:	qχ:	qχ:	qχ''	qχ''	qχ''	s	s	s
ɔɔ	ʊ	J	JJ	J	J	O	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	t	t	t
ɛ:	u	ʃ	ʃ:	ʒ	x	o	z	z	z	z	z	z''	z''	z'''
ɜ	T	h	y	R	T	L	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
h	ç	h	m	n	w	r	l	l	j	j	j	j''	j''	j'''

Аваро-андийская группа: ахвахский язык

На следующей странице приведена фонетическая таблица очередного представителя андийской ветви аваро-андийской группы — ахвахского.

Ахвахский язык примечателен тем, что имеет близкий к андийскому и аварскому состав согласных, сохранил все разнообразие альвеолярных латеральных (7 согласных), включая интенсивные и неинтенсивные аффрикаты в придыхательной и абрuptивной фонетиках: Ɂ (t̪), Ɂ (t̪f̪), ɁɁ (th̪); ɁɁ (th̪f̪); интенсивные и неинтенсивные фрикативные в придыхательной фонетике: Ɂ (t̫), ɁɁ (t̫h̫); а также латеральный аппроксимант Ɂ (l).

Таким образом, ахвахский, ныне насчитывающий лишь порядка 300 носителей, в этом плане является наиболее богатым языком во всей восточнокавказской семье.

Ахвахский язык

Место Способ	Ладонь- ные	Дант-Альвеолярные			Посталь- веолярные			Пальчи- кое	Валерные			Узуларные		
		L	F	L	F	L	F		L	F	L	F	Эндо- тические	Годиль- ные
Воздушные	придых.	Г	Г						Ч	x2				
	звонкие	Г	Г						Ч					
	абrupt.	Г	Г						Ч	x2				
Аффрикаты	придых.	Т	x2	О	x2	Г	x2				Ч	x2		
	звонкие					Г								
	абrupt.	Т	x2	О	x2	Г	x2				Ч	x2		
Фрикативы	придых.	З	x2	О	x2	Д	x2	Д			Ч	x2	З	Г
	звонкие					Д		Д			Ч			
	абrupt.	З	x2	О	x2	Д	x2	Д			Ч	x2	З	Г
Назальные	Назальные	Ч	Г											
	Апекси- менты	Г												
	Дрожащие			С				Г						

В эту таблицу не включены лабиализованные согласные, так как из-за неудовлетворительной интерпретации данного вопроса в литературе, точные сведения об их типе и количестве отсутствуют. В словаре ахвахского языка встречаются звукосочетания типа fw, kw, k'w, gw, qxw, qx'w, kw, hw и т.д., но их фонологический статус пока неясен. По этой причине, до окончательного прояснения вопроса мы исключим этот вид коартикуляции из стандартного алфавита.

Гласные ахвахского языка, в отличие от аварского и андийского, имеют широкий спектр нюансировок. В нем фонемически различаются обычные и носовые (назализованные), которые также имеют долгие и короткие корреляты. Для отображения носовых мы воспользуемся системой деривации гласных, приведенной на странице 250, а долгие гласные обозначим удвоением знака. Таблица гласных ахвахского с вариациями нюансировок приводится ниже.

	Передние		Центральные		Задние округленные					
	Простые	Назальные	Простые	Назальные	Простые	Назальные				
	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:		
Задильные	پ	*2	ٻ	*2			ڻ	*2	ڻ	*2
Средние	ٻ	*2	ڳ	*2			ڳ	*2	ڳ	*2
Открытие					۽	*2	۽	*2		

Алфавит ахвахского языка, таким образом, обретает следующий вид.

Ахвахский алфавит

U	W	U	UU	R	P	C	ŋ	χ	χ	q	ṇ
a	a:	ā	ā̄	p	b	p'	j	g	f	k	k̄
4	q	q̄	c	cc	ɛ	ee	+	h	hh	b	bb
g	k	k̄	e	ē	ē	ē̄	?	i	ii	l̄	l̄̄
†	††	†‡	††‡	‡	‡‡	‡‡	‡‡	†	††	ñ	ž
js	js̄	js̄̄	js̄̄̄	tl̄	tl̄̄	tl̄̄̄	tl̄̄̄̄	ts̄	ts̄̄	dʒ̄	v̄
zz̄	z̄	zz̄̄	z̄̄̄	zz̄̄̄̄	z̄̄̄̄̄	z̄̄̄̄̄̄	z̄̄̄̄̄̄̄	z̄̄̄̄̄̄̄̄	z̄̄̄̄̄̄̄̄̄̄	nn̄	nn̄̄
tʃ̄	qχ̄	qχ̄̄	qχ̄̄̄	qχ̄̄̄̄	s̄	s̄̄	s̄̄̄	t̄	h̄	ū	ū̄
ŋ̄	ŋŋ̄	ŋŋ̄̄	ŋŋ̄̄̄	ŋŋ̄̄̄̄	ʃ̄	ʃ̄̄	ʃ̄̄̄	ʃ̄̄̄̄	ō	oō	ō̄
QQ	ɔ̄	T	h̄	ȳ	ɛ̄	t̄	L̄	ç̄	1̄		
ə̄	h̄	ɔ̄	h̄	m̄	n̄	w̄	r̄	l̄	j̄		

Аваро-андийская группа: каратинский язык

На следующей странице приведена фонетическая таблица другого представителя андийской ветви аваро-андийской группы – каратинского.

Каратинский язык

Как видим, каратинский язык фонетически довольно близок к ахвахскому, однако гласные в нем не противопоставляются по признаку долготы-краткости. Точные данные о фонологическом статусе лабиализации отсутствуют.

Караминский алфавит

Цезская (дидойская) группа: цезский язык

Перейдем к обзору цезского (диодийского) языка – наиболее многочисленного представителя (примерно 15,000 носителей) цезской группы восточнокавказских языков. Все цезские языки – бесписьменные, а некоторые из них встречаются лишь в одном-двух селениях и насчитывают каждый не более 500 носителей (гузинский, гинухский).

В фонетическом отношении цезские языки прежде всего характеризуются редким по сравнению с аваро-андийской группой богатством вокализма, выражющимся наличием противопоставления гласных по признакам краткости-длительности, назализации и фарингализации. В этом отношении исключителен гунзинский язык, в котором все 8 гласных (а, ə, ɛ, i, ɪ, ɔ, ʊ) имеют долгие и назализованные корреляты.

Анализ фонетики и возможностей создания алфавитов для данной группы начнем с консонантной системы цезского.

Чешский язык

Все согласные, за исключением фонем билабиального ряда, а также п, л, ѡ, ъ, имеют лабиализованные варианты, которые в предлагаемом алфавите можно отобразить либо закруглением соответствующих графем (ср. таблицу), либо, для упрощения системы, сочетанием со знаком для звонкого билабиального аппроксиманта ѣ.

В цезском языке увулярные согласные могут "фарингализоваться" (с эпиглоттальным оттенком). В предлагаемом алфавите, во избежание отягощения письма дополнительными знаками, их можно выразить сочетанием со знаком для звонкого эпиглоттального фрикативного Γ .

Вокализм представлен шестью гласными – а, э, е, и, о, у, которые имеют долгие (а, э, е) и фарингализованные (а[?], э[?], е[?], и[?], о[?], у[?]) корреляты. В письме последние можно выразить либо средствами деривации гласных, проиллюстрированными на странице 250, либо же присоединением к соответствующей букве знака Т для звонкого эпиглottального фрикативного. Мы, однако, предпочитаем введение индивидуальных символов, с которыми и представим алфавит пезского языка, который обретает следующий вид.

Цезский алфавит

U	W	U	U	UU	U	R	R	R	R	R	R	Q
a	a:	a ^y	æ	æ:	p	b	p'	t	d	f'	f ^w	
ɑ	ə	ɛ	ɛ	ɛ	d	g	q	ɑ	c	cc	ɛ	ç
d ^w	f ^w	k	g	k	k ^w	g ^w	k ^w	e	e:	e ^s	q'	
ɑ	+	h	b	T	T	Φ	Φ	Q	Q	Q	Q	ə
q ^w	?	i	i ^r	is	js'	is ^w	is ^{ux}	H	t'	tl ^w	tl ^{ux}	
τ	Ζ	δ	δ	τ	ρ	λ	δ	δ	δ	δ	δ	δ
τ ^w	τ ^r	τ ^{ux}	τ ^{uxx}	qy	qy ^w	s	z	sw	z ^w	t	t ^w	

n	ŋ	J	j	d	ð	O	Q	ʃ	t	b	β
u	u ^v	ʃ	ʒ	ð ^w	ð ^w	o	o ^v	x	k	χ ^w	β ^w
θ	T	θ	h	y	ñ	t	L	c	l	j	
h	ç	h ^w	h	m	n	w	r	l			

Остальные языки этой группы близки к цезкому по фонетике, значительно отличаясь лишь в коартикуляциях и интонациях гласных. Алфавиты бежтинского, гунзивского и гинухского языков легко выводятся из общей системы. Их мы представим схематично и без обзора особенностей фонетики. Ниже ограничимся лишь обсуждением особенностей хваршинского языка, имеющего самый богатый в данной группе состав согласных.

Цезская (дидойская) группа: хваршинский язык

Важной характеристикой хваршинского языка является экспансивная фарингализация, встречающаяся в лабиальном, увулярном и гортанных рядах. Присутствуют утраченные в других языках цезкой группы интенсивные согласные, фонологический статус которых пока не выяснен. Имеются некоторые сведения о наличии тонов в системе гласных, что, однако, также нуждается в дальнейшем уточнении.

На следующей странице представлена комбинированная таблица согласных собственно хваршинского и ее диалектов. В нее включены фарингализованные и лабиофарингализованные согласные инхокваринского диалекта хваршинского (который часто считается отдельным от хваршинского языком), а для их обозначения применяются формы, логически выводимые из общих принципов построения.

В светло-серых ячейках приводятся фонемы, встречающиеся исключительно в иноязычных заимствованиях.

В хваршинском имеются краткие (а, е, і, і, о, у) и долгие (а:, е:, і:, і:, о:, у:) гласные с назализованными коррелятами некоторых из них (ã, ë, î, ï, ù, á, è, ô, ú:).

Как и в случае с цезским языком, в предлагаемом алфавите, во избежание отягощения письма дополнительными знаками, фарингализацию можно было бы выражать сочетанием соответствующих букв со знаком Т, встречающегося лишь в заимствованиях. Мы, однако, предпочтитаем ввести отдельные знаки. Алфавит хваринского приводится ниже.

Хваршинский алфавит

U	W	U	UU	U	P	C	C	E	E	Y	?
a	az	ä	ää	p	b	p'	p"	b'	p'w	j	d
ŋ	q	q	q	q	k	g	k'	k"	g'w	k'w	g'w
f'	y'	y'	y'	y'	k	g	k'	k"	g'w	k'w	g'w
χ	C	CC	E	EE	U	U	ø	ø	ø	ø	ø
k'w	e	ee	ē	ē:	q	q'	q"	q'w	q'w	q'w	q'w
ɔ̄	+	+	h	hh	ɛ	ɛ	ɛ	ɛ	ɛ	ɛ	ɛ
q'w	?	?	i	it	?	is	is'	is'w	is'w	th	th'
ə̄	T	Z	D	Q	I		U	ð	ð	ð	ð
H'w	tʃ	tʃ	tʃ'w	tʃ'w	i	iz	s	z	z'w	z'w	t
U	UU	U	UU	J	J	d	d	[ʃ]	O	OO	Q
u	u:	ü	ü:	ʃ	ʒ	ʃ'	ʒ'	[x]	o	o:	ö
QQ	L	t	b	ñ	ñ	ɛ	ɛ	ɛ	[l]	ñ	h
ȫ	χ	s	χ'	ø'w	ø'w	ø'	ø'w	ø'w	[l]	ø'w	h
R	Y	Y	Y	ñ	ñ	ç	ç	ç	ñ	ñ	ñ
h'	m	m'	n	w	r	l	l	l	j	j	j

Цезская (дидоиская) группа: гинухский, гунзебский и бежтинский языки

В завершение представления цезской группы языков схематически приводятся алфавиты нелитературных гинухского, гунзебского и бежтинского языков, без подробного анализа фонетических систем и обоснования выбора символов.

Гинухский алфавит

У	Ш	У	Ր	Բ	Ը	Ղ	Շ	Շ	Կ	Կ	Կ
ա	ա:	ա'	ր	բ	ը	ղ	ժ	ժ	կ	կ	կ
Կ	Կ	Կ	Ը	Ը	Ը	Ղ	Կ	Կ	Ւ	Ւ	Ւ
կ"	գ"	կ"	է	է:	է'	զ	զ'	զ"	զ"	զ	զ
ՒՒ	Ւ	Ւ	Ր	Ր	Ր	Շ	Շ	Շ	Ը	Ը	Ը
ի	յ	յ	յս	յս'	յի	յի	յի	յի	ս	ս	ս
Ո	ՈՒ	Ջ	Ջ	[Ջ]	Օ	ՕՕ	Լ	Ե	Ե	Ե	Ե
ս	ւ	լ	լ	[խ]	օ	օ:	չ	մ	չ	չ	չ
Տ	Ւ	Կ	Ւ	Լ	Ը	Ւ	Լ	Ը	Վ	Վ	Վ
է	հ	մ	ն	ո	ո:	չ	ք	չ	վ	վ	վ

Гунзебский алфавит

Ս	Վ	Ս	Վ	Վ	Վ	Ր	Բ	Ը	Ղ	Շ	Շ
ա	ա:	ա	ա:	ա	ա:	ր	բ	ը	ղ	ժ	ժ
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Ը	Ը	Ը	Ղ	Կ	Կ
կ	գ	կ	է	է:	է	զ	զ	զ	զ	ի	ի
ՒՒ	ՒՒ	ՒՒ	ՒՒ	ՒՒ	ՒՒ	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր
ի	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ	յ
Ո	ՈՒ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
ս	ւ	լ	լ	լ	լ	շ	շ	շ	շ	շ	շ
Տ	ՒՒ	Կ	ՒՒ	Լ	Ը	ՒՒ	Լ	Ը	Վ	Վ	Վ
է	հ	մ	ն	ո	ո:	չ	մ	չ	վ	վ	վ

Ն	Ծ	Ճ	Ո	ՈՒ	Ռ	Ռ	Ջ	Ջ	[Ժ]	Օ	ՕՕ	Ք
ս	չ	ժ	ւ	ւ:	ւ	ւ	ժ	ժ	[խ]	օ	օ:	օ
Ն	Ե	[Ց]	[Տ]	Ւ	Կ	Կ	Ւ	Ւ	Լ	Ը	Ը	Լ
չ	ւ	[ն]	[ն]	հ	մ	ն	ւ	ւ	ր	լ	լ	յ

Бежтинский алфавит

Ս	Վ	Ս	Վ	Վ	Վ	Ր	Բ	Ը	Ը	Ը	Ը
ա	ա:	ա	ա:	ա	ա:	ր	բ	ը	ր	ր	ր
Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
զ	կ	կ	կ	կ	կ	զ	զ	զ	զ	զ	զ
ՒՒ	ՒՒ	ՒՒ	ՒՒ	ՒՒ	ՒՒ	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր
ի	ի	ի	ի	ի	ի	յ	յ	յ	յ	յ	յ
Ո	ՈՒ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
ս	ւ	լ	լ	լ	լ	շ	շ	շ	շ	շ	շ
Տ	ՒՒ	Կ	ՒՒ	Լ	Ը	ՒՒ	Լ	Ը	Վ	Վ	Վ
է	հ	մ	ն	ո	ո:	չ	մ	չ	վ	վ	վ

Лезгинская группа: лезгинский язык

Перейдем теперь к следующей широко распространенной группе восточнокавказских языков – лезгинской.

Лезгинские языки отличают весьма сложный консонантизм. Согласные в них нередко противопоставляются по признакам лабиализации, фарингализации и интенсивности. В некоторых языках в ряду радикалов встречаются эпиглоттальный взрывной ՛ и весьма редкие превелярные латеральные. Вокализм также сложен.

Ниже представлена таблица согласных лезгинского языка.

Место ударения	(Ди-)/Аналогичные широкие		Поступательные		Вспомога-		Углубленные		Эпигло-	
	С	C ^w	С	C ^w	С	C ^w	С	C ^w	С	C ^w
Слово	Л	Ф	Л	Ф	Л	Ф	Л	Ф	Л	Ф
Прямо	П	*2	П	*2	П	*2	П	*2	П	*2
Боковые	П	П	П	П	П	П	П	П	П	П
Надгортан.	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л
Аффрикаты	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л
Лабиоли.	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л
Аффрикаты	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л
Плавные	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л
Насыщенные	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л	Л
Артикуля-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Дрожащие	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

В лезгинском языке имеется множество диалектов, отличающихся от литературного варианта, основанного на гюнейском диалекте кюринского наречия, в частности, составом согласных. Диалектные фонемы, отсутствующие в литературной форме, приведены в темных ячейках.

Интенсивизация согласных в лезгинском, как было отмечено выше (см. Часть I, §5), параллельно сопровождается деаспириацией. Это обстоятельство у некоторых авторов отражается как противопоставление согласных по четырехуровневой системе фонации: звонкие, придыхательные глухие, непридыхательные глухие, абрuptивные, что не вполне корректно. На самом деле, все придыхательные смычные и аффрикаты имеют интенсивные варианты, изображающиеся удвоением знака (FF, QQ и т.д.).

Известны следующие гласные: а, э, е, і, у, и. Гласный [o] в литературной форме отсутствует и встречается лишь в заимствованиях. В литературе [æ] и [у] иногда представляются как слегка фарингализованные [a^v] и [u^v].

Лезгинский алфавит

У	Җ	Г	Р	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ
а	æ~a ^v	р	б	р'	ј	ј	ј'	ј ^w	ј ^{wv}	ј ^w
Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ
к'	k ^w	g ^w	k ^{wv}	ε	q	q	q'	q ^w	q ^{wv}	?
Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ	Җ
т	т	т	т	т	т	т	т	т	т	т
ts	dz	ts'	ts ^w	ts ^{wv}	tj'	dʒ	tʃ'	tʃ ^w	tʃ ^{wv}	f
ð	ð	ð	ð	ð	ð	ð	ð	ð	ð	ð
s ^w	z ^w	z ^w	z ^w	z ^w	z	z	z	z	z	[O]
б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж
x ^w	b ^w	f	h	m	n	r	i	l	j	

Лезгинская группа: табасаранский язык

Консонантный состав табасаранского языка – второго по числу носителей языка лезгинской группы – окончательно не уточнен, но в основе мало отличается от лезгинского. Применение лабиализованных постальвеолярных (f^w , z^w , t^w , t^fw , t^zw) дентолабиальных (dentalabial), т.е. при артикуляции нижней зубной ряд касается *верхней губы*.

По сравнению с развитой системой консонантизма, вокализм табасаранского сравнительно несложный. Имеются простые гласные (а, ѿ, ѿ, ѿ, ѿ, ѿ), из которых [ѡ] и [ѿ] в литературе описываются как фарингализованные корреляты [а] и [ѿ]. В заимствованиях из азербайджанского языка встречается также гласный [у], который наряду с встречающимися в некоторых говорах долгими гласными, не имеет отдельного фонологического статуса и поэтому не включается в стандартный алфавит. При надобности его можно отобразить знаком ѿ.

Все придыхательные смычные, аффрикаты и фрикативные (наряду с вариантами коартикуляций) имеют интенсивные корреляты, представляемые удвоением знака (СС, ФФ и т.д.).

Табасаранский алфавит

Лезгинская группа: рутульский и цахурский языки

Другие языки лезгинской группы имеют сходный с лезгинским и табасаранским фонемный состав и, следовательно, могут отображаться в письме с помощью алфавитов этих двух. Некоторые языки, такие как агульский, цахурский и крызский, отличаются в основном вокализмом, а такие как рутульский, вследствие многочисленных фарингализованных в увулярном ряду, порой имеют более богатую фонемную структуру. В качестве примера приведем алфавит рутульского языка на основе мухадского и шиннасского диалектов.

Рутульский алфавит

Как уже обсуждалось в §3 первой части, вследствие методологической несостоенности фонетического анализа в подавляющей части литературы по данной тематике, в случае малоизученных языков созданные для них алфавиты могут содержать некоторые неточности или же не во всей полноте отображать фонетический строй языка.

В этом отношении вышеупомянутый алфавит рутульского не исключение, т.к. в различных источниках фонетика языка трактуется совершенно по-разному. Не вдаваясь в анализ источников, отметим, что иногда в описаниях встречаем упоминания о палатализованных согласных (*t^l*, *s^l*, *ʃ^l*, *k^l*, *k^b*, *x^l*), которые, видимо, позиционны и не включены в настоящий алфавит наряду с фонемами остальных диалектов рутульского (*z^w*, *ʒ^w*, *t^w*, *d^w*; *ʃs^w*, *tʃ^w*, *k^w*, *g^w*, *g^y*, *o*, *ə*).

Часто, коартикулированные согласные того или иного языка либо вовсе отсутствуют в фонетических таблицах, либо не приводятся во всей полноте. Так, в некоторых случаях невозможно было определить весь состав лабиализованных, фарингализованных или интенсивных согласных того или иного языка, вследствие чего данные виды произношения не включались в стандартные алфавиты.

В целом, вопрос наличия палатализации в некоторых описаниях восточнокавказских языков остается самым спорным, и до окончательного прояснения фонологической значимости данного вида коартикуляции мы предпочтем применение знака ɿ для его обозначения в графике. В тех случаях, однако, если достоверность источника не вызывает никаких сомнений, палатализованные согласные могут быть включены в стандартный алфавит. Именно такова ситуация с цахурским языком, фонетическое описание которого, данное у Шульце³¹, не вызывает никаких сомнений. Согласно этому описанию, цахурский язык в отношении консонантизма довольно близок к лезгинскому, но содержит большое число фарингализованных увулярных. Гласные цахурского в свою очередь противостоят по фарингализации и лабиализации.

Без дальнейшего подробного анализа фонетики, ниже представляем алфавит цахурского языка.

³¹ Wolfgang Schulze, *Tsakhur*, Lincom Europa, München, 1997.

Цахурский алфавит

U	U	Q	Г	ГГ	Р	Р	Г	ГГ	Г	Г	Г	Г	Г	Г
а	а ^γ	æ	р	р:	б	р ^γ	ү	р ^w	д	ѓ	ѓ ^γ	ѓ ^w	ѓ	ѓ ^l
҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆	҆
с	ж	к	к:	г	к ^γ	г ^w	е	е ^γ	ә	ә	ә ^γ	ә ^w	ә	ә ^l
Ч	Ч	Ч	ЧЧ	Ч	Ч	Ч	С	Е	Ә	Ч	ЧЧ	Ч	Ч	Ч
q	q ^γ	q ^w	q ^{γγ}	q ^γ	g ^γ	q ^w	e ^γ	e ^w	æ ^γ	æ ^w	æ ^{γγ}	æ ^{ww}	æ ^l	æ ^{ll}
Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	+	଼	଼	଼	଼	଼	଼	଼
q ^γ	q ^w	q ^{γγ}	q ^γ	g ^γ	q ^w	?	i	i ^γ	y	js	js:	dz	js	dz
Ҭ	Ҭ	Ҭ	Ҽ	ҽ	Ց	Ց	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ
ts	ts ^γ	ts ^w	ts ^{γγ}	ts ^γ	ts ^w	ts ^{γγ}	i	f	s	s:	z	u	u ^γ	u ^w
Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Օ	Օ	Օ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ
ʃ	ʃ ^γ	ʃ ^w	ʃ ^{γγ}	ʃ ^γ	ʃ ^w	ʃ ^{γγ}	o	o ^γ	o ^w	x	x ^γ	x ^w	x ^{γγ}	x ^{ww}
Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Լ	Լ	Լ	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
χ ^v	χ ^v	χ ^v	χ ^v	χ ^v	χ ^v	χ ^v	m	n	w	r	l	p	j, +j	l

Лезгинская группа: агульский язык

Все что было сказано о неточностях представлений фонетических систем некоторых восточнокавказских языков в литературе, можно повторить и в случае агульского, поскольку за исключением нескольких описаний³², все остальные являются довольно непоследовательными и ненадежными.

Сказанное в основном относится к описанию так называемых "ларингальных" согласных. Под этим термином часто совершенно некорректным образом объединяются фарингальные, эпиглottальные и глottальные (гортанные) фонемы

³² А. К. Кибрик, С. В. Колдасов. *Сопоставительное изучение дагестанских языков: Глагол*. Москва, 1988; А. К. Кибрик, С. В. Колдасов. *Сопоставительное изучение дагестанских языков: Имя, фонетика*. Москва, 1990.

многих языков. Иногда к ним ошибочно присоединяют также фарингализованные уудлярные.

По составу радикалов (фарингальные, эпиглоттальные) и собственно горланных (глottальные), некоторые агульские диалекты не имеют себе подобных, поскольку в них фонемически противопоставляются как фарингальные, так и эпиглоттальные фрикативные и взрывные. Таким образом, общее количество "ларингальных" в языке достигает семи: *h*, *ɿ*, *n*, *t*, *ɿ*, *ɿ*, *h*, что является исключительным показателем среди всех кавказских языков. В большинстве транскрипций, однако, все это разнообразие не отображается, а фарингальные и эпиглоттальные фрикативные не различаются.

Мы, однако, постараемся включить данные фонемы в нововведенный алфавит с помощью дополнительных знаков, специально диверсифицируемых для агульского языка. Вспомним, что в обобщенном восточнокавказском алфавите мы учили лишь один тип радикалов — эпиглottальный, поскольку фарингальный тип произношения в восточнокавказских языках, за исключением агульского, не встречается

В остальном агульский язык имеет довольно сходный с лезгинским и табасаранским звуковой строй. Вокализм простой: имеются 4 простых (а, е, і, у) и 2 коартикулированных (α - a° , $\text{u}-\text{u}^{\circ}$) гласных.

Вопрос фонемической значимости лабиализованных согласных до конца не выяснен, поэтому нами опускается. В словарях встречаются как альвеолярные (t^w), постальвеолярные ($t^{\text{f}w}$, d_3^w , $t^{\text{v}w}$, f^w , z^w), велярные (k^w , g^w , $k^{\text{v}w}$), увулярные (q^w , $q^{\text{v}w}$, $q^{\text{f}w}$, $q^{\text{z}w}$, $k^{\text{v}w}$, $k^{\text{f}w}$), так и эпиглottальные (f^w) лабиализованные фонемы, из которых в алфавит включены лишь те, фонологический статус которых не вызывает сомнений. Остальные можно либо выражать закругленными символами, либо в сочетании со знаком $\ddot{\cdot}$ билабиального аппарата.

Ниже представляем алфавит для этого языка.

Агульский алфавит

U	U	R	F	C	ئ	ئ	ئ	ئ	ئ	ئ	ئ
a	æ-a ^v	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k	k'
C	Ч	Ч	Д	Д	Р	+	Р	Р	Т	Т	Р
e	q	q'	q ^v	q ^p	?	?	i	y-u ^v	js	dz	
Г	Г	Г	Д	Д	Я	Д	Ф	Ј	Д	Н	
ж	ж	ж	тj	тj ^w	дз	тj ^{mh}	f	s	z	u	
J	Ј	Ј	Д	Д	О	Ј	Б	Б	Е	Д	
ј	ј	ј	j ^w	j ^v	x	o	χ	χ	χ ^v	g ^v	h
Ծ	Ծ	T	h	Y	Ր	Ւ	L	Ծ	1		
Ը	Ը	H	Ը	h	m	n	w, + ^w	բ	l	l ^v	+

В агульском языке все придыхательные согласные, кроме *h*, *n*, *h*, *?*, *?*, имеют интенсивные корреляты, представляемые удвоением знака. В некоторых диалектах встречаются палатализованные согласные, которые можно отобразить в сочетании со знаком 1 палатального аппроксиманта.

Лезгинская группа: крызский и будухский языки

Фонетически наиболее простым из всех языков лезгинской группы является будухский язык, на котором разговаривают в селах Будух, Дели-Кая, Ергюдж и т.д. Азербайджана. Общая численность носителей языка за последние годы резко сократилась, достигнув 200 человек.

В нем отсутствуют все виды коартикуляций согласных, состав которых в свою очередь минимален. Вокализм немного сложнее (*a*, *æ*, *e*, *ɛ*, *i*, *ɪ*, *ɔ*, *u*, *ʊ*), нюансировки отсутствуют.

Ниже представлен алфавит будухского языка.

Будухский алфавит

U	U	R	P	C	Q	Q	Q	4	4	4	C
a	æ	p	b	p'	!	d	f'	k	g	k'	e
E	4	4	4	2	+	H	p	T	T	7	K
œ	q	G	q'	?	?	i	y	ls	ls'	tʃ	dʒ
Z	I	H	Φ	Σ	δ	Ω	J	J	山	山	O
ȝ	i	ə	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	y	o
l	b	3	T	h	Y	6	H	L	c	1	
X	g	H	ȝ	h	m	n	w~v	r	l	j	

Фонетика крызского языка намного ближе к лезгинскому, табасаранскому и агульскому как в плане согласных, так и гласных. Язык распадается на ергюджский, хапутлинский, джекский, алынский и собственно крызский диалекты, существенно отличающихся как фонетически, так и грамматически, вследствие чего иногда считаются отдельными языками. Алфавит для крызского имеет следующий вид.

Крызский алфавит

Ա	Ա	Ր	Բ	Ը	Դ	Շ	Չ	Ջ	Կ	Վ	Գ	Ջ	Ջ
a	æ	p	p:	b	p'	t	t'	d	f'	k	k:	g	k'
Ը	Ե	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Ւ	Ծ	Դ	Դ	Դ
e	ə	q	g	q'	q ^w	g ^w	q ^{wa}	?	i	y	is	dz	js'
Շ	Ճ	Հ	Ձ	Լ	Փ	Ը	Ծ	Ո	Յ	Ժ	Ճ	Ճ	Ճ
շ	dʒ	tʃ	tʃ ^m	i	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	x ^w	χ
Օ	Ն	Ե	Ե	Տ	Ի	Կ	Կ	Ւ	Լ	Ը	Ն	Ւ	Ն
օ	չ	ե	ե	տ	ի	կ	կ	ւ	լ	ը	ն	ւ	ն

Лезгинская группа: арчинский язык

Среди представителей не только лезгинской группы, но и всех восточнокавказских языков, исключительным экземпляром в плане богатства фонетики является арчинский, много-кратно отмеченный в изложении, представлением которого и завершившим описание лезгинской группы.

На следующей странице приведена таблица согласных арчинского языка. На нем в затемненных ячейках представлены *превелярные латеральные* аффрикаты и фрикативные, грамфемы которых дублируют базовые формы латеральных согласных альвеолярного ряда обобщенного алфавита, так как эти в арчинском отсутствуют.

Ниже приводится также таблица вокализма арчинского, из которого видно, что в этом языке гласные противопоставляются по долготе, фарингализации и тону. Последняя нюансировка, в свою очередь, может выступать в кратком, долгом и фарингализованном вариантах.

	Передние		Центральные		Задние скрученные	
	Простые	Высокий тон	Простые	Высокий тон	Простые	Высокий тон
	V	V ^Y	V̄	V̄ ^Y	V	V ^Y
Задржаные	+ ^Y	x2 + ^Y				+ ^Y
Средние	C	C + ^Y	G x2 + ^Y		O + ^Y	Q x2 + ^Y
Открытые				+ ^Y	x2 + ^Y	

Поскольку звонкий эпиглоттальный фрикативный f в арчинском не встречается, его знак Т мы будем афоненично (без присвоения отдельного фонетического значения) сочетать с гласными для отображения фарингализации (+ f), одновременно инкорпорируя его в графику там, где это возможно при использовании присмов деривации.

Алфавитный порядок букв арчинского языка, таким образом, приобретает следующую форму:

Арчинский алфавит

В алфавите отражены все типы коартикуляций согласных и гласных, встречаемых в языке. В него также включен специальный знак Т для обозначения фарингализации у гласных.

Лакский изолят

Лакский язык, наряду с аварским, лезгинским и даргинским языками, является одним из наиболее распространенных в Дагестане и составляет отдельную ветвь среди восточнокавказских языков. Имеет литературный вариант, сложившийся на основе кумухского диалекта.

Лабиализация в лакском языке не является существенным признаком противопоставления согласных, вследствие чего встречается не очень часто и не свойственна всем говорам.

В фонетической таблице, представленной ниже, показаны согласные лакского языка. В серых ячейках приведены лабиализованные варианты тех альвеолярных согласных, о наличии которых в языке источники приводят противоречивые сведения. Так или иначе, мы включим данные фонемы в стандартный алфавит.

Лакский язык

За исключением гортанных и эпиглоттальных рядов, все простые и лабиализованные придыхательные (взрывные, аффрикаты и фрикативные) имеют интенсивные корреляты, отражающиеся в письме удвоением знака.

Вокализм лакского представлен тремя гласными (а, и, у) с фарингализованными (ə~ə⁷, ʊ̄, θ~θ⁷) и долгими (а̄; ӣ; ӯ) коррелятами. Последние в нынешнем кириллоидном алфавите и основанной на нем орфографии не отображаются. В некоторых диалектах встречаются также гласные ё и о.

Алфавит лакского языка, без включения долгих и интенсивных гласных и согласных, представлен ниже.

Лакский алфавит

Ա	Ա	Ր	Բ	Ը	Շ	Շ	Կ	Կ	Վ	Վ
a	ə-a ^v	p	b	p'	j	d	t'	k	g	k'
Ջ	Գ	Ջ	[C]	Կ	Կ	Ջ	Ջ	Ւ	Ւ	Ծ
k ^w	g ^w	k ^m	[e]	q	q'	q ^w	q ^m	?	i	y-u ^v
Դ	Ծ	Փ	Փ	Շ	Շ	Ճ	Ճ	Զ	Զ	Ծ
js	js'	js ^w	js ^m	tʃ	tʃ'	tʃ ^w	tʃ ^m	θ~o ^v	s	z
Ծ	Ո	Ո	Յ	Յ	Ժ	Ժ	Մ	Մ	[O]	Ս
z ^w	u	u ^v	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^m	x	x ^w	[o]	x
Ե	Ե	Յ	Յ	Կ	Կ	Ւ	Ւ	Լ	Ծ	Լ
g	χ ^w	g ^w	h	h	m	n	w	r	l	j

Даргинский диалектный континуум: даргинский

На следующей странице приведена таблица согласных литературного варианта даргинского языка, базирующегося на акушинском наречии северной группы диалектов.

Даргинский язык

Традиционно языки даргинского континуума считаются диалектами одного языка, хотя фактически представляют собой группу довольно далеко разошедшихся и часто не взаимопонятных отдельных языков, числом не менее 15, многие из которых до сих пор не описаны в литературе.

По сравнению с другими восточнокавказскими языками фонетика даргинских языков довольно простая. В литературном варианте отсутствуют интенсивные, лабиализованные, фарингализованные и палатализованные согласные. Следует, однако, отметить, что во многих даргинских языках и диалектах (пудахарский, урахинский, кайтагский и т.д.) лабиализация и интенсивизация присутствуют.

О способе произношения увулярных смычных даргинского языка имеются различные мнения. Согласно Алексееву, это аффрикаты (*χχ*, *γγ*, *χχ'*), а по TITUS-у – взрывные (*q*, *G*,

д'), каковыми и отображены в вышеприведенной таблице.

Окончательный выбор символов может быть сделан после прояснения данного вопроса. Тем временем, мы будем графически различать заднеязычные (велярные и увулярные) взрывные и аффрикаты.

Вызывает некоторые сомнения также факт существования звонкого эпиглottального взрывного ?, поскольку в литературе эпиглottальный и глоттальный ряды приводятся под ошибочным термином "ларингальные". Есть описания языка, в которых эпиглottальный и увулярный ряды объединены в "фарингальный" и т.д. Так или иначе, в алфавите мы ввели отдельную букву *Р* для обозначения данной фонемы.

Вокализм литературного даргинского языка также простой. В нем различаются 4 простые гласные (а, е, и, у) и один фарингализованный – æ-æ[†]. Противопоставление по долготе в литературном варианте отсутствует, хотя встречается в некоторых диалектах, наряду с более широким охватом фарингализации гласных (ицаринский, кубачинский и т.д.).

Алфавит литературного даргинского языка в регулярной последовательности знаков выглядит следующим образом.

Даргинский алфавит

U	U	R	R	ŋ	ʈ	ɳ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	C
a	æ-a ^v	p	p ^r	t̪	ɖ	ʃ̪	k̪	g̪	k̪	g̪	e
ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ	ɿ
q	q	q	q	?	?	i	ts	dz	ts ^r	tʃ	dʒ
Z	ɸ	χ	ð	n	ʃ	ʒ	ð	ð	ð	ð	[O]
tʃ	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ç	x	χ	χ	[o]
t̪	T	h	θ	ɾ	ʈ	L	č	l	l	l	l
x	ç	h	m	n	w-v	r	l	l	l	l	l

Нахская группа: чеченский язык

Перейдем, наконец, к чеченскому, который, как было отмечено, имеет наиболее богатый среди восточнокавказских языков состав гласных, которые противопоставляются по признакам краткости, долготы и назализации. Последняя интонация, в свою очередь, может встречаться как в кратком, так и в долгом вариантах.

Краткие и долгие гласные чеченского вместе с особенностями произношения приведены в нижеследующей таблице.

	Передние пристые		Передние спирн.		Центральные, Задние	
	Простые	Долгие	Простые	Долгие	Простые	Долгие
Закрытые	پ	ی	ٻ	ڦ	ڻ	ڳ
Средние	ڻ	ڙ	ڻ	ڙ	ڻ	ڙ
Открытые	ڻ	ڙ	ڻ	ڙ	ڻ	ڙ

Как видим, в некоторых случаях для обозначения долгих гласных были применены нестандартные формы знаков (\varPhi , O), что, конечно, является незначительным отступлением от базового набора правил, в рамках которого, однако, трудно было найти более удобные присмы для отображения столь экстенсивного инвентаря гласных.

В случае же отображения носовых гласных мы, исходя из принципов простоты записи, воздержимся от отдельных регулярных символов, а для их обозначения *афонемично* применим знак І, отдельно не встречающийся в чеченском. При назализации, данный знак суффигируется к гласным.

В чеченском встречаются 5 дифтонгов (*ej*, *ai*, *ay*, *ow*, *eu*), которые изображаются не отдельными лигатурами, а соответствующими их фонемам буквами (*e+i*, *a+i*, *a+y*, *o+w*, *e+u*).

В консонантном составе литературного чеченского языка отсутствуют лабиализованные, но имеются фарингализованные коартикуляции, встречающиеся в лабиальном, альвеолярном и постальвеолярном рядах. Во избежание отягощения письма дополнительными символами, для обозначения данных фонем мы будем пользоваться **афонемичным** знаком Т, поскольку звук Ч, обозначаемый в базовом алфавите символом Т, в чеченском не встречается.

В языке также встречаются интенсивные согласные, произносимые как геминированные (долгие). Несмотря на то, что данная интонация в чеченском имеет общераспространенный характер, в стандартный алфавит она отдельно не включается, а сами интенсивные согласные при надобности, как всегда, представляется удвоением знака.

Новый алфавит чеченского языка имеет следующий вид.

Чеченский алфавит

U	W	U	U	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ
a~ə	ə:	æ	æ:	p	b	p'	t	d	t'	d'	t''
ɔ	ɔ:	ɒ	ɒ:	θ	θ	θ'	ð	ð	ð:	ð:	ð''
k	g	k'	ɛ	ɛ:	ø	ø:	q	q'	χ~χ'	χ~χ''	χ~χ'''
t	t'	t̪	t̪:	t̪	t̪	t̪'	t̪	t̪	t̪	t̪	t̪
?	i	i:	y	y:	je	ie	øe	øe	øe	øe	øe
F	T	T	θ	θ	[Φ]	[Φ]	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ
dz	t̪s'	t̪ʃ	dʒ	t̪ʃ'	[f]	[v]	s	z	z	z	z
ŋ	n	θ	J	J	ʃ	ʃ	o	o	o	o	o
u:	wo	uo	ʃ	ʒ	x	ø	ø:	ø:	ø:	ø:	ø:
h	Y	ø	h	L	h	ç	l	ç	l	T	l
h	m	n	w	r	r	—	j	ç'	—	ç	ç

Как в большинстве восточнокавказских языков, так и в чеченском, фрикативные f и v присутствуют только в иноязычных заимствованиях. Основным отличием в плане фонетики является противопоставление в языке звонкого и придыхательного вариантов дрожащих – г и ғ, оба которых включаются в алфавит чеченского языка.

Нахская группа: ингушский язык

Следующим языком нахской группы является ингушский, который, будучи схожим с чеченским по составу согласных, кардинально отличается от него системой гласных.

Вокализм литературного ингушского включает 8 простых гласных (а, ə, ε, i, ɪ, ɔ, o, u), долгие варианты которых имеют в некотором смысле дифтонгизированное произношение.

	Передние		Центральные		Задние						
	Простые		Долгие		Простые						
	Простые	Долгие	Простые	Долгие	Простые	Долгие					
Закрытые	ի	i	ի	ij	լ	i		լլ	u	լլ	uw
Средние	Ը	ε	Ը	ie	Ը	ə		Օ	o	Օ	uo
Открытые			Ծ	ea	Ծ	a		Ծ	a:	Ծ	oa

При этом, [ie] и [uo] являются иниходящими, т.е. ударение при произношении падает на первый гласный, а [ea] и [oa] – восходящими, при которых акцентируется последний член. Фонетически их можно представить соответственно как [i:⁺], [u:⁺] и [ə:⁺], [ə:⁺].

В языке имеется большое количество других дифтонгов (ej, əj, aj, oj, "oj, əw, aw), которые могут выражаться с помощью комбинированной записи соответствующих гласных и аппроксимантов, а не отдельными графемами.

В консонантной системе отсутствуют лабиализованные фонемы, но имеется 6 интенсивных согласных (t:, t̄, s:, l:, k:, q:), изображающихся удвоением знака. В нижеприведенный алфавит данные звуки не включаются.

Ингушский алфавит

Ա	Շ	Ո	Ւ	Ր	Բ	Ը	Ղ	Չ	Շ
ա	շ	օ	ւ	ր	բ	ը	ղ	չ	շ
Գ	Վ	Կ	Վ	Չ	Ը	Ե	Ւ	Վ	Վ
ց	վ	կ	վ	չ	յ	ե	ւ	զ	զ
Ր	Ւ	Ը	Տ	Ծ	Դ	Ց	Լ	Փ	
ր	ւ	յ	տ	ծ	դ	ց	լ	փ	
Ծ	Ը	Ո	Ն	Ջ	Յ	Օ	Շ	Ո	Ծ
ծ	յ	օ	ն	ջ	յ	օ	շ	օ	չ
Ե	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ
յ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ

Хинаулуский изолят

Последним из восточнокавказских алфавитов будет представлен алфавит одного из самых интересных представителей этой семьи – хинаулутского – языка малочисленного этноса (самоназвание *кеттиттурудур, кети*), насчитывающего порядка 2000 человек, проживающих в высокогорном селе Хинаулыг на северо-востоке Азербайджана.

Ранее считали, что хинаулуский язык принадлежит к лезгинской группе, и вместе с крызским и будухским объединяли в особую – “шахдагскую” ветвь. Впоследствии, однако, его стали рассматривать как изолят – отдельную ветвь восточнокавказских языков с единственным представителем.

В фонетическом отношении хиналугский близок к непосредственным соседям – крызскому и будухскому.

Консонантизм несложный. Фарингализация и лабиализация отсутствуют, а во всех комплексах "согласный + w" вторая составляющая выступает самостоятельно. В языке имеются интенсивные корреляты придыхательных.

Гласных в языке 9 (а, æ, е, ə, i, у, ɪ, օ, ո). Также имеется несколько дифтонгов, которые мы будем записывать комбинациями знаков для входящих в их состав звуков. Есть сведения о назализации гласных, которая возникает под влиянием последующего [n] в закрытом слоге (обычно перед заднеязычными согласными). Поскольку данная нюансировка в основном имеет позиционный характер, в стандартный алфавит такие фонемы не включаются. При надобности, однако, можно пользоваться системой, применяемой для аваро-андийских языков (ахвахский, каратинский).

Хиналугский алфавит представлен ниже.

Хиналұғский алфавит

U	W	ʊ	ʊʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ	ʊ
a	æ	p	p:	b	p'	j	ʒ	d	f'	k	
44	4	4	c	e	4	t	h	b	t	tt	
k:	g	k	e	a	qf	?	i	y	ts	js:	
¶	¶	¶	¶	¶	¶	¶	¶	¶	¶	¶	¶
dz	ts'	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ	kx	i	qχ	qχ'	f	
Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ
v	s	z	u	f	ʒ	x	Y	o	χ	ø	
3	T	h	Y	6	T	L	ɔ	1			
h	ɛ	h	m	n	w	r	l	i			

55. Аланский (осетинский) алфавит

В ходе изложения материала акцентируя необходимость полноценного фонетического письма для кавказских языков, считаем необходимым коснуться также вопроса аланского (осетинского), который, принадлежа к индоевропейской семье языков (точнее – к западноиранской подгруппе иранской группы индоиранской ветви), более двух с половиной тысяч лет локализован на севере Великого Кавказского хребта и, подвергнувшись сильному ареальному влиянию, приобрел фонемную структуру, характерную для соседних северокавказских языков.

Алфавит осетинского, также базированный на основе кириллицы, имеет те же недостатки и несоответствия, которые детально были обсуждены в части, посвященной грамматологии, и здесь более не разъясняются. Следовательно, для осетинского языка также был сконструирован алфавит, который по структуре близок к алфавитам двух северокавказских семей. Однако, поскольку осетинский язык почти лишен коартикуляций и содержит лишь несколько лабиализованных согласных, его алфавит не нуждается в системе деривации графем, необходимой для построения алфавитов кавказских языков. Имея в виду данное обстоятельство, при конструировании осетинского алфавита мы позволили себе большую свободу, разнообразив подбор его символов и приблизив его к южнокавказским историческим алфавитам.

На следующей странице приведено фонетическое описание осетинского языка в заглавных и строчных буквах предлагаемого алфавита. При желании, для записи языка конечно же можно применить алфавит, редуцированный из западно- или восточноокавказской базовой системы, однако идея создания независимых письменных систем для разных языковых семейств нам показалась более заманчивой.

anthonyndu

Опытами, что в сажине осенних и зимних языках залывочного и поливного фонтанов на фрагментах фонематичности не разливаются (присоединяются) в продолжительном (для их записи используются полупустотные символы алфавита определено ряда). Так, не менее, для интонационной передачи фонем в индийских языках залывочных ведий также применяется постпозиционный ряд буквенных присоединений, в конечных

	Периоды	Центрально- е	Затмение сопутни- ческое
Звездные	1	1	1
Созвездия	2	2	2
Ориентиры	3	3	3

Поскольку в фонетическом отношении осетинский язык стоит намного ближе к языкам Южного Кавказа – армянскому и грузинскому, и отличается от них лишь наличием нескольких лабиализованных согласных, порядок символов в осетинском алфавите мы установим на базе южноказахских систем, в свою очередь основанных на клише финикийского и греческого алфавитов. Однако, если армянское письмо органическим образом инкорпорирует в канву алфавита фонемы, не встречающиеся в греческом языке, то грузинский добавляет их в основном в конце. Алуанский алфавит в этом отношении копирует армянский порядок, вводя не имеющиеся в армянском языке фонемы в основной остав.

Для осетинского алфавита мы заимствуем порядок армянского и аланского систем письма, располагая осетинские фонемы, не встречающиеся в армянском языке согласно их положению в аланском письме. Таким образом, новый алфавит осетинского языка принимает следующую форму.

Осетинский алфавит

ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ
a	b	g	gʷ	d	e	z	æ	i
ꝑ	[ð]	h	c	l	b	ɔ	ç	ø
ꝑ	[ʒ]	i	l	χ	χʷ	ts	k'	kʷ
ꝑ	b	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	[ꝑ]
dz	ɛ	v	m	j	p	qʷ	n	ŋ
ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ
o	tʃ	p'	dʒ	r	s	ꝑ	ꝑ	w
ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ	ꝑ
ts	u	f	p	k	kʷ			

56. "Алуанский" алфавит удинского языка

Изложение настоящей работы считаем необходимым заключить обсуждением алфавита удинского – языка лезгинской группы восточнокавказской семьи, вопрос которого мы сознательно обходили стороной в ходе презентации языков этой группы. Удинский, на котором ныне разговаривают примерно 8000 человек в селах Нидж и Варташен (Отуз) в Азербайджане и Зенобиани (прежний Октомбери) в Грузии, считается последним живым наследником (прямым или косвенным) языка исконной территории Кавказской Албании, демонстрируя целый ряд фонологических и грамматических сходств с языком дешифрованного синайского палимпсеста.

Принимая во внимание данный исключительный статус удинского, для этого языка, как возрождение исторического наследия, можно предложить ту часть алуанского алфавита, которая совпадает с фонетикой современного удинского. Ввиду того, что можно, конечно же, применить алфавит, редицированный из базового трафарета лезгинской группы, мы представим оба варианта рядом, не делая между ними окончательного выбора.

Ниже приводится таблица фонетического строя удинского языка в двух алфавитах – восточнокавказском и агузском. В залогененных ячейках представлены те фонемы ауланского, которые утеряны в современном удинском: h (d^{f}), z (t^{v}), ð (ts^{l}), ж (dz), ѓ (ts^{h}), l (n^{v}), ¶ (h), б (g), ѓ (w). Фонетические же значения этих букв восстанавливаются весьма условно даже в ауланском языке вследствие недостаточности данных для этимологического анализа слов, в которых они встречаются.

В алуанском языке восстанавливается также ряд "палатализованных" постальвеолярных, с соответствующими графемами U (i^{p}), b (d^{p}), l (l^{p}), s (j^{p}), n ($\text;z}^{\text{p}}$), прямое соответствие которых фонемам современного удинского языка трудно счи-

УДИНСКИЙ ЯЗЫК

тать окончательно выясненным, так как в литературе данный ряд постальвеолярных в удинском у части авторов (Шульце) описывается как палатализованный, а в других (TITUS и ссылаемая в нем литература) – как интенсивный. Не являясь специалистами в этой области, мы, не вдаваясь в подробности произношения, из многообразия графем восточнокавказской базовой системы привели им в соответствие закругленные варианты букв, поскольку в удинском языке лабиализация согласных отсутствует.

Вокализм современного удинского языка несложен. В нем имеется 6 основных гласных (а, ε, i, ə, o, u) с фарингализованными (a^v, ε^v, i^v, ə^v, o^v, u^v) и лабиализованными (æ, œ, ʌ) коррелятами. В отношении вокализма удинский и алуанский языки имеют меньше сходств, чем в отношении консонантизма, поскольку в палимпсесте встречается всего 7 простых гласных: Ə (a), U (a), ɿ (ε), ɿ (i), O (o), ɿt (u), ɿt (y).

В алуанском языке отсутствуют ə и œ, которые в удинском, видимо, возникли под влиянием тюркских языков, но имеется долгий [e:] или дифтонг [ej], представляемый буквой Ě. Серии фарингализованных гласных в алуанском могут соответствовать комбинации простых гласных со знаком b звонкого фарингального фрикативного. Алуанские гласные U (a) и ɿt (y) также предполагаются слегка фарингализованными.

Как уже сказано, для удинского языка мы ввели два алфавита. Первый – это вытекающая из восточнокавказского общего алфавита регулярная система, второй – алуанский алфавит, адаптированный к фонетике современного удинского языка. Обсудим обе системы в отдельности.

1. *Восточнокавказская основа.* На графемной основе восточнокавказского алфавита консонантный состав удинского выражается полностью. Для отображения интенсивных ("палатализованных") постальвеолярных вводятся закругленные

формы. Фарингализацию гласных выражаем деривативными формами, а дифтонги – буквосочетаниями.

В итоге получаем следующий стандартный алфавит.

Удинский алфавит (восточнокавказская основа)

U	U	Q	Ր	Բ	Ը	Շ	Դ	Շ	Շ	Կ	Կ
a	a ^v	æ	r	b	b ^v	y	d	f	k	g	g ^v
Ч	С	Ե	Թ	Կ	Կ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ	Ւ
č	c	e	θ ^v	q	q ^v	i	i ^v	y	ts	dz	z
Շ	Շ	Հ	Ճ	Ճ	Ճ	Խ	Խ	Խ	Փ	Փ	Փ
ʃ	ʃ	ð ^v	tʃ ^v	tʃ ^v	tʃ ^v	dʒ ^v	dʒ ^v	ʒ ^v	f	v	v ^v
Ծ	Ծ	Ո	Ո	Ջ	Ջ	Ժ	Ժ	Ժ	Օ	Օ	Օ
չ	չ	z	z ^v	ʃ	ʃ	s	s ^v	ʃ ^v	o	o ^v	x
Ւ	Ւ	Կ	Ւ	Լ	Ը	Լ	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
ւ	ւ	կ	ւ	լ	յ	լ	յ	յ	օ	օ	օ

2. *Алуанская основа.* Адаптация алуанского алфавита к современному удинскому языку сопряжена с определенными трудностями. Если часть алфавита, выражающую консонантный строй алуанского языка можно каким-то образом привести в соответствие с составом согласных удинского, то в случае гласных однозначное соответствие невозможно из-за отсутствия необходимого набора графем в алуанском письме.

Следовательно, мы вынуждены пользоваться комбинациями знаков не только для обозначения нюансировок, но также и некоторых простых гласных (ə, æ, œ), не выходя при этом за рамки графики алуанского алфавита.

Так, звонкий фарингальный фрикативный алуанского

языка в современном удинском отдельно не встречается, следовательно, графему **б** можно использовать для выражения фарингализации гласных в современном удинском.

Отметим, что графема **Ւ** в алуанском письме применялась для диграфической записи гласного [u] в форме **ՈՒ**, что представляло собой клише греческого дифтонга **OY**, как и соответствующие лигатуры в армянском (**ՈՒ**) и грузинском (**ՕԿ**) алфавитах, обозначающие простой гласный [u] и не предлагающие дифтонгизированного произношения, как в древнегреческом языке. По этой же логике строилась форма записи **ՈՒ** для алуанского гласного [u].

Из армянской письменной традиции в алуанскую перешло применение знака **Ւ** для обозначения второго члена дифтонгов **ՈՒ** (aw), **ՅՒ** (ew), **ՉՒ** (iw). Также, подобно древнеармянской орфографии, этот знак в интервокальном положении использовался вместо буквы **Խ** (v). В библейских именах, однако, буквосочетание **ՈՒ** скорее читалось именно как [ow], а не [u], как, например в имени **ԶՈՒՆԵՒ** Mowsēs. Таким образом, знак **Ւ** в письме отдельно не встречался и собственного фонетического значения, подобного билабиальному аппроксиманту [w], в отличие от армянского, не имел.

Так или иначе, мы не станем пользоваться традиционной диграфической записью гласных и дифтонгов и знак **Ւ** соотнесем с удинской фонемой [u]. Алуанскую же букву **Ւ** применим для записи гласного [u] удинского языка.

Отсутствие алуанских гласных [e:] и [ə] в удинском делает возможным использование графем **Ը** и **Ւ** соответственно для [æ] и [ə], в свою очередь, не встречающихся в алуанском. Итак, у нас остается один гласный – [ə], для которого не нашлось соответствия в инвентаре гласных алуанского алфавита. Для его записи мы предлагаем несколько вариантов.

а) *лигатуры*: можно использовать комбинации **ՕՀ** (o+ɛ),

ԸՒ (ə+u) или **ԸԸ** (ə+ə), не встречающиеся в удинском;

б) *отдельные графемы*: можно выделить правило, согласно которому знак **б** при отдельном применении обозначает гласный [ə], а в случае сочетания с другими гласными – фарингализацию последних;

г) *замена*: можно взять из алуанского письма одну из графем отсутствующих в удинском языке согласных и присвоить им гласное значение. Для этой цели подойдут все 7 фонем "палатального" альвеолярного ряда: **Ւ**, **Ը**, **Ծ**, **Ը**, **Ը**, **Ը**, **Ը**, среди которых наиболее простыми по форме являются **Ւ**, **Ը** и **Ը**, которыми и можно обозначить гласный [ə].

Из всех предложенных вариантов нам более экономичным представляется второй – двоякое применение графемы **Ւ**.

Ниже представляем адаптацию алуанского письма для современного удинского языка в последовательности, известной из армянского манускрипта MS No. 7117.

Удинский алфавит (алуанская основа)

Ա	Բ	Գ	Զ	Ջ	Ծ	Ը	Ր	Ը
a	b	g	d	e	z	ə	z	ʒ
Խ	Լ	Ճ	Կ	Ե	Ղ	Ձ	Ջ	Ւ
tʃʰ/tʃ:	j	ʒ/ʒ:	i	ə, + ^ւ	l	x	tʃ'	dʒ/dʒ:
Հ	Դ	Ւ	Ւ	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց
k'	h	q	a	tʃʰ/tʃ:	tʃ'	m	q'	n
Ծ	Գ	Օ	Ջ	Ւ	Ծ	Գ	Տ	Ծ
dʒ	dʒ	o	r	dz	tʃ	p'	v	ɾ
Ւ	Խ	Ճ	Ց	Ւ	Տ	Ւ	Կ	Ւ
s	v	f'	f/ʃ:	y	tʃ	u	p	k

§7. Принципы компьютеризации

Завершая представление северокавказских алфавитов, кратко обсудим вопросы, связанные с их компьютеризацией. Очевидно, что классические клавиатуры из 101/105 клавиш представляют определенные трудности, связанные с вводом письменных систем, содержащих свыше 40 знаков. Поэтому для многих языков в операционных системах предусмотрены прикладные программы поддержки альтернативных методов ввода, включающих как использование *национальных раскладов*, так и *функциональных и мертвых* клавиш для модификации вида символов. Функциональные клавиши действуют при одновременном нажатии с другой клавишей (*Shift*, *Alt*, *AltGr*, *Cmd*), а мертвые – при последовательном. С помощью соответствующего программного обеспечения можно ограничить действие мертвых клавиш только на те знаки, вид которых они предназначены модифицировать. Мертвыми могут быть как клавиши некоторых диакритических знаков специальных европейских раскладов (‘, ‘, ^, ‘), которые при предварительном нажатии перед гласными модифицируют их как á, à, â, ã, так и клавиши обычных букв, которые в сочетании с другими могут изменить облик последних.

К примеру, для ввода слоговых знаков эфиопского письма применяется второй принцип совместно с фонетическим правилом, согласно которому вид знака меняется в результате нажатия клавиши последующего гласного. Так, для получения слога *ʌ* (la) необходимо последовательно нажать на *L* и *A*, независимо кодирующие слоги *ʌ* (la) и *ʌ* ('a).

Подобные комбинированные методы ввода лежат также в основе набора широко используемых китайского, японского, корейского и индийских шрифтов. Ими без труда пользуются свыше двух миллиардов человек по всему земному шару. Для эффективного ввода некоторых письменных систем с особо сложной системой знаков применяются специальные нацио-

нальные клавиатуры, располагающие индивидуальными клавишами для отдельных структурных элементов символов.

Из сказанного становится очевидным, что простейший вариант компьютеризации обобщенных северокавказских алфавитов, состоящих примерно из 150 знаков (не считая строчных букв), должен сочетать функциональные и мертвые клавиши для модификации коартикуляций и уровней фонации с некоторыми фонетическими правилами, так как в северокавказских алфавитах форма знаков главным образом определяется особенностями произношения. На клавиатуру же национального расклада выводятся лишьprotoформы.

В качестве примера представим предлагаемые расклады западнокавказского (верхний) и восточнокавказского (нижний) обобщенных алфавитов для стандартной клавиатуры Windows из 104 клавиш. Отметим, что расклады отдельных языков могут отличаться от приводимых более эффективным набором и расстановкой protoформ и мертвых клавиш.

На вышеупомянутых клавиатурах функциональными являются клавиши Shift и AltGr, а мертвые – ‘, ;, ‘, / и =. Shift применяется для ввода заглавных букв, а AltGr – для лабиализации знаков. Звонкость и абректифность передаются с помощью мертвых клавиш ; и ‘, а палатализация и фарингализация – / и =. Для удвоения знака используется клавиша =. К примеру, для ввода знака Ы нужно одновременно нажать Shift + x, а потом – последовательно : и ‘. Для записи же знака Ы следует сперва применить комбинацию Shift + AltGr + x, и лишь потом – последовательно : и ‘. Естественно, данный тип ввода обеспечивается программами многоязыковой поддержки (Multilingual support) при наличии соответствующих шрифтов.

Для упрощения набора текста на северокавказских языках возможно также внедрение специальных клавиатур, какими ныне пользуются для ввода китайского, японского и других подобных систем письма. При этом можно отказаться от мертвых клавиш, применяя для модификации знаков исключительно функциональные. В качестве примера приведем вариант северокавказской клавиатуры с западнокавказским раскладом. Подобный тип клавиатуры, как наиболее общий и удобный, с теми же функциональными клавишами и незначительными различиями расстановки знаков может применяться для набора всех северокавказских языков.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, в ходе изложения материала мы представили нынешнее критическое состояние северокавказских языков, выявили и детально обсудили некоторые факторы, препятствующие их развитию и, возможно, способствующие их постепенному вымиранию. Одной из главных причин данной ситуации мы назвали внедрение и институционализацию системно несовместимых с этими языками кириллоидных алфавитов в результате политики русификации первых десятилетий образования СССР.

Мы пришли к выводу, что нынешние кириллические алфавиты представляют собой несостоительную систему символов, потенциал которой в плане структурного соответствия исключительно невысок и недостаточен не только для эстетической и гармоничной записи северокавказских языков, но даже их простой, практической и фонетически полноценной передачи, так как количество и разновидности артикуляций фонем в северокавказских языках многократно превосходят графические возможности нынешних алфавитов и являются основным препятствием для их адаптации.

Возможным выходом из сложившегося положения нам представилась научная разработка адаптированных к данным языкам новых систем письма, которые упорядочены с точки зрения морфологии символов и логики их модификаций и в то же время – соответствуют сложнейшим фонологическим особенностям этих языков и отличаются полноценной фонетической презентативностью и алфавитной взаимооднозначностью. Для достижения поставленной цели, во-первых, требовалось свести воедино все достоверные исследования по фонетике северокавказских языков, представив полную картину всего фонемного разнообразия этих языковых семей в рамках единой терминологии, что и было осуществлено, а во-вторых – представить графическую систему в качестве основы для планируемых алфавитов.

Для этого был выявлен и детально проанализирован грамматологический и знакообразующий потенциал южнокавказских алфавитов с многовековой исторической традицией, на графемной базе которых была предложена четкая регулярная система символов, возможности которой исключительны не только для точного и алфавитно взаимооднозначного отображения всех фонетических особенностей северокавказских языков, содержащих наибольшее количество согласных среди всех языков мира, но, при необходимости, также и для многократно более объемных систем. Четкие принципы и правила построения символов без каких-либо затруднений позволяют запоминать большое количество графем.

Для наибольшей степени практичности нами сконструированы два сходных, но в определенном смысле независимых базовых алфавита для западно- и восточнокавказских языковых семей, из которых в свою очередь дедурируются алфавиты отдельных языков. Как неотъемлемой части кавказского наследия, для осетинского языка тоже создан независимый алфавит, близкий к принципам конструирования символов северо- и южнокавказских алфавитов.

Таким образом мы попытались придать новую и исторически обоснованную целостность и непрерывность двухтысячелетней письменной культуре кавказского региона, а также свежий импульс для развития крупных языковых сообществ и жизнестойкости – для сохранения и развития вымирающих или находящихся на грани исчезновения северокавказских языков. В отличие от всех предыдущих попыток, разработанные алфавиты не заимствуют письмо какой-либо лингво-культурной или религиозно-политической формации, прямо и косвенно приникающей или сводящей к вторичному разряду уникальные и своеобразные кавказские языки. Они лишь обновляют и переосмысливают многообразное историческое, лингвистическое, культурное и политическое наследие Южного и Северного Кавказа в общем и объединенном кавказском контексте.

A PROPOSAL FOR PAN-CAUCASIAN ALPHABET

(Synopsis)

The Caucasus or *Jabal Al-Alsun* ("Mountain of Tongues"), as it was named in the annals of medieval Arab geographers, is one of the most prominent places on Earth by the diversity and density of concentration of languages. The region is home to more than 50 nations, which belong to five language families. The three of those, namely, the *Northwest Caucasian* (West-Caucasian or Abkhaz-Adyghean), *Northeast Caucasian* (East Caucasian or Nakh-Dagestanian) and *South Caucasian* (Kartvelian) families are confined within the limits of the Greater and Lesser Caucasus Mountain Ranges and currently comprise 41 languages considered native to the region for at least four thousand years.

Located amidst the sphere of distribution, contiguity and mutual influence of the Indo-European, Altaic and Semitic language families, the Caucasus, presumably due to the peculiarities of the landform and relative isolation of mountainous regions, was able to preserve a certain degree of representativeness and sufficient diversity of the three autochthonous language families, preventing their extinction or reduction to a language isolate.

Nevertheless, the historical and political realities, established in the region during the latest 200 years, gravely threaten the means of development of these languages and even their future existence. For instance, from the mid-19th century the majority of

native speakers of the NWC languages settled beyond the limits of the Caucasus, being almost completely deported in consequence of imperial expansion. As a result, this once multilingual family that was widely and homogeneously spread all over the Western Caucasus, has presently diminished to a few isolated enclaves with a shrinking population. The situation is somewhat different in the Eastern Caucasus, but there also a number of NEC languages presently count a few thousand of even a few hundred speakers, and being enclosed within one or a few villages, are reduced to a definitely or severely endangered state.

The uncertainty of the future of those North Caucasian languages (NWC and NEC together), which are endangered or under an imminent threat of extinction, is not only stipulated by the historical, cultural, political and confessional realities of the Caucasus, but also by the absence of one of the most essential components that shape the identity of ethnic communities – a centuries-old written tradition and heritage, that places these generally small groups into a vulnerable position against cultural and especially political and religious expansion.

Among the languages of three native families of the Caucasus, Georgian is the only one to have an uninterrupted centuries-old written tradition, which originated, by the prevailing opinion, in the 5th century by virtue of the invention of an authentic alphabet. From other Caucasian languages, the presently extinct language of Caucasian Albania – the so-called "Caucasian Albanian" or "Aluanian", "Aghuan", "Aghvan", which belongs to the Lezgic branch of NEC languages and is considered to be the direct ancestor of modern Udi, have had an original written tradition and literature (at least in translation). During the Middle Ages – in the period of the spread of Islam, an attempt has been made to adapt a modified version of the Arabic script to some NEC languages. However, due to various reasons it did not turn fully successful in this linguistic area and the Arabic script gained limited use.

Standardized writing systems for the North Caucasian languages have been implemented only in the 20th century. Initially based upon the Latin script, the adapted alphabets have been shifted to Cyrillic-shaped graphics during the mid 30s. Unfortunately, both versions do not match in practice with the phonetics of the Caucasian languages since these writing systems originated or have been modified to express totally unalike phonetic structures of the source languages. They are extremely deficient for the purposes they were intended for, and present serious difficulties not only for graphical harmony and aesthetics of composition, but also for their practical application and functionality. More specifically, the limited number of characters and their insufficient flexibility in graphical modifications make these writing systems incapable to represent, in an unambiguous way, the phonetics of the North Caucasian languages, which in their turn possess an outstanding feature of having one of the richest consonant inventories among all the languages of the world.

For instance, the language of the Ubykhs (extinct since 1992) has 86 consonants and two vowels; the Archi language, presently reduced to 1200 speakers, distinguishes 81 consonants and 26 vowels (many of the former do not have exact correspondences in other languages); the consonant inventory of the Bzyp dialect of Abkhaz includes 68 phonemes, etc.

All Caucasian languages have a regular three-level phonation for stops and affricates (voiced, ejective and aspirated voiceless), whereas the Cyrillic script distinguishes only two levels of phonation (voiced and unaspirated voiceless) in case of stops and one (aspirated voiceless) in case of affricates. The Latin alphabet does not represent affricates at all. However, if the Latin alphabet, with all its drawbacks, acquired a more or less conventional set of auxiliary signs and supplementary characters due to a wide usage among a vast number of languages during two millennia, the Cyrillic script until the 20th century has chiefly been confined to

a limited range of a few Slavic languages sharing similar phonetic traits. And, since writing systems containing nearly 30 graphemes are essentially unfit for full phonemic rendition with simultaneous preservation of the alphabetic principle (i.e. one-to-one correspondence between graphemes and phonemes) in case of languages possessing 50 phonemes in average, dissimilar sets of symbols often with illogical combinations were introduced into the alphabets of particular North Caucasian languages during the adaptation of the Russian script.

Another important reason why these adaptations fail to be consistent is that this script has evolved in the environment of Russian language and therefore is specifically intended to express its pronunciation peculiarities alone. It possesses only two means of alteration of articulation – palatalization, expressed by the sign *ъ*, and depalatalization, which is mostly omitted in current orthography, but if necessary, can be marked by the sign *ь*. Meanwhile, the North Caucasian languages feature four different types of coarticulation – labialization, palatalization, pharyngealization and labiopharyngealization. Among these only the palatalization can regularly be expressed using the Russian script. As a result, the other specifics of articulation are either expressed by graphemes, which in their turn have individual phonetic values (such as the use of the letters *ə* /v/ and *y* /u/ to mark the labialization in most Caucasian languages), or totally omitted in the script.

For instance, the series of Ubykh postalveolar affricates and fricatives numbers 22 distinct phonemes, for which there is only one (!) correspondence in the Cyrillic script – the letter *ү* (*tc*). Obviously, this one sign alone is quite insufficient to express the overall phonemic diversity of this extensive series by means of Cyrillic graphics. Set aside the letter *x*, there is no other direct or indirect graphical correspondence for uvular, pharyngeal, epiglottal and glottal stops, affricates, fricatives and sonorants, which in Caucasian languages abound.

As one can see, the quantity of phonemes of these languages by far exceeds the graphical capabilities of all alphabetic systems that have previously been proposed for them or are currently in use. Such a vast phoneme inventory significantly hinders the possibilities of adaptation of any actual script and constitutes the prime reason for the current project.

So, it becomes evident that the structural deficiency of the Latin and Cyrillic writing systems in regard to their adaptation to the North Caucasian languages had to cause unnecessary functional complications in expressing these languages by means of the adapted alphabets.

This can clearly be noticed from the practice of overuse of constrained di-, tri-, tetra- and pentagraphs (*ххыІв*, *ккІв*, *чЧІв*, *ххв*, *ллъв*, *съІв*, *кхъу*, *ккв*, *ххв*, *къв*, *съу*, *хъу*, *къу*, *жсъу* etc.), which not only greatly confuse the orthography, but also undermine the very base of the alphabetic principal – the systematic and predictable relationship between written letters, symbols and spoken words.

Note, that a moderate number of di- and trigraphs does not raise many difficulties for the practical use of a particular writing system. In German, for instance, there is one trigraph (*sch*) and even one tetragraph (*tsch*), both of which do not perplex the perception of a written text.

However, a certain limit exists that, if passed, may lead to a serious distortion or even a violation of the alphabetic principle.

This is the case in almost all North Caucasian Cyrillic alphabets, where the quantity of compound combinations often exceeds 50% of the total letter inventory. For example, 24 out of 69 characters of Adyghe alphabet are double, and 11 – triple, making in sum 35 compounds, which is more than half of the total listing with 69:35 ratio.

The similar statistics of the other Caucasian Cyrillic alphabets is as follows: Abaza (74:40), Kabardian (55:25), Abkhaz (64:24),

Akhvakh (56:30), Aghul (69:32), Avar (53:37), Lak (59:25), Tabasaran (59:25), Tsez (40:14), Chechen (45:16) etc.

The Chechen alphabet alone having merely 45 characters in the presence of 44 authentic vowels and diphthongs in the language itself, clearly convinces one in the fact that even at the cost of universal violation of the alphabetic principle and inappropriate complication of orthography, the given alphabets are unable to express the phonemic structure of the Caucasian languages even in the least satisfactory manner.

Hence, it is no surprise that the superposition of the Russian script over the Caucasian languages resulted in a number of grammatical discrepancies. One can also add that during the adaptation procedure an essentially substandard approach was shown in choosing the characters and their combinations that fails to represent in a similar way the orthographies of even closely related languages. The inconsistent differences are such that a few years ago a proposal to unify the orthographies of two literary versions of Circassian – Adyge and Kabardian, was presented. The Parliament of the Kabardino-Balkar Republic discussed the issue, but with no progress whatsoever.

All above-mentioned complications essentially limited the means of graphical expression of these languages and led to a point, where, set aside rare dialectal phonemes, a series of sounds of literary languages were omitted in a number of alphabets. In many cases, these very same circumstances also defined the selection of dialects upon which the literary versions of some Caucasian languages were subsequently based: neither the extent of geographical distribution, nor the greater number of speakers was the decision criterion, but the minimal consonant inventory.

In summary, we may conclude that presently for the languages of both North Caucasian families there are practically no alphabets with a satisfactory level of phonematicity. Moreover, in

Cyrillic script we deal with a quite inconsistent system of symbols, the potential of which in respect of grapheme morphology and structural correspondences is extremely low and insufficient not only for a simple, practical and phonemically complete rendition of the North Caucasian languages, but also for their aesthetic graphical representation.

The latter is of paramount importance for psychology of writing and determines the representativeness and competitiveness of an authentic language under the dominance of another – an official language with an identical writing system. This can be exemplified in an Adyghe text that looks as follows:

*УајалІэм щегъэжъасъезу а ГуциІэр Тхъэм ыдэжж
ицылагъ. Тхъэм а ГуциІэм эзкіэри кыргызъэхъ-
уевъ... Тхъэм кыргызъхъуез пистуми ацишэу а Гу-
циІэм кыргызъхъуез зи цылп.*

There is no need to prove the obvious – that a similar graphic portrayal of a language can never assist its literary development.

Besides the imperfection of the writing system or even its absence, the official status and the cultural dominance of Russian has a no less considerable impact on the marginalization of the spheres of usage of the native Caucasian languages, promoting their gradual extinction. A large number of languages, among which were examples unique by their grammatical and phonetic properties, either completely died out or are on the brink of extinction being reduced to a few hundred or thousand of speakers, such as Archi, Akhvakh, Khinalug, Khwarshi, Tsez, Hinukh, Hunzib, Bezhta, Ghodoberi, Kryts, Budukh, Udi and many others.

Granting these languages a new impetus and means for development may be a possible break through the mentioned difficulties. To achieve this goal we suggest a scientifically valid development of completely new and well-adapted Caucasian al-

phabets that are adjusted by the morphology of symbols and the logic of their modification. At the same time, they must correspond to the complex intrinsic phonetic features of these languages, render them with full phonemic representativeness and alphabetical unambiguity, and at the same time be free from any irrelevant political or cultural context and enforcing influence.

The best illustrations to the aforesaid are the 1600-year time-tested alphabets of once dominant languages of the South Caucasus and the Armenian Highlands – Armenian, Georgian and the extinct and only recently deciphered Caucasian Albanian. Among the writing systems of the world, these three alphabets are distinguished by their highest level of grapheme-to-phoneme correspondence and are listed among the phonetically most perfect. Caucasian Albanian, *inter alia*, was the only language of the South Caucasus possessing phonetic features similar to the North Caucasian languages and an ancient alphabet adapted to it.

Throughout the centuries, the viability of the Armenian and Georgian alphabets, alongside with the power of tradition and some peculiarities of the identity of these two nations, was supported by the fundamental fact: they reflect the phonetics of these languages with the highest level of perfection. These alphabets were never superseded by the Greek, Aramaic, Arabic, Russian or Latin scripts, as they weren't adopted or modified, but from the beginning developed on the basis of a meticulous scientific analysis of the phonetics of Armenian and Georgian (as well as Caucasian Albanian).

In their triunity, these remarkable examples of cultural heritage of the contemporary Caucasian region once unified the three nation-states of the South Caucasus and the Armenian Highlands in a common but mutually independent and unique writing tradition. The current project is an attempt to restore former triunity, which has been interrupted after one of its essential parts – the Caucasian Albanian alphabet became obsolete and fell into oblivion.

Hence, we set forth the idea to introduce completely original, easily legible, and most importantly – phonetically perfect and grammatically thorough writing systems for the North Caucasian linguistic area, based on the character forms and graphical principles of construction of the alphabets of geographically adjacent and historically akin South Caucasus.

If formulated properly, this problem, however complicated it may seem, does not cause principal difficulties. With an appropriate political will and flexible approach, it might have had a satisfactory solution as early as in the beginning of the 20th century.

Thus, pooling together the available scientific research on the Caucasian phonology and summarizing the general pattern of the overall phonetic diversity of these families within single terminology, we have constructed *phonetically complete featural alphabets*, based on a peculiar usage of the morphological principles of construction of millennial South Caucasian alphabets.

For this purpose the whole grammatical and constructive potential of these writing systems was revealed and analyzed, and, based on their generalized grapheme matrix, a solid and thoroughly arranged regular system of characters was proposed. It has exceptional properties for precise and alphabetically unequivocal rendition of all phonetic peculiarities of the North Caucasian languages possessing the largest consonant inventory among all the languages of the world. The set of distinct rules for grapheme formation enables one to remember a large number of visual forms with no difficulty whatsoever.

To achieve maximum efficiency, two similar, but mutually independent generalized sets of characters for NWC and NEC language families are introduced, wherefrom the specific alphabets for the particular languages are subsequently deduced.

Additionally, for the Ossetic language alike, which is an integral part of the Caucasian heritage, an independent alphabet shar-

ing the features of both the newly developed North Caucasian and the ancient Transcaucasian alphabets has been created.

Thus, we attempt to give a new and historically sound unity and continuity to the millennial writing culture of the Caucasian region, a new impulse to the development of greater speech communities, as well as viability for preservation and future revival to smaller ones currently on the verge of extinction. Unlike all previous attempts, the developed featural alphabets are not adopted, and they do not copy the writing of any linguo-cultural, religious or political order directly or indirectly reducing to a secondary position the original and unique Caucasian languages.

They are aimed to renew and reinterpret the distinct historical, linguistic, cultural and philosophical heritage of the South and North Caucasus in a unified and coherent Caucasian context.

To illustrate the essential ideas, we present the generalized alphabets for the NWC and NEC language families in a specially developed typeface titled Aria Caucasica Unicode (based on the isometric features of the Arial family) alongside with IPA transcriptions.

The specific alphabets, derived to fit the phonetics of particular Caucasian languages, can be found in Chapter 3 (page 236). Thus, the Abkhaz and Abaza alphabets are presented on pages 260 and 261 respectively. The Pan-Circassian or common Adyge alphabet, intended to unite the orthographies of both literary standards (Adyge and Kabardian) and all dialects of the Circassian dialect continuum, is shown on page 267. The other alphabets are presented on the following pages: Avar (276), Andi (279), Akhvakh (281), Karata (282), Tsez (284), Khwarshi (287), Hinukh (288), Hunzib (288), Bezhta (289), Lezgi (291), Tabasaran (292), Rutul (293), Tsakhur (295), Aghul (297), Budukh (298), Kryts (298), Archi (301), Lak (303), Dargwa (305), Chechen (307), Ingush (309), Khinalug (310), Ossetic (313) and Udi (317, 319).

The Generalized Northwest Caucasian Alphabet

(the tense consonants are not listed)

The Generalized Northeast Caucasian Alphabet

U	U	U	Ր	Բ	Ը	Ղ	Դ	Ղ	Գ	Գ	Զ
a	e	ə	p	b	p'	t	d	f'	t ^w	d ^w	f ^w
Գ	Գ	Վ	Վ	Վ	Գ	Գ	Ճ	Ը	Կ	Կ	Կ
չ	չ	կ	գ	կ'	կ ^w	ց ^w	կ ^{uw}	է	ա	զ	օ
Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց	Ց
զ ^w	զ ^w	զ ^{uw}	զ ^{uw}	զ ^{uw}	ի	յ	յ	ժ	ժ'	ժ ^w	ժ ^{uw}
Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
թ	թ'	թ ^w	թ ^{uw}	թ ^{uw}	ժ	ժ ^w	ժ ^{uw}	ժ ^w	ժ'	ժ ^w	ժ ^{uw}
Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ
ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ	շ
Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ
մ	ն	վ	ր	լ	յ	յ	յ	յ	հ	հ	հ

ՀՀ

...Երբ փաղիշահն առաջին անգամ լսեց 19-րդ դարի կեսերին Կովկասից իր տիրուվյաներ գաղթած ուրդիսների գարմանայի լեզվի մասին, իր ծառաներից մեկին ուղարկեց Կովկաս՝ սովորելու այս: Վերջինս այդպես էլքսովորեց, սակայն երբ ետ վերադարձավ, ցուց տվեց, թե ինչպես կարող է հնչել 86 բաղաձայն ունեցող լեզուն: Նա վերցրեց բարերով լի մի տոպրակ և սկսեց դատարկեալ փաղիշահի առջև՝ պալատի մարմարե հատակին՝ ասելով. «Ուշադիր լսիր այս ձայները: Օտարելոք երբեմ չեն կարող ավելի խորն ըմբռնել ուրդիսների լեզուն»:

... Когда падишах впервые услышал про удивительный язык убыхов, переселившихся в середине 19-го века в его владения из Кавказа, он отправил в этот край слугу, чтобы тот выучил убыхский язык. Слуга его так и не выучил, но когда вернулся, наглядно показал, как может звучать язык, имеющий 86 согласных. Он взял мешочек с камнями и начал высыпать их на мраморный пол перед падишахом. «Вслушайся в эти звуки, – сказал он. – Иностранцы никогда не достигнут большего понимания языка убыхов».